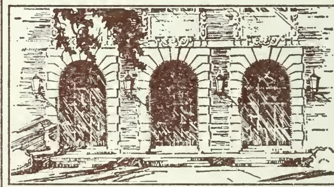

БІБЛІОТЕКА
„Українського Слова“

Ч. 6. Ціна 6 м.

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

(1917-ий рік на Полтавщині)

2 частини

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“.

No. 6. Andriewskyj's Erinnerungen.

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

З МИНУЛОГО

(1917-ий рік на Полтавщині)

БЕРЛІН 1921
Накладом „Українського Слова“.

*„Indocti discunt, et amant
meminisse periti . . .“*

Серед політичної завірюхи на Україні, серед страшного безладдя й хаосу, котрий пережили Українці з початку всеросійської революції аж до останнього дня, — сторонньому, що не бував на Україні в ті часи і необзнайомлений з тодішніми відносинами, можуть здатися дивними й незрозумілими деякі явища та історичні події сього краю.

Дивним і незрозумілим може здатися стороннім, особливо закордонним читачам, чому Україна, що тепер горить в огні селянських повстань проти чужоземної московської навали — не стала одразу твердою стопою на ґрунті своєї суверенности, не виявила змагань до самостійного державного життя?

Або чому Україна, сей клясичний зразок краю дрібного господарства з більш як 80% хліборобського населення, яке наскрізь пересякнуте інстинктом власности, отже цілком „буржуазним“ інстинктом, — в ґрунті воро-

жим всякого рода соціялістичним засадам і соціялістичній ідеольоґії —, чому той край одначе одразу виділив тай далі так само терпів цілком соціялістичні уряди, — настілько соціялістичні, що про несоціялістичну опозицію в уряді або парляменті доси навіть мови не було?

Цікаві також і сьогочасні наслідки того державного будівництва, а власне, — що сам нарід не стерпів і викинув за межі краю ті, ніби ним самим видвигнуті соціялістичні уряди, тай тепер, — на мою думку, — разом і в однаковій мірі бореться як проти чужоземної навали, так і проти тих соціялістичних засад, які народ випробував на практиці трьохлітнього перебування під опікою своїх і чужоземних соціялістичних експериментаторів.

Низче слідуючі спомини з початку революції 1917. р. може дадуть почасти матеріял для розвязання тих загадок. Автор, що до себе — мусить згадати, що брав найблизчу участь в політичнім українськім життю на Полтавщині за тих часів і описує тілько те, що на власні очі бачив.

Кождий читач зробить з моїх спогадів які сам схоче виводи, — моєюж ціллю являється в найбільшій мірі подати такий матеріял, котрий хоч небагато спричинився би до освітлення зачеплених питань.

———

I. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині.

(21—22. мая 1917. року).

„За моє жито, та менеж і бито . . .“
(Українська приказка.)

Мартовська революція 1917. року застала Українців може більш непідготовленмии, ніж инші народи колишньої великої російської імперії. Всім поневоленим націям колишньої „великої тюрми народів“ з початком революції ніби блиснув промінь свободи. Солодка фразеольоґія московської демократії, що так мягонько стелила поневоленим ніби „царями“ недержавним народам, уколисувала довірчиву українську інтеліґенцію, а московське виховання, спільні традиції, нарешті спільність переживань усіма разом минулого лихоліття, – присипляла і так не досить розвинене національне чуття української інтеліґенції того часу.

Орґанізованих українських партій з европейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеольоґією — на Великій Україні тоді власне не було.

Найстарша віком Укр. Соц.-Дем. Роб. Партія мала свої орґанізації переважно по містах, тай то далеко не по всіх. Партійних робітників, як напр. в Полтаві, мала настілько

небагато, що вони не могли обслужити її потреби навіть за мирних часів. При тім вела роботу переважно серед робітництва, і великого впливу на інтеліґенцію, особливо старшого віку — не мала.

Укр. Радик.-Дем. Партія, в ряди котрої входила решта орґанізованої української інтеліґенції, головне старшого віку, цілком занята була культурною роботою.

Отсе властиво і всі українські партії.

Про партію Укр. Соц.-Рев. до революції тай на початку революції нічого не було чути, тілько допіру в квітні довелося мені вперше на власні очі побачити українських соціялістів-революціонерів.

Вся українська робота на цілій Україні фактично провадилася т. зв. „Т. У. П.“-ом (Тов. Укр. Поступовців), в котре формально входили ніби всі українські партії, але фактично всю роботу провадили Радик.-Демократи та безпартійні. Т. У. П. репрезентувала на місцях „Громади“, які власне й провадили роботу, — орґанізовували і утримували в межах тодішньої можливости українські інституції: „Просвіти“, читальні, клюби, книгарні, укр. кооперативні товариства, видавали ґазети та журнали і взагалі репрезентували і манифестували при потребі українське життя й українську думку. Полтавська Громада, якої членом я був з 1912. року, нараховувала в

своїм складі пересічно більш менш коло 20 членів. З них справжніх соціялістів за весь час не було більше двох-трьох — те можу сказати з певністю. Головне ядро складали старі радикали, далі йшли такі, як я — безпартійні.

Коли залунали перші громи російської революції — Полтавська Громада одразу як і треба було чекати, стала центром політичного життя на Полтавщині. Вона провадила в першу чергу роботу цілком освідомляючу. Видрукувала кілька листків про події і розповсюдила по Полтавщині. Далі орґанізувала вибори на Всеукраїнський Зїзд представників від всякого рода українських товариств та установ. Той зїзд відбувся на Великодні Свята в Київі 7—9. квітня і виділив тоді з себе „Українську Центральну Раду“.

Центральна Рада, що зложилася з початку з таких, мовляв би „випадкових“ заступників — призначила тимчасово відпоручників, що мали в ній репрезентувати кожну ґубернію з України. На Полтавщину було призначено, коли не помиляюся, чотирьох. З них добре памятаю Вол. Шемета і Павла Чижевського. Але в протязі перших місяців по цілій Україні з доручення Центральної Ради мали відбутися всеґубернські зїзди, що мали-би заступати як найширші кола українського населення і на тих зїздах малося вже вибрати справжніх відпоручників, замість тимчасово призначених,

до Центральної Ради. На Полтавщину таких відпоручників випадало чотири.

Отже Полтавська Громада зараз таки в середині квітня прийнялася за орґанізацію того Всеукраїнського Зїзду на Полтавщині. Роботи було надзвичайно багато. Треба було орґанізувати вибори делеґатів з цілої Полтавщини, дати приписи для переведення виборів, приготовити салю зібрань і помешкання для делеґатів, а таких сподівалися ми понад 500. Треба було також обзнайомити присутніх з сучасним становищем і завданнями часу, витворити від зборів резолюції і домагання і, нарешті, провести вибори чотирьох заступників від Полтавщини до Укр. Центральної Ради.

Для „Громади“ все ясніще ставало, що вона вже не може провадити цілої роботи, — життя вимагало инших форм, давалися вже знати на практиці ріжниці в партійних поглядах і тому з ініціятиви Громади зложено міжпартійний „Комітет“, що мав провадити цілу ту роботу і в який входили представники від усіх українських партій та орґанізацій: кооперативів, Українського Клюбу, „Бояна“ і новонародженної „Селянської Спілки“. Комітет той носив довгу і трохи незграбну назву: „Спільний Комітет Українських Поступових Партій і Орґанізацій“.

Засідання Комітету було призначено щотижня, здається по середах, в помешканню

Українського Клюбу, в якому тоді кипіло українське життя, де з ранку до пізньої ночі відбувалися всякі засідання, збори, наради, відчити і т. д.

В той міжпартійний Комітет входило щось душ 10 чи 12, при чім від українських партій мали своїх заступників Укр. Рад.-Дем., Соц.-Дем., — а пізніще й укр. соц.-революціонери, — але на чергові збори приходило що раз все менше, так що вкінці всю роботу провадило душі три з радикалів і безпартійних, бо від соціялістів годі було діждатися їхніх заступників. Їм все було ніколи, або як вони казали — „вони були заняті більш важними справами".

З тої причини зайшла якось навіть гостра розмова з представником від С.-Д. Борисом Мартосом. На одно з зібрань прийшов він сам один від соціялістичних партій, та й то з великим запізненням. Коли йому поставлено на увагу нехтування справи якраз соціялістами, що після своїх проґрам мусіли-би поводитися демократичніще і не заставляти чекати на себе більшість — він по своєму звичаю відповів щось різко і не дуже чемно про важні заняття, що їм перешкаджають ходити на такі мало важні для них засідання. В дальшім розмова набрала досить гострої форми і хтось з присутніх, здається П. І. Чижевський, — поставив Мартосові питання „руба", як кажуть у нас:

— Що вам дорожче, Україна, чи соціялізм?

— А певно, що соціялізм! . . . була проста, ясна й катеґорична відповідь цього пізніще головного будівничого, стовпа й підпори „Другої Української Народньої Республіки“.

Присутні так були вражені тою відповідю, що розмова одразу ввірвалась і надалі ніколи вже подібних питань не зачеплювано.

Та підготовчу роботу до зїзду удалося зробити самим радикалам та безпартійним. Що й казати, ті три чи чотири особи, які провадили її, були обтяжені в край-так, що під кінець були вимучені до решти.

Що найголовніще, — треба було представити на зїзд кілька докладів, щось коло шости, про сучасне становище і наші домагання. Всім ясно було і ніхто против того не перечив, що ті доклади мали бути поділені серед представників усіх українських партій. Се мало на меті усунути можливі непорозуміння що до конкуренції між партіями, а головне заімпонувати на зїзді міжпартійною солідарністю та показати однаковість національних стремлінь для всіх Українців, без ріжниці на партійніісповідання, бо вже тоді ясно зарисовувався одностайний протиукраїнський фронт московських демократичних партій: К.-Д., С.-Д. та С.-Р-ерів.

Коли дійшло до розпреділення докладів, то виявилось, що із соціялістів тільки самі С.-Д. брали на себе і то не більше одного.

А укр. ес-ери остаточно одмовились через причини, яких вони не поясняли і які одначе для всіх були знані: у них не було кому відчитати докладу навіть вже готового, для них писаного, як їм пропонувалося.

На передодні самого зїзду зібрався „Комітет“, щоби вислухати тези докладів, намітити президію й виробити проєкти резолюцій для зїзду.

Тут уже явилися представники від соціялістів в повнім складі по два від кожної партії і з надзвичайною увагою слухали тези докладів. Надто великого труда треба було ужити, аби уложити такі елястичні резолюції, щоб вони не вражали соціялістів „шовінізмом“ та не грішили проти засад „демократичних“, а головно „соціялістичних“, як їх розуміли Полтавські репрезентанти єдиної на цілий світ соціялістичної доктрини.

Коли прийшла справа прелімінарного призначення президії, то з боку соціялістів висловлено тверде побажання, аби головою зїзду був конче соціяліст, а понеже одиноким з соціялістів, здатним провадити збори був С.-Д. Борис Мартос, то й ухвалено його за голову. Протестувати проти того ніхто не наважувався з багатьох причин. Найсамперед усі резолюції було обговорено й ухвалено за спільною згодою. Потім залежало ще й на тім, щоб заінтересувати соціялістів у справі, до якої вони виявляли доси так

мало інтересу. А що найголовніще, — иншого виходу не було, бо в иншому разі соціялісти могли просто відмовитися від участи в зїзді і відповідно до їхніх, тоді вже досить знаних звичаїв проголосити зїзд „буржуазною вигадкою“, або щось в тім роді. Тоді пропала ціла маніфестація української єдности. Зрештою ніхто й не уявляв собі, які наслідки потягне за собою такий вибір. Те виявилося пізніще, та, на жаль, вже запізно. Товаришем голови вибрано мене, а за писаря інж. Макаренка (Р.-Д).

Я незадовго перед тим після настояння моїх друзів вступив був до Рад.-Дем. Партії. Як казали тоді мої старші приятелі з Р.-Д. — хоч мої погляди розходилися де в чім з проґрамою — та гріх було марнувати поза орґанізацією якуб то було українську силу тим більше, що проґраму Р. Д. мали переглянути в недовгім часі на всеукраїнській партійній конференції і кождий з членів партії міг вплинути на зміну проґрами в бажанім для нього змислі. Тоді я ніяк не думав, щоби Р.-Д. перетворилася на партію „соціялістів“, та ще й „федералістів“, і як тілько в червні партія приняла свою теперішню назву й проґраму — я негайно з партії виступив.

* * *

Зїзд розпочався 21. травня на Зелені Свята.

Саме на ті дні було призначено в Полтаві всенародній збір на Укр. Центральну Раду. Скрізь по вулицях видно було жваві веселі постаті в українських національних убраннях. В центрі міста в „Корпусному саді“ грала військова музика, співав український хор, був уряджений український ярмарок, грали кобзарі, троїсті музики, виступали українські декл構матори, — словом як осередок міста, так і ціле місто виявляли святочний український вигляд і настрій. Деякі українські оселі прикрашено українськими національними прапорами; жовто-блакитні прапорці пришпилювано збірачами й за вкладку до кухлика так, що не видно було людей без того прапорця — хиба найзавзятіщі члени „совєтов“ одмовлялися від тої відзнаки.

Відповідно до прикрас і настрій у всіх піднесено-святочний. Тому рішено було з ранку засідання не робити, щоби делеґати побували на святах, обдивились місто, та мали що розказати, як вернуться до дому.

Видно було, що для селян справляло справжню радість дивитися на все те уряджения.

— От брат бачиш, як то все до ладу та гарно, якби то в нас та на селі так!

— Буде й у нас, чого там, — навчимося! Подивишся, тай у себе дома зробиш таке, коли вернешся!

— А що то, дивися, й хлаґ синьо-жовтий, український виходить?

— А співають брат як, — та все самі українські пісні, — расєйських не чути!

— Це тобі не Москва й не Рязань, — а, брат, — Україна!

Так ділилися вражіннями „дядьки" з якоїсь Царичанки, Кононівки, або з Нехворощі. Радісний урочистий настрій оточення передався й до них і почувалося, що не марно вложена праця орґанізаторів, що поважна історична робота зїзду має справді творитися в відповідній атмосфері.

* * *

Будинок „Музикального Училища" на Пушкинській вул., де мають відбуватися збори, прикрашено двома прапорами: жовто-блакитним і червоним — останній на бажання соціялістів.

В салі засідань естрада прикрашена жовто-блакитними прапорами; з правого боку великий бюст Шевченка прибрано рушниками та плахтами. Довкола стола президії портрети славних українських мужів з Полтавщини: Ів. Котляревського, Сковороди, Мик. Лисенка, Мих. Драгоманова, Мих. Старицького.

По обіді я відкриваю збори делеґатів, яких зїхалося понад 600. В імени орґанізаційною Комітету найсамперед пропоную відспівати „Вічну память" усім борцям, поляг-

лим за волю України. Всі підносяться і як один співають спеціяльно нашим полтавським селянським напівом, якого я ніде більше не чув, „Вічная память!“, три рази по тричі. З початку несміло тихо, а далі все дужче й дужче і нарешті вже твердо й голосно. На очах у деяких поважних сивих селян бачу сльози . . .

Далі по пропозиції когось з депутатів так само співається „Вічная память“ борцям, поляглим в російських революціях 1905. р. і в останній.

Приступаємо до вибору президії. Президія, намічена Орґанізаційним Комітетом, вибірається з додатком ще двох членів від соц.-рев.—, один навчитель золотоношської ґімназії Мшанецький, як товариш голови,—другий Товкач молодий студент Петербурської політехніки за секретаря. Далі головує Мартос, а коли він виступає з своїм докладом про потребу федеративного устрою Росії та права України яко окремого штату в тій федерації, заміняю його я.

Перший день зборів минає спокійно й поважно, — все робиться після наміченого пляну.

На другий день засідання, що призначене о 9. годині рано, почалося з запізненням, бо голова зборів прийшов щось на ½ години пізніще:—„не спішився встати“,— як пояснив.

На естраді, де засідає президія, новина: величезне червоне полотно з написом: „Земля і Воля! Партія У. С. Р.“

Держално, до которого прибите полотно, в горі перевязане вузенькою синьо-жовтою стрічкою.

Того прапору я все й доси не можу забути. Він здається мені емблємою не тільки Партії У. С. Р., або цілої української соціялістичної демократії, а найяскравіщим, найбільш наглядним втіленням цілої роботи отої демократії на українськім ґрунті,—живою ілюстрацією уривка української історії, який та демократія творила власними силами:

Широке безмежне червоне поле запальних льозунґів, демаґоґії, кровавих призивів, незбутніх обіцянок,—а на тім полі вузенька стежечка державного будівництва, „така вузька та коротка, як хиба державний розум, історичний досвід, ерудиція та вміння державної праці самих прапороносців!

Широкі безмежні українські степи червоніють тепер від української крови, з вини тих прапороносців пролитої, та серед тих просторів все видніє смужечка синьо-жовтого прапору, що тепер узяв його в свої руки сам народ, український селянин-повстанець. Все міцніще тримає він той прапор, і чим ширше стає поле синьо-жовте, тим все більше вузчає криваве море, і коли дасть Бог, замає над цілим простором землі української

синьо-жовте поле—всякне й висхне на віки отой червоний океан української крови й сліз!..

На другий день зїзду лишилася найголовніща частина роботи. Мали відбутися вибори; лишалося ще щось два чи три доклади, з них найцікавіщий на „боєву тему“— доклад про землю.

Той доклад розвязував тілько одне питання, власне: де мало-би бути вирішено земельну справу для України, чи у всеросійських Установчих Зборах, а чи землю на Україні мав розпоряжати майбутній автономний український Сойм. Докладчик, інж. Павло Макаренко (Р.-Д.), дуже обосновано й заразом у популярній формі доводив, що українською землею мають право розпоряжати тілько самі Українці і що в першу чергу Україна мусить забезпечити право, самій собі розвязати земельне питання без ніякого стороннього вмішання, а вже потому Всеукраїнський Сойм вирішить, як розділити землю відповідно волі самого українського народу.

— „Найсамперед мусимо забезпечити собі в о л ю на своїй землі, а тоді вже самі будемо знати, як своєю землею порядкувати, бо поки не матимемо волі у себе в своїй хаті, не матимемо й землі! Тому оте, що написано, на червонім прапорі, треба читати з заду наперед: „воля й земля! “ . . .

Такими словами закінчив прелеґент свій доклад і в тім полягала й ціла його суть.

Ніколи не думав я, щоб ті слова, яких справедливість почували тоді певно всі Українці, хоть дехто може й не мав одважности в тім признатися, щоб ті слова стали пророцтвом, яке так математично справдилося і то, на жаль, в так короткім часі...

Після докладу й резолюції, запропонованої, як і при попередніх докладах від „спільного Комітету“, виступили промовці. Та одразу стали говорити не на тему. Стали розбірати не те, де має вирішатися земельна справа, тільки як, в який спосіб, — питання, котрого ні доклад, а ні прелєґент не торкалися зовсім.

Я й инші несоціялісти в президії звернули увагу голові-Мартосові, що промовці говорять не на тему і що він мав-би направити дискусію на відповідну дорогу.

Та від голови почули курйозну відповідь: „Бачите, всі ці селяне приїхали, щоб одвести душу тут, виговоритися про те, що їм наболіло. Хай говорять, бо як не дозволимо, то й будинок рознесуть!“

Сперечатися було годі, бо у п. голови не такі звичаї, шоб кого слухати, або приймати на увагу чиїсь поради. Вжити більш рішучих заходів не можна, бо страшно, що розгориться скандал. Перед очима у нас, що настроєні „націоналістично“, все головна ціль зїзду: задемонструвати перед ворогами єдність українського фронту.

Та скандалу таки не уникнули. Прийшов саме звідти, звідки ми боялися.

Докладчик якось висловився, що потім, як осягнемо самоуправу, розрішимо у себе в Соймі земельну справу так, як того схо іе більшість народу; тоді, мовляв, кожна партія буде в тій справі обстоювати свою думку, а поки того ще нема, то всі українські партії (тут він перечислив: Р.-Д., С.-Д. і С.-Р.) йдуть разом до спільної мети — здобути Україні самоуправу й можливість розпоряжатися собою, як схоче сам її народ.

Отсі слова спричинилися до активного виступу з протестом У. С.-Р.

Ніколи не забуду я того виступу.

На естраду вбігає молодий студент Бочковський і дрожачим з обурення голосом кричить до салі, кидає якісь окремі слова й фрази; ціла його постать дрожить, руки трясуться, язик заплітається, обличча то червоніє, то нараз стає бліде.

Я зразу був подумав, що сталося якесь нещастя, що його смертельно ображено, або що, — коли, по кількох фразах, виявилося, про що йде:

„Ми . . . ми ніколи з Радикалами!! . . . Ми соціялісти, нам не по дорозі з буржуазією . . . нам брати усі соціялісти, до якоїб нації вони не належали . . . ми не допустим, щоб нас і трудове селянство баламутили українські поміщики! . . .“

І нарешті, трохи прийшовши до себе, в звязній формі він пояснив, що партія У. С.-Р. ніколи нічого спільного з українськими Радикалами не мала, не має й не хоче мати. Що У. С.-Р., мовляв, не дозволять буржуазії плямити їхній соціялістичний прапор; такими твердженнями, ніби С.-Р. колись моглиб іти разом, або мати щось спільного з несоціялістами, хочай-би українськими, що вони (С.-Р.) високо несуть прапор клясової боротьби і дбають про клясову, а не національну єдність і т. п. — звичайна ортодоксальна фразеольоґія.

Сей виступ був як грім з ясного неба. В салі відразу відчулося ніяковість.

— Ну тай якже воно?...

— Тай щож далі?

— А як же другі ставляться до того?

Мусіли виступити з декляраціями. В першу чергу, натурально, українські С.-Д.

Їхня заява спокійніща й більше видержана якось нічого не говорила. З одного боку й вони дбають про чистоту соціялістичної совісти й не відступають від своїх клясових принціпів, але тут сталося щось в роді гріха, котрого ніяк було обминути — що бувають, мовляв, випадки, коли не те робиш, що хотілосяб, а те, чого вимагають обставини. Словом виходило, що „с одной сторони нєльзя нє прізнаться, а с другой надо согласіться!“

Радикали червоніли з сорому й ніяковости. От тобі й маєш! — Гарна маніфестація української національної єдности!! . . .

Від себе нічого було додавати, бо без огляду на попередні умови між усіма партіями, і так справа сама собою була ясна й „не потребувала, — як то кажуть, — коментарів“. Коротко пояснили, чому було вжито тих слів про єдність і що самі Радикали не бачуть в тій єдности нічого злого ні для себе, ні для своїх мимовольних союзників.

Сяк-так перебули той інцідент, що помимо всього забрав ще й багато дорогого часу.

А час був справді дорогий! Ще лишився один доклад: „Про сучасне становище“ (його мав відчитати я), потім вибори чотирьох членів до Центральної Ради, а записалося говорити про землю понад д в а д ц я т ь промовців.

Та раз дано говорити першим про що хочеш і скілько хочеш, дальші вже не мали зні міри, ні впину.

Що називається „катеґоріяли по усім системам!“

Головний мотив — лайка поміщиків і буржуїв, — приспів: „ми в окопах кров проливали,“ — висновки, що земля має бути задурно безземельним і малоземельним селянам.

Але помічалося, що між несвідомою масою селянських промовців пробивається струмочком певна ґрупка інтеліґентніщих, — хоч і не дуже, — промовців, котрі дбають про те, щоб надати розмовам якоїсь певної послідовности, прибрати безсистемні й незвязні побажання в їм бажані шати. Чула ся тенденція, яку підсовано зі сторони власне: „Земля має бути нічия“, „земля, мовляв, Божа, а буржуазія загарбала її від народу“ . . .

Між селянськими вигуками: „годі вже буржуям пити нашу кров!“, „Досить вже панам и панувати, пора вже й честь знати— !„ все настирливіще проникаютъ кличі з боку „свідоміщих“: „не треба ніякої власности, все має належати громаді, народові, все має бути спільним!“ . . .

„Дядьки“ в сіряках, що з початку були досить рівнодушні до тих вигуків, стали прислухатися до того мотиву все більше, і незабаром вже й самі почали кидати: „не нада власности!“ — Їх видно розбірало . . . .

Виступали з промовами і пропозиціями тілько промовці соціялістичного напрямку — инших не було: головне через те, що розмови велися зовсім не на тему відчиту і не по суті запропонованої резолюції.

Тай виступати при витворившійся атмосфері було безнадійно — тілько марнувати і без того дорогий час.

Коли дійшло до резолюції, то природно, що запропонована в імени спільного Комітету резолюція не знайшла симпатії і обі соціялістичні партії одразу виробили й запропонували свою спільну резолюцію — решта, власне Радикали із-за причин формальних обстоювали першу запропоновану в імени Комітету.

Як стали голосувати, то тут прийшло до цілковитих несподіванок. Автори нової резолюції „піддали жару": добре вилаяли кого слід, а в тій частині, що ставила позитивні домагання, виставлялося на перший плян, що земля безземельному й малоземельному селянству, на другий, що земля з усім, що в ній і на ній — за дурно, а на третій і на прикінці, — що приватну власність на землю має бути скасовано.

Як раз тут в останнім пункті „дядюшки" несподівано набрали великого смаку. З першими просто й коротко погоджувалися, а до останнього почали вносити „поправки". А поправки ті далеко йдучі.

Почалося з того, що має бути скасована власність також на сади та огороди. Мабуть комусь з молодих, гарячих та мало розважливих С.-Р. і прийшло на думку при сій нагоді випробувати „дрібно-буржуазний", власницький інстинкт українського селянина.

Добре — пройшло. Приняли досить одноддушно.

Та далі вже хтось з селян запропонував, щоб скасовано в такім разі й право власности на фабрики.

Приняли трохи не одноголосно.

Далі внесено поправку, що касувала право власности на капітал — принято весело й з шутками.

Потім пішли залізниці, банки, приватні підприємства всякого роду і нарешті приватні хати.

Приймалося все хутко, однодушно з веселими вигуками, шутками та приказками.

Коли відчитано резолюцію з усіма поправками, то самим авторам стало не по собі: Соціялізовано було все можливе й неможливе, — лишалися несоціялізовані „самі жінки та штани“, як хтось дотепно формулював стан річей.

Мабуть після проф. М. Грушевського українське селянство маніфестувало в той спосіб свої споконвічні комуністичні переконання, тілько самим провозвісникам комунізму — тим будучим українським „Боротьбістам“ та „Комуністам“, а поки-що тілько У. С.-Р. та У. С.-Д. — тая маніфестація була дуже не до смаку. Річ в тім, що зїздом, як я вже згадував, дуже заінтересоване було громадянство — й не тільки українське. За ним стежила ціла Полтавщина, його слова чекала Україна, а резолюції мали бути переслані до Центральної Ради і Всеросійського

„Временного Правітєльств а“, а в кожнім раз вони мали побачити широкий світ через пресу українську й московську.

Треба взяти на увагу, що тоді комуністів як партії ще не було і взагалі про комунізм нічого не було чути, а найлівіща тоді партія „Большевики“ була тілько в опозиції до тимчасового уряду і навіть ще не зовсім виразно домагалася для „Совєтов“ співучасти в правлінні державою.

І тут на тобі — така резолюція, що личить не поважному зїздові, а якомусь збіговищу анархістів-комуністів!! . . .

Вийшов „неожиданий хвинал“:

Соціялісти й їхня резолюція виставлялися на посміх людський!

Побачивши такі наслідки, автори резолюції розтерялися. Треба було її хоть троха уміркувати, — хоть частину „відсоціялізувати“.

Що його робити?.. Метнулися за порадою й до нас — та ми нічого не могли порадити, бо від тої справи раз на все умили руки: попередню умову було не нами зраджено, наслідків зради ми не могли нести, а порада якаж могла бути? Ми тілько зазначили, що народ послідовніщий від своїх учителів і має досить сміливости договорити все до кінця, та жалкували, що в самих проповідників соціялістичної доктрини так мало мужности й послідовности. —

„Wer A gesagt hat, muss auch B sagen!“

Знову виступили промовці, на сей раз вже самі інтеліґенти і стали переконувати збори, що резолюція хоч і принята вже в такому вигляді не може вийти в світ, що так далеко йдучі домагання тепер покищо не на часі, словом, що треба дещо викинути.

Та тілько розбурхане море годі вгамувати — все було дарма. Хлібороб мстився за соціялізацію землі:

— Щож, як нам немає власности на землю, нехай-же нікому не буде ні на що!

Простий селянин перехитрив своїх вчених менторів і як вони не крутили, „відсоціялізувати“ мало що вдалося і резолюція вийшла така, що перед люде соромно було показати. Соціялісти її таки й не опублікували.

Тут до речі буде зазначити, що після всього того, що сталося на зїзді, несоціялістична частина президії й „Комітету“ одмовилася від дальших робот уже по зїзді — власне від упорядкування й передачі куди слід матеріялів зїзду. Те все мали зробити соціялісти, тим більше, що вся підготовча до зїзду робота була зроблена майже без їхньої допомоги.

Так те все й загинуло! Нічого не було зроблено: ні протоколів ніхто не бачив, ні резолюцій, за виїмком перших кількох (їх подано до ґазет з початку зїзду, — ще до розєднання) світ не побачив!

На доклад про земельну справу, дискусії, резолюцію й скандали — пішов цілий другий день зїзду. Якось в павзі між дискусіями коло 7-ої години у вечері відчитав я похапцем мій реферат „Про сучасне становище", похапцем і без інтересу принято запропоновану спільну резолюцію — та й знов за „земельну справу".

Доходила вже одинадцята година вечора, а резолюцію про землю все ще голосували на всякі лади.

Ми звернули увагу Мартосові, до чого довела його політика: цілий день говорилося не до ладу, принято резолюцію, що нікому не подобається, а лишалося ще якраз на кінець найголовніща справа — вибори членів до Центральної Ради. Аджеж прецінь треба зробити все по людському, а годі те перевести за пів години при шости стах голосуючих. На другий день відложити було годі, бо раз не мали ми салі на зїзд (найбільша саля „Музикального Училища" була на розхват і на завтра вже було її замовлено кимсь иншим), а вдруге свята минули й селяне поспішали до дому, де кожного чекала робота й лишатися ні в кого не було найменшого наміру. Вже й так чути було незадоволення, що довго тримають людей не знати по що, що до дому далеко, завтра пропадає робочий день і т. ин.

Треба було найінтенсивніщої праці цілої президії, щоб провести як належить вибори, бо часу лишилось зовсім мало, люде були потомлені цілоденним напруженням та й розпалені демаґоґією „червоних“ промовців.

З президії після обідeної перерви не прийшов другий товариш голови С.-Р. Мшанецький, бо захворів, я був настільки зморений попередньою роботою, подіями дня й моїм докладом на прикінці, що мені віднявся голос: крім шипіння горло моє не видавало жадних звуків.

Коли це, після остаточного приняття резолюції про землю, щось по одинадцятій годині, на естраду, де засідала президія, увійшла жінка Мартоса, взяла його під руку й заявила лагідненько, але катеґорично: „Борис Миколаєвич дуже втомився й мусить іти до дому—продовжуйте засідання без нього“.

Я остовпів і лють мене взяла. Виходило так, що на мене одного, що від утоми з ніг падав і не мав до розпорядження найпотрібніщого в даній хвилі — голосу, на мене, що зранку дожидався, поки виспиться Борис Миколаєвич, нарешті, на мене, який всіма силами противився проти такого демаґоґічного способу провадження зборів Мартосом — на мене одного падало справлятися, як сам знаю, з розлютованим морем „безземельного й малоземельного селянства“ і ліквідувати наслідки не моїх гріхів!

Та всякі апеляції з мого боку були на дарма. Марія Юрієвна з Борисом Миколаєвичем під руку відбули з салі — й нам, що лишилися з президії, треба було давати раду зі зборами, як самі знаємо.

Нас лишилося троє: Я, товариш голови і два секретарі: інж. Макаренко й молодий Товкач С.-Р. (студент, — бо був на зїзді ще старший Товкач адвокат — той в президе не був).

Я не міг видусити звука, Макаренко не іумів провадити збори, ніколи їх не провадив і через те не хотів, — тай боявся. Вибрати на нового голову нікого, та при такім наістрою і неможливо, — се значить потратити якісь дві години дорогоцінного часу, а люде розбіжаться, бо й так вже сонні, нетерпеливі та розлючені.

Лишався молодий Товкач. Він і взявся було за головування. Та річ була не проста. Треба було постановити, як мається вибірати тай перевести самі вибори як найскорше, щоб усе було „правильно" і не викликало протестів ні тепер і не дало поводу для касацій надалі.

Бідний хлопець старався, як міг: кричав, звонив, просив, вимагав, лаявся — нічого не помагало.

Промучився він так годин зо дві. Справа наперед майже не посунулася: тільки й рішили, що вибірати мають отвертим голосованням:

„не треба ніяких записок — ми знаємо кого вибірати — надо, щоб усьо було явно!“

Справа „явною“ ставало й для мене.

Очевидно, комусь було вигідно затягати збори, щоби на таємне голосування не вистарчило часу, а при отвертім голосованню всім видно, хто як голосує і за свій вчинок може понести відповідальність. Треба додати, що на самім початку зїзду домагалися, щоб розсаджуватися по повітах: „ми мовляв“ свої люде, разом замешкали в Полтаві, разом їмо й тут на засіданні розлучатися не хочемо.“

Таким чином вплив і контроль односельчан чи одноповітян був забезпечений і „строгий“. „Голосувати мусів кожний не як сам хотів, а як йому велено“. — Така думка майнула у мене. — Дальші події переконали мене, що я не помилявся.

Коли нарешті прийшло до виборів, то в салі стояв такий гармідер, що годі було щось розібрати.

Кожний ліз зі своїми пропозиціями, а просили слова „до порядку“, кричали разом сварилися між собою і всі нарікали на голову. Той бідака крутився, як муха в окропі, та нічого не міг вдіяти.

Нарешті почулися рішучі й сердиті вигуки:

— Та годі вже за тим головою!

—Хай іде геть! Чи не має кого старшого ?

— Треба когось розумніщого!

Ми його на голову не вибірали, - хай головують ті, кого настановлено!“

З тих, кого було „настановлено“, лишився один я. Отже хоч-не-хоч мусів братися за виконання своїх обовязків, бо хаос переходив вже можливі межі й загрожував, що зїзд розбіжиться, не осягнувши головного свого завдання.

Я ступив на катедру, з котрої промовляли промовці і дав знак рукою, що маю промовляти.

Відразу настала відносна тиша. Колиж почули люде, що я не маю голосу, лише вилітає якесь шепотіння з мого горла, стали самі між собою наводити порядок:

— Мовчати! . . Мовчіть всі! . .

— Та мовчи вже, бодай ти на віки замовк!

— За якусь хвилину в салі запанувала мертва тиша так, що моє шепотіння чути було на цілу салю.

Порядок відразу запанував повний і вибори було переведено за якусь годину.

А відбувалися вони в такий спосіб: з салі вигукували кандидатів і коли таких набралося щось коло десяти, то стали голосувати за кожного, підносячи руку з вступною карткою, що стверджувала право голосуючого, бо в салі було чимало сторонніх людей.

Кожний кандидат перед голосованням виступав перед зборами і виголошував коротенько свою біоґрафію і до якої партії належить.

Заки ще почались вибори, виступив з промовою до селян якийсь добродій. В тій промові зазначив, що селяне вибірати мають самих соціялістів, і щоб ні в якім разі не вибирали так званих „Радикалів“, бо то є буржуї і обороняють поміщиків.

На те ніхто не відповів: результати виборів наперед були для всіх ясні. Шкода було часу!

З тих виборів врізалося мені в память кілька епізодів.

Одним з перших став під голосування знаний на всій Україні Володимир Шемет.

Відчитав свій житєпис: „Маю сорок пять літ, скінчив природничий факультет Київського Університету, був делєґатом до першої Державної Думи. В 1905. р. видавав першу українську часопись „Хлібороб“, судився московським урядом і був засуджений за українські переконання і роботу на українськім національнім ґрунті. . .“

— Та нам єто всьо не інтересно! . .

— Партії якої?

— Какой партії? — учулося з салі.

— Маю честь належати до основателів Української Радикально-Демократичної партії до якої належу й тепер!

Долой! Не надо. Єто которая поміщиків підпирає! — Нам не надо радикалів!...

Під такі вигуки зійшов з естради заслужений український патріот.

Результати голосовання: за — кількадесять піднесених рук, — проти — ціле море.

При тім голосованню помітно, як в першу чергу підносятъ руку крикуни і пильно поглядають на сусідів. Ті з свого боку „держать равнєніє“ на якусь особу і повторяють її рухи.

З другого боку виступає соціялістичний кандидат, військовий фершал Матяш, хлопець літ 22-23.

Рекомендується коротко й просто:

— Я, товарищі, салдат — революціонер!

Зараз же цілком инший образ:

Море піднятих рук за — і кілька — проти.

Ставиться на голосовання вже згаданий мною студент Бочковський. Його рекомендує хтось з товаришів. Переказує коротенько біоґрафію, а потім звертаючись до червоного прапору вимовляє піднесеним голосом з притиском: „Належить до сієї партії!“

Наслідки голосування такі, які осягнув „салдат-революціонер“.

Так пройшли вибори коротко, просто і без непорозумінь. Вибрано крім згаданих, ще двох: відсутнього педаґоґа Мшанецького, якого рекомендовано його товаришами як

У. С.-Р., і ще одного „дядька“, котрого призвища я не пригадую, і який так опреділяв сам себе:

— Так що, товарищі, по університетах я не вчився потому, што малоземельний селянин, но за то три года по окопах кров проливав.

Підчас короткої перерви вийшов я на двір ковтнути свіжого повітря. Селяне стояли купками, курили цигарки й обговорювали події дня. До мене надійшов з одної купки селянин в рудій сірячині з очима, в яких відбивалася втома від незвичайного для нього напруження й від одвічної „з діда прадіда“ роботи коло землі, а кудлата борода надавала цілій постаті вигляд первісний і мало привітний. Його характерне облича впало мені в око, бо сидів просто перед столом президії. Голосував завжди за більшістю, добре виждавши наперед, щоб не помилитися. Робив усе повільно й розважно.

— Ваше благородіє, — звернувся він до мене. Ваше благородіє, дозвольте спросить у вас про одно моє діло!

— Про яке таке діло?

Видіте у мене сусіда мій відтягав по суду пів десятини землі, но тепер настав новий закон, так я хочу, якби ту землю мені назад одібрать — та не знаю куди обращаться.

— А сусіда ваш багатий?

— Ні, такий, як я.

— А ви багаті?

— Маю три десятини й хату, но так как то суд був при старому законі, а тепер виходить свобода й новий закон, то я покорно прошу Ваше благородіє, щоб розяснили, до кого я маю йти, щоб попросить об єтом дєлє. А може Ви самі знаєте, то прошу у Вашої милости, порадьте мені, бо земля моя собственная сказать. — Я й свідків поставити можу.

— Типічний український хлібороб — „соціялізатор" — майнула у мене думка: Що-йно просоціялізував всю землю і всі власности, одвів душу на буржуях, а тепер, при нагоді, хоче й справжнє своє діло зробити дешевим коштом, щоб не витрачатися на „аблаката".

Я йому порадив звернутися до присутнього тут адвоката Товкача (старшого): „тілько знайте, що то Радикал" — додав я сміючися.

— Нічого — той лучшу пораду дасть, — почув я відповідь.

По виборах наскоро довершив я деякі формальности і, щоби загладити прикрости сього дня, виступив наприкінці з короткою прощальною промовою. В ній подякував я зїздові за труди й порядок, якого додержували члени, висловив надію, що народня мудрість виведе всіх нас на правий шлях, по-

бажав щасливо вернутись до дому і бути певними, що делеґати, яких вибрано до Центральної Ради зуміють оборонити народні інтереси, як і сама Центральна Рада здолає оборонити інтереси цілого українського народу перед напасниками.

Якою гіркою іронією були оті мої слова!!..

Не раз згадував я їх потім, коли Центр. Рада видавала свої знамениті закони й універсали, коли видержувала „соціялістичні" засади і вирівнювала „єдіний русскій революціонний фронт!"...

Не згубив я з очей і тих вибраних від Полтавщини членів Центральної Ради. Думаю, що тут саме на часі згадати про їх долю.

Отже студента Бочковського розстріляли большевики при першому наступі в Київі.—Ніби сама доля насміялася над бідним наївним мрійником з його соціялістичною єдністю й братерством.

„Салдат - революціонер" Матяш за пів року в тій-же салі на мітинґах гостро виступав против Української Центральної Ради, членом котрої він був ще й тоді і призивав усіх і вся, а головне „товаришів-салдатів" відцуратися від „буржуазної" Центр. Ради, а всю владу віддати до рук „совєтов рабочих і салдатських депутатов."

Як тілько небіжчик Балбачан прогнав добровольців з Полтавщини і настановив там владу Директорії, „салдат-революціонер“ орґанізував у Константиноградському повіті банду повстанців проти нової революційної влади. Яка його дальша доля — не знаю.

Педаґоґа Мшанецького зустрів я підчас зїзду комісарів освіти в червні 1918. року у Київі. Він був якимсь урядовцем в міністерстві освіти (при Гетьмані вже). Де поділася гострота погляду й гострота виразів! Підчас Полтавського зїзду в травни 1917. року кожне речення він починав не инакше, як словом: „товариші!“ . . . Говорив голосно й різко, кричав, усе критикував і лаяв.

Тепер, підчас зїзду комісарів освіти*) він ніс інформаційну службу — був з нами усіма надзвичайно чемний, лагідний, слова „товариші взагалі не уживав, тілько: „панове, — „прошу Вас“, „будь ласка“, говорив тихо, скорше баритоном, а не різким тенором — як раніше, про С.-Р. і взагалі про партії всяких розмов уникав.

Яку еволюцію пережив він далі за часів Директорії й „Другої Народньої Республики“, мені не відомо.

---

*) Я брав участь як ґуберніяльний Комісар Освіти на Полтавщині (на сій посаді я був з серпня 1917. р.).

Тілько про того малоземельного делєата, що „в окопах кров проливав“, не довелося мені ніколи нічого чути.

* * *

Моєю промовою зїзд було закрито. Настрій був, хоч не такий урочистий, як при початку зїзду, та проте якось не відчувалося неприємности від незалагоджених сварок, всі заспокоїлися — говорили знова повільно й не піднесеними голосами; принаймні на зовні ніхто не висловлював незадоволення, бо всі справи полагоджено після бажання більшости, і коли я запитав, чи хто з присутніх не має чого закинути впорядчикам зїзду — то почув несмілу подяку:

— Та нічого, — спасибі й вам, що потрудились!

Зїзд закрито щось по третій годині ранку.

Розходилися ґрупами поволі. Деякі мандрували прямо на двірець до найближчого потягу, щоб не марнувати дорогого часу.

При дверях до мене приступило кілька селян.

— Щож то ми наробили? — озвався один.

— А що такого?

— Та кого отсе ми повибірали?

— Як то кого, бачилиж кого? — Тих, що хотіли!

— Тим то й ба, що не хотіли!

— Як же то так?

— А так то й так: кого хотіли, тих не вибірали, а кого не хотіли — тих вибірали!

Я здивувався.

— Бачите, пане, (мене ніхто ні разу не назвав „товаришем“), виходить така сторія, що чоловікові тепер не можна так роботи, як він думає та хоче.

— Чом — же то так?

— Бо тепер настала „слабода“!

— Так щож, що „слабода“? На те й „слабода“, щоб кожний вільно говорив, що йому совість велить, яка в нього є щира думка!

На губах у мого співбесідника іронічна усмішка.

— Тепер того не можна!

— Та чом-же не можна, от я говорю й роблю те, що думаю, як мені совість велить!

— Так тож ви!

Мене все більше розбірала цікавість. Видно, що дядькові кортіло виговоритися та тільки боявся, бо все озирався довкола на людей. Ми вийшли разом з будинку й стали осторонь, щоб не чути було переходячим нашої розмови.

— Бачите, почав він тихим голосом, за тих, кого вибрали, не голосував-би ніхто, колиб не „Спільчане“. Хиба ми сліпі, не бачимо, що воно за „єпутати“? Хиба вони що понімають? Куди вони годяться? Та тільки за иншого не вільно було руку піднімати, бо

„Спільчане“ сказали, що хто не голосуватиме так, як вони, то тому печінки відібють, або хату спалять!

— Хибаж тих „Спільчан“ багато, що ви їх так боїтеся?

— Та хоч і небагато, та що йому стоїть якомусь босякові підпалити хату, або чоловіка вбити, — тепер же „слабода“, де там на нього суду та управи шукати!

Тепер мені стало все ясно. „Спільчан“ навчили ті, кому треба було, а „Спільчане“ вже перевели вибори під своїм власним контролем. А селянський контроль, — то всім знано, — дуже точний і строгий: тут ніяких апеляцій бути не може.

Для незнаючих, що таке „Спільчане“ — коротке пояснення: се члени „Селянської Спілки“, що істнувала по всій Україні і була підвладна Партії У. С.-Р.

У нас на Полтавщині вона орґанізувалася так:

Незабаром по революції утворився міжпартійний Комітет, який мав на ціли освідомлення і орґанізацію селянства на засадах не партійних, а ніби професіональних. В комітет той спочатку входили члени всіх соціялістичних партій, в тім числі московських і жидівських. Із несоціялістичних були тільки українські Радикали. Незабаром чужоплеменні соціялісти виступили, бо їм взагалі тая орґанізація була не до смаку, натомість вони настоювали, щоб селянство було орґа-

нізовано по принціпу „совєтов“, — себто, щоб поруч „совєтов рабочих и салдатских депутатов“ було орґанізовано також „совєти крестянських депутатов“. Українські партії, що не хотіли поступитися своїм впливом на українське селянство перед чужоземцями — на те не пристали. Незабаром, коли орґанізацію „Спілки“ було вже більш-менш докінчено, на однім із засідань спільного Комітету з боку українських соціялістів поставлено ультімат, щоб його головою був конче соціяліст, а коли Радикали уперлися проти такої катеґоричности, то їм дано було зрозуміти, що їхня присутність в „Спілці“ взагалі є злишня, і вони виступили, а незабаром „Спілку“ прибрали до рук У. С.-Р. Всі вибори, в яких брала участь „Спілка“, давали їй завжди більшість на селі. Для селян „Спілка“ відограла свою велику ролю, та, на превеликий жаль, не в тій мірі як могла, через політичну недосвідченість і низький культурний рівень її провідників.

* *
*

Так закінчився зїзд, на який покладалося стілько надій, на який було витрачено так багато праці.

Коротка майська ніч вже доходила. Починало на світ благословлятись. На сході сіріло. Цьвірінькали горобці; на тополях, що ростуть прямо перед „Музикальним Училищем“, прокидалися в гніздах галки.

Ніжний смоляний аромат топольового листячка наповнює повітря, і так легко дихати тим чистим, запашним передранішнім повітрям після пятнадцятигодинного пересиджування в салі серед запаху людського тіла і бруду фізичного й морального!

Я почув себе настільки змученим, що був не в силах встояти на ногах і оперся на руки моїх кількох приятелів, котрі й відпровадили мене до дому.

Вони мені нагадали і про голову зїзду:

— А Борис Миколаєвич, отсе мабуть солодкі сни бачить!...

В умі у мене перебігають події сьогодняшнього дня, — і стає сумно-сумно, — а з другого боку радий, що вже позбувся того лиха, що завтра не потребую йти на збори, що не маю дбати про невідкладні й пекучі справи, можу виспатися спокійно.

А перед очима широке, червоне поле і вузенька жовто-блакитна стрічечка на нім...

Наша Красуня-Полтава поволи прокидається, а я щойно збіраюся лягати. Мене починає трясти чи від ранішнього холоду, чи з перенервовання.

На завтра з ліжка я не встав: мав відпочинку аж кілька днів, бо дістав хоробу: щось вроді гішпанки.

28. 2. 1921. р.

Укр. Військовий Табор в Райхенберґу (Чехія).

II. „Союзъ Хлѣборобовъ Собственниковъ.“

„...Іди сину геть від мене: нехай тебе
Москаль візьме!...
Мене мамо Москаль знає: —
Жить до себе закликає...“

(З української пісні.)

За тиждень по українськім зїзді саме в неділю в останніх числах травня, проходив я в обіденну пору побіля „Музикального Училища“. Коло входу товпився ріжний народ, а серед нього багато селян. Я згадав собі, що на сьогодня по ґазетах оповіщено „Полтавскій губернскій съѣздъ Хлѣборобовъ-Собственниковъ.“ Про той „Союзъ“ багато доводилося мені чути. Це була найправіща орґанізація за тих часів — орґанізація „поміщицька“, як твердили всі в один голос. В колах українських вона мала як найгіршу славу, бо складалася, мовляв, „з найчорніщих чорносотенців“ — панів-поміщиків так, що в порядним демократичнім українськім товаристві — тая назва „хлѣборобъ“ вживалася, як лайка.

Орґанізатором, головою і душею того „Союзу“ був поміщик константиноградського повіту Михайло Коваленко, людина, як всі казали, дуже здібна, енерґійна. До революці-

був депутатом до Державної Думи, ґубернським гласним і серед українського громадянства позискав собі популярність тим, що на одному з ґубернських Земських Зібрань виступив в оборону української мови в народніх школах на Україні, що на ті часи було не аби-якою смілістю. Тоді на ґуб. зборах навіть саме слово „український“ — було не зовсім леґальним. Деякі гласні (один з Кочубеїв) напр. протестували взагалі проти істнування такого слова так, що одного разу Ф. Лизогуб мусів пояснити „ряному“ гласному, що прецінь в офіціяльних московських виданнях вживається термін „український“ — хочаб відносно породи скоту.

Зїзд „Хлѣборобовъ“!... Надзвичайно цікаво подивитися, що воно робиться там в отім чорносотеннім кублі! Певно крайні ліві послали своїх аґітаторів, щоб вивести на чисту воду реакційні союзницькі махинації — отже має бути цікавий словесний турнір — видовисько ліпше оперетки!

Колиб тілько пустили без рекомендації

Я тоді вештався по всяких зїздах, нарадах, мітинґах — почасти з цікавости, почасти з обовязку українського політичного діяча, бо мусів бути добре поінформований про думки й настрої ріжних партій і кол громадянства.

Люде входять до дверей і я за ними, несміло, бо, думаю, ось-ось запитають про

дозвіл. Коли ні, вхід вільний для всіх: входять виходять усі хто хоче й коли хоче. Захожу й я до салі зборів.

Саля, де перед тижнем відбувався наш український зїзд, напів заповнена. Серед учасників зїзду багато селян — типових українських (не „переряжених“, як їх називали потім на мітинґах „найлівіщі“ промовці), селян в свитках і спеціяльного крою „піджаках“, які уміють шити тільки по наших селах сільські кравці.

Багато й міських „піджаків“. Бачу знайомих з полтавських „кадетів“. Чимало й поміщиків.

Всього зїхалося мабуть понад 300 делєґатів.

На тій самій естраді, яка перед тижнем була так святочно прибрана українськими плахтами, рушниками та прапорами, а тепер нічим не прибрана, засідає инша вже президія.

Головує сам Михайло Коваленко, за секретаря Старицький — молодий, також константиноградський поміщик, котрого я знаю ще з Полтавської ґімназії (був на кілька кляс молодший за мене).

Коваленко також людина не стара, літ найбільше сорок. В голосі, рухах і цілій поведінці видно чоловіка, котрий звик до зібрань, промов і взагалі до громадської роботи.

Разом з президією засідає і виступає раз-у-раз з правничими поясненнями місцевий видатний адвокат Перцович з партії К.-Д.

В салі взагалі багато „кадетів“, бо вони офіціяльно в спілці з „Хлѣборобами.“

Озираюся за репрезентантами від соціялістів. На моє здивовання ні одного немає! Ні однісінького, з ніякої партії, коли звичайно на всякі подібні збори являються заступники бодай московських та жидівських, а як коли, то й українських соціялістичних партій (Українці взагалі бідніщі на інтеліґентні сили).

Не можу знайти пояснення того факту: як могли упустити таку корисну нагоду для аґітації углубителі кля́сової ріжниці? Хиба може бояться „потрефитися“ серед такого архибуржуазного кодла, або не надіються на свої сили?

Вважаю також за помилку, що й українські Радикали не подбали вислати нікого від себе, бо я зайшов сам, на власну руку, з цікавости, і здається, що я чи не одинока особа з „інакомислячих“ на цілу салю.

Таке недбальство з боку Українців вважаю прямо за гріх: як таки покинути свого селянина-хлібороба без поради і свідомо штовхнути його в обійми явно українофобської партії „К.-Д.“, і сталих, випробуваних москвофілів чорносотенців-поміщиків?

Збори відбувалися в повнім порядку.

Говорили головне інтеліґенти. Дуже часто давав пояснення Перцович, але справжнім головою й душею зборів був Коваленко; він часто забірав слово сам, сперечався, переконував, доводив, і в результаті проходили резолюції в усіх подробицях такі, як він сам хотів.

Дебатувалася головне земельна справа всі з нею звязані інтереси. Власне: відношення Тимчасового Уряду („Временное Правительство") до хліборобів. Хлібороби більші, або менші не трактувалися нарізно, лише говорилося про спільний для всіх інтерес.

Говорилося також про тверді ціни на хліб, взагалі про політику уряду, яка виглядала на користь для всяких инших кляс населення, тільки не для хліборобської. Нарікалося на утиски, яких хлібороби починали все більше зазнавати від соціялістичних партій та від „советов", що подекуди розганяли збори, і навіть доходило до того, що самі забороняли своєю владою збори, а учасників побивали. Все частіше уживалося слів: „Спільчане", „Селянська Спілка", і з особливою ненавистю і нездержаною злобою вимовляли ті слова власне хлібороби в свитках і сільських „пінжаках".

— „Кулаки" та „куркулі" духа собі дають, одводять душу — подумав я, вживаючи у думці звичайну тогочасню терміно-льоґію.

І справді „одводили душу“ настільки, що як коли, то голова мусів спиняти занадто гострого промовця.

Обговорювалася й проґрама, чи ліпше сказати платформа „Союза“.

Побіля цілком економічних пунктів — в неї було вставлено і кілька політичних. Домагалися рівних прав для всіх громадян в Росії; що до устрою держави нічого не говорилося та тільки тогочасному „Временному Правительству“ багато перепадало — власне за нехтування інтересами найчисленніщої в Росії хліборобської кляси.

Розмова йшла взагалі тільки по московськи, а селяне вживали звичайного огидного „руско-малоросійського“ жарґону.

Слів„ Україна“, „український“, „Українець“ не уживано зовсім так, ніби збори відбувались не в серці України — славній Полтаві, а десь в глибокій Московщині, де про Україну й не чути було ніколи.

Мене те обурило й розсердило в край.

І нікому було нагадати тим панам, що вони на українській землі, що з неї живуть, з неї годуються, тай самі є ніякіж „русскіе“, тільки самі чистокровні Українці, або краще — „дурні хахли“!

Чим дальше моя роздратованість все росла, і я нарешті не витримав і рішив сам звернутися до зборів з промовою.

Коли я попросив слова у голови — він запитався:

— Ви член зїзду?

— Ні!

— Належите до партії К. Д.?

— Ні!

— До якої партії належите?

— До українських Радикалів!

Він катеґорично відмовився дати мені слово. Але я настоював. Чому не дати мені слова, аджеж говорив перед тим хтось з безпартійних, тай взагалі на зїздах і зборах у нас витворився звичай давати слово стороннім для докладного освітлення питання.

— Ви боїтеся, що я відібю від Вас Ваших прихильників, що наверну їх на свою віру — значить Ви непевні в своїх людях і не маєте твердої віри в те, що проповідуєте — закинув я Коваленкові.

Цей арґумент видно на нього поділав, і він мені дав слово під умовою, щоб моя промова не тяглася більше як пять мінут.

Я виступив наперед і почав, як звичайно починаю на українських зборах:

„Шановна громадо!“ . . .

Та тут одразу счинився нечуваний галас:

— Долой! Геть! Не нада!

— Пошол вон! Йди під три чорти!

— Годі вже вас слухати! Наслухались!!!

Ціла саля ревіла. Власне ревіли свитки й „пінжаки“, — а решта — інтеліґенти само-

довольно посміхалися і як коли вставляли й своє їдке слово.

Та для мене те було не первина. На зборах мені доводилося зустрівати нераз такі „прийоми“, тілько з иншого боку — з лівого.

Тому я спокійненько дожидався, поки люде вгамуються. Та щось на те не походило: рев і лайки не вгавали.

Нарешті голова запропонував мені зійти з естради, бо мене не хотять слухати. Та я уперся.

— Щож то за порядки, коли не голова керує зборами, а збори головою?

Цікавився я також, чого власне мене не хотіли слухати? Менеж мало хто знав з прибувших. Він поясняв мені, що то було тому, що я говорив по українськи.

— Хибаж не можна?

— Чом не можна? — Говоріть, коли хочете та коли Вас схотять слухати!

Він трохи заспокоїв збори і я знова почав:

— Шановна громадо!...

І знов страшний галас. Серед вигуків і лайки на мене чую такі уривчасті фрази:

— Це з тих, що Спілку проповідують!

— Долой Спілку!

— Не нада нам таких ораторів! Вже дома наслухалися! Заводьте у себе порядочки, а в нас вже завели!

— Та женіть його вон з його Спілкою!

— Тільки народ возмущаєте!...

Я зрозумів, в чім річ: мене принято за „Спільчанина“, або взагалі за соціяліста, бо українською мовою по селах тоді велася аґітація виключно соціялістичного напрямку, а несоціялістичну аґітацію вів тілько „Союзъ земельныхъ собственниковъ“ і тілько по московськи. Тому сільські обивателі очевидно й не сподівалися від мене почути нічого нового, крім осоружних проповідей про „соціялізацію“, про „катів-поміщиків“, „буржуїв проклятих“ і инших звичайних премудростей, які їм вже досить набридли, а наслідки від них уже добре відчувалися.

Я виждав хвилину відносного спокою й вигукнув:

— Та я не Спільчанин! Вгамуйтеся!

— А хтож?

— Ось почуєте. Дайте слово сказати!

Настав спокій і до кінця моєї промови ніхто мене не перебивав.

А моя промова була коротенька. Я нагадав присутнім, що вони Українці, а коли навіть не хотять признатися до свого народу, то хай не забувають, що вони живуть на Україні, а українське питання набірає все більш актуального значіння і що їм однаково розминутися з ним ніяк буде. Мусять зазначити в своїй плятформі і своє відношення до української справи, бо як не тепер, то колись

— може в майбутніх Установчих Зборах прийде на чергу те питання, і не можна, щоб члени одного „Союза“ мали ріжні погляди в тій самій справі.

Зазначив, що бути Українцем, се зовсім не значить бути „Спільчанином“ або соціялістом, бо в Українців, як і в инших народів, бувають люде ріжних напрямків і поглядів — істнують і ріжні партії.

На прикінці нагадав я, що своєї крови зрікатися не годиться,

— а чия кров у ваших жилах, виж знаєте:

чи то московська, а чи своя українська? —

Мене вислухали цілком спокійно з увагою. Зійшов я з естради без оплесків, але й без лайки.

Результатом моєї промови було те, що збори ухвалили, аби президія разом зі спеціяльною комісією, яка мала розглянути проєкт плятформи і остаточно зредаґувати його — щоб також внесла точку про відношення до українського питання. Як дивилися присутні на українську справу, мені не вдалося вияснити, але замовчувати її було ґоді — вона мала бути предметом обговорення на слідуючих зборах.

Я свою ціль осягнув — і був дуже задоволений. На мою думку вистарчало, щоб тільки зачепити почуття, а далі національний інстинкт зробить своє!...

* * *

Того самого вечора, як вже смеркло, вертався я до дому. Коло моєї оселі побачив я візника, а біля вхідних дверей дві постаті світили сірниками, щоб відчитати призвище на картці.

Якеж було моє здивовання, коли в тих двох постатях я пізнав голову сьогодняшнього зїзду — М. Коваленка і секретаря — Старицького.

— Ми до Вас на хвилинку, коли дозволите!

— Прошу — прошу.

В хаті оба чемненько представилися, перепросили за турботи і тоді приступили до справи. Наперед просили вибачити, що будуть говорити по московськи, бо українську мову, хоть знають обидва „для домашнього вжитку", та з інтеліґентними Українцями встидаються говорити по українськи, щоб не сміялися з них.

Мене брала нетерплячка. Що могли мати до мене ті пани після сьогодняшнього мого виступу й цілої історії?

Справа вияснилася одразу.

— Ми знаємо Вас як давнього українського діяча і вважаємо Вас за людину, з якою можна говорити, тому просимо Вашої поради. — Що нам зробити, щоби увійти в близчі зносини з українським громадянством?

— Щож, нічого надзвичайного, зверніться так само як до мене, ще до кого хочете — от і увійдете в зносини.

— Не в тім річ. Ми хотілиб не тілько розмовляти, інформуватися, але увійти в спілку — в союз з українськими партіями, та не знаємо, чи можемо звернутися до якої, приміром до Радикалів, чи не дістанемо коша?

— Я сказати нічого певного не можу, ухилився я від прямої відповіди. Вам відомо, що Радикали виступали разом з К.-Д. при виборах до Першої Державної Думи?

— А тепер з ким мають в союзі бути?

Я згадав собі події на українськім зїзді перед тижнем і язик прилип мені до рота.

— Ну... я думаю, що з Українцями...

На устах у Старицького майнула легенька усмішка.

— А нас Ви за кого маєте?

— Вас?.. — Гостре слово набігло мені на язик, але я згадав обовязки господаря, правил чемности — тим більше, що ми лагідненько сиділи при столі та пили чай, і слово теє застигло на устах.

— Ну говоріть-же, не вагайтеся, говоріть те, що думаєте!

— Вас я уважаю за Українців gente, а Москвинів natione, — одважився я.

— Себто за ренеґатів, говорячи простими словами, — вставив своє слово Коваленко.

— Я сього не сказав.

— Хоч не сказали, та подумали. Ну щож, може ми й заслужили на те, та тілько не в усім наша вина, маються й на нашім боці, як то кажуть — облегчуючі вину обставини. Візьміть на увагу виховання, цілу історію українську: не ми перші були ренеґатами, ми тілько наслідники наших пращурів. Тепер нам доводиться покутувати за гріхи батьків, — може й наші власні; та ми хочемо знати, чи є люде, що нашій покуті повірять, чи приймуть нас тепер до себе Українці?

— Чом би й ні, аби були підстави для того, щоби повірити Вам. — А якже справа з Кадетами? Ви офіціяльно в союзі з ними, як-же з ними маєте й надалі в союзі бути? В такім разі неварт і починати з Українцями, бо у нас усіх з К.-Д. раз на все покінчено — вони є нашими політичними ворогами.

— Вони є й нашими ворогами!

Моє здивовання все росло.

— Якже ворогами, а сьогодня хто з Вами приязнь демонстрував, з ким Ви маніфестували найбільш тісну спілку? Щось для мене незрозуміла така політика.

— Ось послухайте нас терпеливо.

— З Кадетами ми не маємо ніяких спільних інтересів. Клясово ми не тілько порізнені з ними: вони являються нашими природніми клясовими ворогами. Ми хлібороби, живемо з землі, з сільської праці. Вони — трудова інтеліґенція — міські мешканці. Ми — діти

степів та хуторів — вони канцелярій, вихованці бюрократії, або в ліпшому разі заступники вільних професій. Вони чужі нам по психольоґії, а клясово, поскільки серед них маються представники фабричної плютократії, вони нам ворожі, як і скрізь міська плютократія є природним ворогом аґраріїв.

— Якже пояснити Ваш теперішній союз з ними?

— Ми шукали й доси ще шукаємо спільників для виборів до майбутніх Установчих Зборів. Де ми можемо їх знайти? Соціялістичні партії є не тільки нашими антаґоністами та ворогами. В сей момент своєю діяльністю вони підкопують основи держави, а не тільки добробут хлібороба — власника: більшого чи меншого — однаково. Ви бачили сьогодня на зборах, як відносяться селяне — власники до соціялістів? Тому наша праця на селі дуже легка, до нас горнеться селянство масами, шукаючи собі оборони й захисту. Ми мусимо працювати, не знаючи відпочинку на селі, де боротьба набірає все гостріщих форм. Алеж у нас брак інтеліґентних сил. До того потрібні робітники по містах, щоб наладити велику роботу підчас виборів, нарешті, щоб технічно перевести оборону наших інтересів, а як коли то й персональну — перед представниками уряду вищими й низчими. Де нам взяти таких людей? Одинока несоціялістична партія, до того ще

й багата на інтеліґенцію — се К.-Д. Вони дуже хотять союзу з нами, бо ми їм постачимо голосуючий матеріял — масу селянства. Хоч-не-хоч мусіли й ми пристати до спілки з ними. Та тепер все більше й більше бачимо, що наші дороги ріжні. До того ще й голос крови у нас обізвався. Кадети, як Вам відомо, або Москвини або вже настілько помосковлені Українці, що вернутися до свого народу годі. А з нас якіж „русскіе?" Що ми не знаємо літературної української мови і доси не брали участи в політичному життю як Українці — є, як казано вже, не вповні наша вина. Тай більшість з нас в політику взагалі доси не встрявали, бо ми мали коло землі досить клопоту: хліб сіяти та косити; на політиці ми взагалі мало розуміємося. Але подумайте самі, який-же з мене „русскій?" — Ко-ва-лен-ко!.. Ну, хтож мені повірить, що я „русскій?" Та я й охоти не маю до них признаватися, бо я який є, такий є, чи злий чи добрий, але Українець, таким себе лічу й иншим не буду й бути не хочу.

— Або я, — вставив своє слово Старицький, — яж з тої самої семі, що й Михайло Петрович Старицький, та сама кров в моїх жилах. Хиба Ви думаєте, я не гордий, що такою ріднею похвалитися можу?

— Тим більше жалко, що українські сили доси марнувалися й не знайшли собі застосовання!

— Тепер ми хотілиб покутувати гріхи наші й наших батьків, допоможіть нам.

— Чом-же в такім разі Ви самі свідомо не зачіпаєте української справи на зборах та в проґрамах, натомість навмисне обминаєте?

— В тім не наша вина, а вина оточення, а почасти й Ваша.

— Як-то?

— А от слухайте. На селі зараз ведуть аґітацію тільки самі українські соціялісти. Тілько вони самі репрезентують усі українські партії, бо инших Українців на селі не чути. Ви добре знаєте їхні методи пропаґанди, як і самих аґітаторів. Через них вже починається безладдя на селі, тому статочні селяне - хазяйни почувають ненависть і відразу не тілько до самих проповідників, але й до всього, що вони проповідують. В той спосіб серед заможніщого і спокійніщого елементу українська справа стає все менше популярною, бо українство ідентифікується з соціялістичними засадами, які противні справжньому українському хліборобові - власнику, багатшому чи бідніщому — однаковісенько. При такім настрої наших прихильників годі нам — „поміщикам“ брати на себе популяризацію української ідеї, бо то може відіпхнути від нас менше інтеліґентних і твердих селян, а симпатій собі і прихильників самим українством ми не здобудемо.

Тай як виглядалоб наше „українство“ тепер перед тими Українцями, що себе лічуть за „справжніх?“ Чи не послужилоб се ще одною причиною до зненависти і козирем для ворожої аґітації всім нашим ворогам?

Инша справа, колиб ми мали за собою старих „випробуваних“ Українців, які помоглиб нам, наставити на праву путь і в разі потреби стали в нашій обороні.

Треба витворити таку українську партію, що відповідалаб духові народу не тілько національно, але й клясово. Українці такої партії ще не мають.

В тім то вина старших Українців і полягає, що вони віддали без бою поле для молодих, недосвідчених, хоч може й чесних по свойому робітників, але їхня робота через молодість та недосвідченість повертає на шкоду тій справі, для якої всякий Українець, незалежно від його стану й партії мусить приклали своїх сил!

В моїй голові якось не могло все уміститися відразу. Я був здивований, і в мене прокидалося підозріння, чи не дурять отсе мене? Може хотять від мене вивідати щось і тому прикидаються такими лагідненькими, щоб позискати мою симпатію??

Та я доси говорив дуже обережно і все сам розпитувався, а нічого не розказував. Матеріяли до характеристики стану річей

збірав я, а не вони. Нарешті я рішився поставити питання просто.

— Якаж Ваша проґрама, тілько дійсна проґрама, політична й — головне земельна?

— Земельна наша проґрама проста. Ми не хочемо, щоб нас грабували, щоб відбирали землю, нашу власність. Тими байками, що ніби нам землю роздавали царі — тепер не можна підпірати якоїсь противо-власницької теорії, бо й ми не від того, щоб одібрати за дурно в той спосіб нажиту землю. Алеж ми не можемо допустити, щоб за дурно відбірано у нас майно, що працею, як коли дуже тяжкою, нажили наші батьки та ми самі. З того не виходить, що ми не хочемо поступитися землі для українського селянина, який її потрібує, але хай нам за нашу землю заплатять. Хай держава викупить у нас до певної міри землю і продасть її селянам. Ми також люде, маємо людські звичаї і почування! Маємо старих батьків і малих дітей, — їх годувати мусимо. Не можемо поступитися в тім, щоб наші діти ходили до шкіл та університетів, а на утриманні ні в кого не були ми й бути не хочемо! Хай держава викупить землю, заплатить нам тепер мінімальну частину готівкою, а решту довгосрочними „обязательствами“; ми на все погодимось. Одначе застерігаємо право лишити собі наші оселі, де ми виросли й виховались, до яких маємо привязаність, як звір до свого

барлога. При тім великі зразкові хазяйства з цукроварнями, сільсько-господарськими заводами мусять лишитися хоть на деякий час за власниками, бо в иншім разі потерпить державне господарство. Так само не поступимося ми в тім пункті, що право власности мусить бути збережено й забезпечено. Навіть самі розмови про скасування власности вже чинять шкоду державі, колиб же спробували направду скасувати право власности на землю — держава як така в той самий мент пересталаб істнувати. Право власности мусить бути забезпечене для малоземельного хлібороба ще в більшій мірі, ніж для великоземельного. Зрештою, коли Ви знаєте селянина — Українця, Ви самі можете сказати, чи він згодиться на „соціялізацію?"

Отсе наша земельна проґрама. Що до політичної, то вона ще простіща: ми домагаємось одразу й негайно Самостійної України . . .

— Що ? ? ? . . . — я остовпів з дива.

Домагатися самостійної України в той час було однаково як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не насміливсяб, бо то було для всіх утопією в ліпшім разі, а в гіршім — недомисліє, або свідоме бажання пошкодити українській справі. Правда, деякі „отчаяні" голови вже тоді підносили гасло

самостійности, та на них дивились як на білих круків, а московські ґазети використовували самостійницькі заклики, щоб показати наочно химерність і незбуточність всяких українських домагань взагалі. А тут на тобі: домагання самостійности з тих кол, звідки ще вчора лунали голоси, що навіть термін „український" вигадано „мазепинцями!!"

Я не міг заховати свого здивовання і недовірря перед моїми співбесідниками.

Коваленко заспокоїв мене.

— Щож Ви знаходите надзвичайного в моїх словах? Коли говорити, так договорювати все до краю і ставити точки над „і", бо сучасні Українці того не роблять, не знаю з якої причини: ховають голову під крило, як той струсь. Ми, українські поміщики, що фактично годуємо тепер армію й цілу Росію ліпше, ніж хто инший переконалися, наскілько тяжке для нас економічно московське ярмо. Всі розмови, якими дурять нас Кадети про спільність економічних інтересів України й Росії, давно потеряли для нас всяку правдоподібність. Нам ясно: коли Україна спекається від тої страшної й дикої експльоатації, що на протязі двох з половиною віків виснажує її — розбагатіє край, а значить і ми українські поміщики — в першу чергу. — От Вам наше щире слово.

Тепер додам ще, як ми думаємо про федералізм і федералістів. На нашу думку

федералісти або нещирі люде, або злі політики. Ніяка, чуєте, ніяка Росія ніколи не відмовиться від економічного визиску України і сепаратизм український випливе колись сам собою, як наслідок тих аґресивних стремлінь російської держави: монархії, чи республіки — якої хочете. Вже тепер московські соціялісти — державники відмовляють Українцям права на самоозначення — уявіть, що буде, коли Росія стане твердо на ноги? Навіщо ж іти до конечної цілі якимись етапами, коли тепер саме слушний час покінчити раз на все наші давні рахунки з Московщиною? Коли сей момент упустимо, то пройде багато часу, поки така нагода трапиться знов. А Росія вже тріщить і яко велика держава довго не проїстнує — згадаєте моє слово: не в довгім часі розсиплеться.

Тепер я справді дуже часто згадую його слова і бачу наскільки він мав рацію. Але тоді для мене все було настільки несподіваним і неймовірним, що я не міг зібрати думок, і з свою боку не висловив ніякої гадки, тільки чекав що далі буде.

Щож Ви остаточно думаєте робити? — запитав я.

— А що Ви нам порадите? Чи можемо ми надіятися на піддержку Українців, коли пірвемо з Кадетами?

— Бачите, коли я роскажу моїм однодумцям сьогодняшню нашу розмову, то вони

або мені, або Вам не повірять. Українські діячі тай цілий народ бачили доси від Вас саме зле — і багато того лиха вже витерпіли, так що на мою думку Ви мусіли-би підтвердити щирість Ваших думок і слів фактами, — якось на ділі, а до того вступати в офіціяльні зносини українським демократам з „Союзомъ Хлѣборобовъ“, котрий тілько тим і знаний, що складається з „реакціонерів“, це значить компромітувати себе яко партію й партійних діячів. Як на Вашу думку?

— Маєте рацію, але якже по Вашому ми можемо виявити свої думки й бажання?

— Я не можу дати на те відповіди, Вам самим видніще.

— А скажіть, що якби ми поїхали до Центральної Ради, власне до Винниченка та Грушевського, розказалиб їм про все і просили, щоб нас допустили до співробітників в Центральній Раді, чи вони принялиб нас? Чи до Центр. Ради приймуть, того не знаю, але розмовляти з Вами, чи з ким-би то не було, тож їхній офіціяльний обовязок.

Я був певен, що наші державні мужі використають таку дорогоцінну нагоду, щоби притягти на свій бік поважну і сильну вже самим капіталом орґанізацію, що не відіпхнуть від себе в московські обійми як-не-як — а на загальний погляд — могутню верству українського громадянства. В крайнім разі

утворять собі з неї офіціяльну опозицію в Центр. Раді і спекаються натомість одної ворожої орґанізації в московськім таборі.

Я щиро надіявся на державний розум проводирів Центральної Ради.

Правда, в державний розум Винниченка я, від коли знав його, ніколи не вірив, але проф. Грушевського, котрий тоді ще не був с.-р., я глибоко поважав, як шанував його тоді всякий Українець, без огляду на партійні переконня.

Дальша дійсність розвіяла мої надії:

В Центральну Раду було допущено заступників „національних меншостей“ з ріжних соціялістичних партій і навіть з несоціялістів московських К.-Д. Тілько опозиції українського несоціялістичного громадянства українська Центральна Рада не могла стерпіти і допустити.

Відомо, яку руйнуючу ролю в роботі Ц. Р. відограла далі ота іноплеменна опозиція.

Жорстоко помстилася історія над Ц. Радою і за відпихання від себе инако мислячих Українців, та здається лекції історії для Українців все йшли на марно, і колишні будувателі „Української Народньої Республіки“ як „Першої“, так і „Другої“ й доси нічого не навчилися!...

— —

Щось більше як годину тяглася розмова з моїми гістьми і розійшлися ми здається в найліпшому настрої, — принаймні я.

* * *

Щось за місяць зїзд „Хлѣборобовъ“ відбувся в друге. В тій самій салі, в тім самім урядженню, в тім самім складі (може менш численнім з огляду на полеві роботи), з тим самим головою, тілько секретарь був инший.

Розмови велися також на старі теми: відношення до політики „Временного Правительства“, яка політика ставала для хліборобів все більш незносною. Говорилося про майбутні вибори до Установчих Зборів, при чім Кадети трактувалися як союзники, з якими до виборів хлібороби мають ставати спільно.

Відчитано вже зредаґовану й видруковану плятформу, при чім про українське питання знова ні слова.

Я прийшов на зїзд з великою цікавістю, щоби побачити на власні очі наслідки нашої розмови.

Тоді здається я був вже безпартійним, бо партія Р.-Д. перестала істнувати — і мав вільну руку говорити що хочу.

З Українців — партійних робітників на зїзді знова ні душі.

Але тепер відношення до мене вже инше: дехто з інтеліґентніщих хліборобів, що чули

мене на попереднім зїзді, а деякі і так знали, просять, щоб я знов виступив і знов підніс питання про пункт „об Україні“.

— Чом-же Ви самі не одважитеся?

— Бачите, нам боязно. Керує всім Коваленко, він в курсі справ і коли він не зачіпає того питання, значить воно не на часі, ми знаємо й через що: Кадети того не хотять, а він не хоче з ними сваритись. Та нам Кадети мало інтересні, а його роботі боїмося пошкодити. От, колиб Ви виступили знов, то булоб саме гаразд. Виж людина стороння,

Я пішов до голови просити слова.

Він привітався зі мною сухо, однак слово без ніяких ваган і заперечень мені відразу було дано.

Я знова повторив свою попередню арґументацію і наскілько міг старався довести, що вже останній час хліборобам розвязати для себе українське питання, бо далі, коли вибори настануть, буде запізно.

Мене вислухано з повною увагою, а „свитки“ кидали навіть „одобрительні“ вигуки:

— Правильно говорить!

— Авжеж так! Давно пора!

Збори знов ухвалили, щоб у плятформу було внесено пункт про українську справу і то як найскорше, щоб на слідуючі збори, які мали відбутися щось в недовгім часі,

справа була винесена і з нею було скінчено раз на все.

По закриттю зборів Коваленко десь хутко зник, і я його з того часу вже більш ніколи не бачив.

До мене, як я вийшов з естради у салю, підійшло кілька участників зїзду, в тім числі один педаґоґ Власенко, сам з полтавських козаків, мій знайомий ще по полтавській ґімназії, яку він скінчив щось на два роки раніще, як я.

З ним я розговорився про справи і запитав, чи не знає він нічого про поїздку Коваленка до Центральної Ради.

— Здається їздив, та з ним не схотіли говорити — „не удостоїлі прійомом“ — він взагалі щось не хоче з нами говорити про те.

Підійшло ще кілька селян і розмова стала спільною й інтересною.

— Ви сьогодня говорили дуже до ладу, і ми Вам вдячні, прийміть від нас подяку, озвався до мене вродливий чорнявий, ще молодий селянин, гарно вбраний в повне українське вбрання: синя чумарка й такіж широкі штани тонкого сукна, в елеґантних чоботях. Говорив чистою українською мовою без слідів огидного жарґону.

— А Ви звідки? — зараз я до нього з своїм звичайним запитанням.

— Козак з Кобеляцького повіту, маю сімнадцять десятин, недалеко від станції.

— Значить мій земляк. Дуже радий я, що мої земляки такої думки як я, а то здається мені, що в Кобеляцькому повіті вже й Українці перевелися.

— Ні, пане-добродію, не говоріть так. От я з діда-прадіда козак і Українець не тілько з роду, але й з переконання. Я маю в себе дома українську бібліотеку, передплачую „Раду“ ще з тих часів, як тілько почала виходити і поскільку сил моїх дбаю, щоб усвідомити сусідів. Сам великої школи не скінчив (він назвав здається народню 2-клясову школу) та вже надолужував поза школою.

— Як же Ви пристали до „Собственниковъ“?

— А кудиж мені приставати? До „Спілки“ мене не приймуть та я й сам не хочу, бо там люде й нерозумні, й непорядні; української партії, підходячої для таких, як я, дрібних власників, немає. Мушуж я десь шукати оборони моїх інтересів, бо все трудніще стає жити таким, як я. Коли між своїми оборони не знайшов, то серед людей довелося шукати. Тай що казати, — „Союз“ наш працює енерґійно, моїх національних почувань не торкається, чомуб мені в нім і не бути?

— Ну а з Кадетами як? Виж знаєте, що за погляди вони мають на українську справу?

— От тут і ціле моє горе! Кадетам я не вірю і союзу з ними не похвалюю. Коли наші „Хлібороби“ не поставлять собі в програму, що Україна повинна мати свій сойм, і що Москва не втручатиметься у наші справи, то я й з „Союзу“ виступлю! Нехай і земля моя пропадає, вступлю в „Спілку“, піду чортові душу продам, а в „Кацапськім Союзі“ не буду. Та мені здається, що боятися нам Українцям нема чого. Ми маємо свою Українську Центральну Раду, вона є наш уряд, вона стоїть на сторожі українських інтересів і однаково не допустить, щоб Москалі над нами панували. А коли Коваленко не схоче провести те, чого ми домагаємось, то нас виступить з „Союзу“ ціла ґрупа і подамося самі до Центральної Ради, вонаж нас не відіпхне!

Я з ним згодився, гаряче стиснув йому руку і ми розійшлися.

* * *

На тім скінчилися мої зносини з „Союзомъ Хлѣборобовъ Собственниковъ“.

Дальші події йшли все скоршим темпом, я був захоплений бурливою хвилею політичного життя і вже не мав досить часу, щоби близько стежити за „Союзомъ“. Одно вважаю за потрібне додати тут, що на останку з Кадетами він таки розірвав і до ви-

борів в Російські Установчі Збори став сам один.

Про ті вибори говоритиму далі, тоді згадаю й про „Союзъ“.

Голову „Союзу“, Коваленка, замордували большевики в його маєтку підчас першого наступу большевиків на Україну в січні 1918. р.

7. III. 1921. р. Райхенберґ (Чехія).

III. Вибори до Полтавської Міської Думи.

(Червень-липень 1917. р.)

„Хто не лукавить, той з заду сидить.“
Ів. Котляревський.

Виборам до міських та земських самоврядувань ціла Росія надавала величезного значіння: се мала бути „ґенеральна репетиція“ до виборів у Всеросійські Установчі Збори. Сей „пробний камінь“ мусів з одного боку виявити настрій та симпатії населення, а з другого — дати наглядну лекцію практичної роботи для російських політичних діячів, які мали досі такий невеликий досвід з дотеперішньої практики.

Перші вибори після пятичленної формули!

Загальне виборче право, навіть для женщин!

Було від чого закрутитися голові громадянам „найдемократичнішої в світі республіки“, — як звали тоді Росію її щасливі підданці! . .

Помилки, які могли бути зроблені при сих виборах, мали стати дорогоцінною наукою

для майбутніх виборів в „Учредительное Собраніе“, в котрім як у фокусі сходилися всі мрії, надії, бажання всіх, здавалося тоді, громадян великої (бодай обширом) держави.

Земські та міські вибори мали відбутися літом у червні—липні, а до Установчих Зборів — в осени.

На Україні вибори набірали тим більшого інтересу, що в гру входила у великій мірі національна справа.

Коли в Московщині до боротьби мали стати самі московські політичні партії (бо вибори мали йти під політичними гаслами в першу чергу, — а хазяйські інтереси були на другім пляні), то на Україні захищали до того ще й свої національні інтереси партії українські та жидівські, а подекуди — ще польські.

У нас в Полтаві партійні орґанізації мали три нації: українська, московська та жидівська. З них кожна в той час вже репрезентувалася кількома партіями. Було отже дуже цікаво: в які комбінації вступлять ті ріжноплеменні, ріжного клясового стану і соціяльного світогляду ґрупи, в якій площині піде головний поділ: чи в національній, а чи в клясовій?

Про те, чого найбільше малосяб вимагати від майбутніх розпорядчиків міського та земського хазяйства: про досвід в тій роботі

та господарські здібности — про те все тоді найменше говорилося й найменше дбалося.

Був один інтерес, одно питання ставало на розрішення: кому народ найбільше вірить? Або краще: — хто здолає притягти на свій бік найбільше голосуючого матеріялу?

Тимчасом міське та земське хазяйство в ту добу вимагало більше, ніж, коли досвіду, енерґії; здібностей та сили.

Поза звичайною того рода роботою, що провадилася в мирні часи, три роки війни і кольосальне економічне напруження цілої держави наложило надзвичайні обовязки на міські та земські самоврядування. Обовязки ті були подвійні: постачання для фронту — і розпреділення, а пізніще й постачання для самих себе: для горожан в місті, для сільської людности в повіті.

Найліпше все те буде видно, коли я опишу, як провадилося хазяйство Полтавською Міською Управою і Думою, гласним котрої я був з початку 1916. року.

Поки жили без „карточок" — ще нічого було. Найтрудніще питання тоді було — розмістити й заосмотрити переходячі через місто війська. Але, коли все ростуче економічне напруження і його наслідок — спекуляція довели до того, що по склепах забракло товарів, мусіло взяти на себе Полтавське міське самоврядування розпреділення „по

карточках“ найсамперед цукру, а потому муки, нафти й ин.

З другого боку Полтавська Дума виявила досить енерґії й хисту, щоби оборонити своїх горожан від жадібних спекулянтських апетитів. Вона сама орґанізувала з початку постачання палива й борошна, а далі перебрала на себе й монополізувала закупно скотини і продаж мяса у місті. Нарешті поставлено власний миловарений завод, котрого мило постарчалося через ріжні місцеві кооперативи для горожан м. Полтави.

В тім було досягнуто блискучих результатів. Зиму 1916—17. рр. та 1917—18. рр. Полтавці перебули спокійно, бо були забезпечені „міським“ паливом, якого було досить і яке було ліпше й дешевше, ніж у місцевих купців.

Мясо з того часу, як монополізовано торговлю, в місті Полтаві продавалося на 10—15 % дешевше, ніж по містах цілої Полтавщини (навіть малих повітових, де воно все дешевше), а мило найліпшої за тих часів якости на Україні (після хемічного аналізу!) на 20—25 % дешевше, ніж мило місцевих фабрикантів.

Міська Дума нормувала також у місті ціни на продукти першої потреби.

Всіма тими справами завідували спеціяльні комісії з гласних. Комісії провадили цілу

роботу під доглядом і контролем Думи й цілого населення.

Натурально, що з боку горожан виявлялися ріжні почуття до тої роботи: одні, котрі відчували користь її для себе, були вдячні й цінили, инші—власне крамарі й фабриканти навпаки не крилися з ворожими почуваннями й виступали як проти цілого складу Думи, так і проти поодиноких гласних.

В кожнім разі „комісії", їх члени і голови були популярні в місті, про них говорилося, писалося, дебатувалося, їх хвалили, лаяли, і в майбутніх виборах все те, весь той шум, ціле заінтересовання горожан тою роботою мало відіграти також не останню ролю.

Я був тоді головою „мясної" та „мильної" комісії. Під моїм безпосереднім доглядом почалася їх робота, моїми заходами було поставлено миловарний завод при міських різницях і провадилася робота постачання й розпреділення мяса та міського мила між горожанами.

Я віддавна був знаний у Полтаві як запеклий Українець — „шовініст", що мені зрештою ані трохи не перешкоджало працювати на господарськім полі разом з гласними цілком инших політичних переконань: навпаки, мав серед них багато приятелів.

Решта комісій: — дровяна, цукрова і нафтова були під проводом „Кадетів".

Хоч як розходилися ми в нашій політичній діяльности і світоглядах, однак мушу віддати належне їхнім орґанізаторським здібностям: те, що вони зробили тоді для міста, викликало не тілько подяку у Полтавців, але й подив у людей з инших міст Росії, які в ріжних справах навідувалися до нас і знайомилися з нашим міським хазяйством.

Коли почалися приготовання до виборів, перед Українцями стала ділєма: союз на національній проґрамі з своїми, або які инші союзи з иноплеменними орґанізаціями.

Одинока тоді в Полтаві несоціялістична українська партія Р.-Д. звернулася було до українських соціялістичних кол з пропозицією утворити загально український союз, щоб стати до виборів усім Українцям спільним національним фронтом. Та дістала відповідь, що українські соціялісти як у сих, так і дальших виборах мають заключати союзи і виборчі бльоки лише з соціялістами, хочаб иноплеменними: після прінціпу клясового, а не національного.

Нічого не лишалося, як шукати й собі инших спільників, але Радикали стали на иншому ґрунті: не єднатися з близькими по духу чужинецькими орґанізаціями, тілько спробувати обєднати коло себе всі свідомі українські і близькі до українства елєменти на проґрамі щиро українській з одного боку, і хазяйсько-діловій — з другого.

Центр міста, де жила багатша помосковлена інтеліґенція, захватили Кадети й мали там найбільше впливу. Робітництво, мало українське по духу, було під впливом ріжних соціялістичних, переважно неукраїнських партій.

Лишалися дрібні інтеліґентні робітники та бідніщі міщане з окраїн міста. На нихі звернули ми увагу. Наші старання в недовгім часі осягли деяких успіхів. Коло Радикалів зібралися більш-менш орґанізовані полтавські окраїни: Павленки, Кобижчани, Підманастирря та пристав до спілки союз почтових урядовців.

Серед них і разом з ними й почалася передвиборча робота. „Український міжпартійний бльок", як ми назвали наш союз, випустив одразу, (здається ще вкінці мая) свою плятформу, звичайно-українською мовою.

В тій плятформі разом з точками міського господарського характеру, було поставлено національні точки: обіцялося, що майбутні гласні з сього бльоку будуть обстоювати українізацію міста як зовні, так і українізувати в міру сил саму Міську Думу.

Обіцяли обстоювати заведення української мови по міських школах; назви вулиць мало бути видруковано по українськи і деякі вулиці відповідно переіменовано; в самій Думі наші гласні мали промовляти тілько по українськи; домагатися, щоб в салі засідань вивішено портрет Т. Шевченка і т. п.

Дещо з того вже переводилося на практиці.

Так на першім по революції засіданню Думи я вперше виступив з промовою по українськи і з того часу я та й ще дехто з гласних иншою мовою на засіданнях Думи вже більше не говорили.

Нашу відозву поширили по окраїнах міста почтарі — отсе була і вся наша передвиборча аґітація, коли не рахувати виборчого пляката, орнаментованого стильною українською квіткою, який було випущено перед самими виборами. На плякаті запрошувалося без ніяких пояснень голосувати за „український список ч. 5.“

На ніяку иншу передвиборчу аґітацію ми не спромоглися з двох причин: з одного боку ми не мали коштів, а з другого — тоді трудно було комусь з несоціялістів виступати на прилюдних зборах, бо опоненти з соціялістичного табору просто не давали говорити своїм противникам.

Наш виборчий список був зложений за спільним порозумінням з кандидатів від кожної окремої ґрупи.

Першим в списку стояв я. Другим — знаний в Полтаві адвокат Українець Кость Товкач, третім — відомий український письменник і популяризатор Грицько Коваленко, далі йшов один із найвидатніщих полтавських адвокатів В. П. Горбачов і т. д.

В списку була заступлена робоча інтеліґенція і прості робітники: були робітники вільних професій, урядовці, педаґоґи, адвокати, священик, начальниця ґімназії; від почтового союза—почтовий урядовець і крім нього ще листонош; був кравець, пічник (муляр): словом люде найріжнороднійших професій і суспільного стану.

Не було тілько купців, рантіє і взагалі людей не робочого стану Я про се згадую і підкреслюю на те, щоб читач пригадав у свій час, коли я буду говорити як рекомендували нас перед виборцями наші противники з лівого боку.

А боротьба велася нами на два фронти: з одного боку ми нападали на Кадетів, щоб по спроможности відтягти від них український елємент, головне серед урядництва, а з другого боку ми оборонялися від соціялістичного бльоку.

Соціялісти уложили було з початку один спільний соціялістичний список, та незадовго перед виборами московські С.-Д.-меньшевики вийшли з союзу і уложили свій окремий; — здається окремо виступали Поалей-ціоністи, а в соціялістичнім бльоку лишились: Московські С.-Д.-большевики та московські С.-Р., українські С.-Д. й С.-Р., та жидівський „Бунд". Се й був „боєвий" соціялістичний список № 3. Його прихильники виявили найбільшу енерґію

при виборах. Заступники згаданих пятьох партій в списку чергувалися.

Всіх виборчих списків було щось коло двадцяти. Деякі рахували тільки на певні кола населення (прим. список Сіоністів, або—купців, або—домовласників) і провадили передвиборчу аґітацію тільки серед тих близьких їм по духу кол, у вузьких межах і инших списків за противників собі не мали. Та список № 3 відразу обявив війну всім иншим заразом, бо обєднував соціялістів усіх національностей, отже воював проти всякої „буржуазії“ і вів війну, як то кажуть, „безпощадну“.

Як велася передвиборча боротьба й аґітація, спробую намалювати кількома образами.

* * *

В салі „Музикального Училища“ передвиборче зібрання, уряджене К.-Д. Саля повна інтеліґенції. Зібрання протікає в ідеальнім порядку. Промовці старі гласні — адвокати з К.-Д. Дають один за одним доклади — лекції про роботу Полтавського міського самоврядування до тепер і пляни на далі. З соціялістів опонентів немає. Від Українців виступаю я. Нападаю на К.-Д. за те, що зовсім іґнорують національне питання: не заявляють отверто, як будуть поводитися супроти українських домагань, — адже мають репрезентувати населення споконвічного

українського міста. Захищаються дуже спритно: — мовляв, міське хазяйство далеке від національних питань, — а постільки, поскільки могли-би такі питання виникнути, К.-Д. мають поводитися так, щоби ніхто від того не потерпів, не виявляючи якоїсь національної виключности або „шовінізму“ (се слово надто часто вживають у полєміці зі мною мої опоненти). Симпатії більшости авдіторії на боці хазяїв зборів. На моїм боці дуже мало: коли я промовляю, то чую подекуди підбадьорюючі вигуки, а по моїй промові чути рідденькі оплески. Словесний турнір проходить, як і цілі збори мирно, в повнім порядку, без ніяких непорозумінь, і всі розходимося ніби друзями.

* * *

На передмістю „Павленки“ Кадети хотіли урядити передвиборче зібрання. Павленки наш район: у нашім списку виступає кілька їхніх кандидатів. Міщане в більшости природні Українці — багато заможніх козаків. Мають власну „Просвіту“, в той час збіралися на відкриття власної української ґімназії. Дуже добре зорґанізовані. Кадетам хотілося спробувати щастя скрізь, отже й на Павленках, щоб відбити від нас кого можна.

Я, довідавшися про збори, мусів бути ex officio — обороняти наш список, хоч власне потреби й не було. За пів години до початку

зборів приїзжаю на ровері до церкви, перед якою на майдані оголошено збори.

Коли приходить означена година, на моє здивування нікого не бачу ні з місцевих людей, ані з Кадетів. Нарешті приходить мій знайомий Павленківець — голова „Просвіти“ і кандидат в нашім списку. Він повідомляє, що вчора відбулися збори „Просвіти“, на яких обговорювалося, чи приходити на сьогодняшне зібрання. Рішили не ходити.

— Чом так?

— Та навіщо час витрачати дурно? Ми люде робочі, збори в будень, тай кожний сам добре знає, за кого голосувати: однаково нічиї розмови нас не переконають. Хиба може над вечір, як управляться, надійдуть люде з цікавости послухати та подивитися: так для відпочинку.

Так ми вдвох сидимо собі коло церковної огради, а далі полягали на травиці. Коло пів пятої (збори призначено на 4-год.) на візнику приїздять Кадети: адвокат Корецький і член суда Даценко. Оба знамениті промовці й енерґічні діячі, що багато прислужилися для своєї партії.

На обличах у них розчаровання.

— Щож се так мало зібралося? звертаються до нас.

— Хиба мало? Маєте авдіторію хоч і з двох людей, та проте широке поле до по-

писсу: перетворити мене на Кадета, всеж навернете на лоно партії ще одного члена.

— Вас навернеш!

Почалися шутки, бо ми дуже добре знаємося і часто зустріваємося на політичнім полі як завзяті, але коректні політичні вороги.

Вони сходять з візника і лягають коло нас на травиці.

— Ну щож, починаймо, чи що? Tres faciunt collegium, а нас прецінь аж четверо, — сміюся я.

— Се Ваша справа, Вікторе Ніканоровичу: се Ви зриваєте нам сьогодняшні збори!

— Бога бійтеся, я сам приїхав з обовязку, тілько аби Вас привітати як належить по людському. Марно час тут тільки трачу: щож як люде самі не хотять приходити на Ваші збори, бо тут же „наші“ люде!

— А ми хиба не „Ваші?“

— Певно, що ні: Ви Москвини!

— Ми такі Москвини, як і Ви.

— Чом же говорите по московськи?

— Бо ще не навчилися по українськи, тай цураємося українського шовінізму.

— А я не цураюсь, от тому я й Українець.

— Та покиньте, який Ви „Українець“? Виж скінчили, як і ми, „русскій“ університет, Ви виховані на „прекрасном, всєм нам одінаково дорогом русском язикє“, на „русской культурє“, Ви не можете не любити її так

само, як і ми. Хай вже будуть „Українцями“ ті, що виховалися на австрійській культурі по німецьких та польських університетах, а ми з Вами маємо однакову школу, однакові погляди (принаймні багато де в чому), навіщо Ви уявляєте з себе не те, що Ви є?

— Я уявляю з себе те, що є, бо хоч скінчив київський університет, та проте не є продуктом якоїсь московської культури, тілько в найбільшій мірі загально-світової, або коли хочете европейської, і найменш московсько-азіятської . . .

— Як то: Ви відрікаєтеся від Пушкина, Толстого, Турґенєва, Достоєвського?

— Чогоб я мав від них відрікатися, коли вони моїми ніколи й не були?

— Когож Ви вважаєте за „Ваших?“

— Шевченка, Коцюбинського, Франка, Лесю-Українку . . .

— Ну, хибаж їх можна рівняти до світових письменників?

— В найбільшій мірі! Зрештою, коли хочете імен, що Вам більш імпонують, то для мене Ґете, Дікенс, Віктор Гюґо, Ібзен близчі й рідніщі, ніж Пушкин, Достоєвський та Толстой . . .

— Ви неправду говорите!

— Вірте слову, що правду!

— А ми лічимо їх за наших, цілу ту культуру за нашу питому маємо, і не відречемо-

ся ніколи від неї, як і цілий український народ від неї не відречеться!...

— Говоріть Панове за себе самих, і себе з українським народом не ототожнюйте!...

Підчас нашої розмови потроху підходять люде.

Коло нас збірається купка Павленківців душ 8—10, сідають на зелену травицю поруч з нами, як коли хто з них вкидає й своє слово. Загальне співчуття на моїм боці. Незабаром розмова стає спільною.

Зненацька підходить до нас ґрупа солдат душ 3—4. Постояли трохи, послухали, а тоді один з них і сам встряє до розмови:

— Товарищі! Что ви слушаєтє їх: вєдь єто же буржуї! — Нам товаріщі, нада слушаться трудового народа, который в Совєтах рабочих і салдатских депутатов!...

Та співчуття собі не знаходить:

— Ні „товаріщ“ не туди забрів! Проходь, проходь, тут тобі не „совєт“: хоч і трудовий народ ми, та без „совєтов“ управляємося! Поналазило вас тут чорт зна звідки з вашими „совєтами“, тілько грабуєте „трудовий народ“... Геть забірайся звідси!...

„Товаришові“ відповідь дуже не до смаку: він з ґраціозним рухом спльовує черев плече і звертається до своїх:

— „Пайдьом отсюда, товаріщі: здєсь сама контрреволюціонная сволоч!...“

На тім і закінчуються „збори“.

Кадетські промовці сідають на свого візника, я на ровер і всі ми розходимося і розїздимося, як то кажуть „по хорошому“.

* * *

Тут до речі сказати кілька слів про „товаріщей салдат“.

Від недавнього часу, як „Временное Правительство“ призначило за свого військового відпоручника на Україну полковника Оберучева (московський С.-Р.), на нашу тиху Полтаву нагрянула велика біда. Оберучев прислав до нас поза тим, що ми вже мали війська, ще знаменитий „четвертий полк“.

Той „четвертий полк“ орґанізовано було вже по революції галовне з дезертирів та уголовних злочинців, які дістали амнестію. Полк справді злодійський. Розміщено його було на окраїнах, і салдати грабували мешканців у найпростіщім сенсі сього слова: в ночі крали птицю, поросят, овочі, ломали паркани, садові дерева і т. п. Незабаром дійшло до отвертих розбоїв. На Панянці замордовано в звірський спосіб старого полковника з жінкою. Слідство відкрило, що виновниками були жовняри з 4-ого полку, та арештувати їх було годі, бо за них став би цілий полк. А сі славетні воїни справді були перейняті духом корпоративної єдности і через те перед ними дрожало ціле місто. Роботи вони не мали ніякої. До обіда звичайно спали, абоп

грали в карти на міському цвинтарі; по обіді, робили те саме; в ночі грабували населення, або розривали могили на цвинтарі й ограбовували мертвяків. Ніяких вправ не признавали і взагалі крім згаданих, инших занять не мали.

Населення стогнало від того 4-ого полку; від нього поширювалася зараза й на инші переходячі через Полтаву військові частини й на місцевий ґарнізон.

Звичайно, що в Думі обгорювалося кілька разів отсе наше сумне становище, правда, тайно при зачинених дверях, бо люде боялися отверто висловлюватися, щоб не мати собі долі полковника з Панянки.

Їздили (здається двічі) від міста депутації в Київ до Оберучева, щоби звільнив місто від тої кари Божої. Та „товаріщ“ Оберучев катеґорично відмовив.

Як казали, се була його помста Центральній Раді за те, що вона тримала тоді в Київі два українські полки: „Богданівців“ та „Полуботківців“. За те він настановив по инших містах України полки з розбишак.

Делеґації привезли вісти, що наш „4-ий полк“, то ангели в порівнанню до тих, що стоять у Чернигові та ще десь инде! . . .

Тепер ще, коли я згадую оте лихоліття і „благодєянія“ для України „русской демократії“ — я все ніяк не можу збагнути того, що з наказу тоїж Центральної Ради й ґенерального Секретаря С. Петлюри „Богданівці“

обеззброювали в Київі „Полуботківців“ за те, що „Полуботківці“ хотіли скинути того всім Українцям ненависного Москвина — Оберучева і віддати всю владу на Україні нікому иншому, як тійже Центральній Раді! . . .

Воістину, історія наша повна парадоксів: скілько разів власними руками ми копали собі могилу і вибивали зброю з рук наших оборонців, тілько для того, щоб допомогти ворогові міцніще прикрутити на нашій шиї ярмо! . . .

Як би там не було, а той „четвертий полк“ відограв у наших виборах не останню ролю: він дав головну підпору для соціялістичного списку № 3. Можливо, що в тій ціли Оберучев і тримав такі полки по українських містах.

Та про це пізніще.

* * *

Якось незадовго перед днем виборів запросив мене один з служачих Полтавського „Богоугодного заведення“ І. Кулик в імени своїх співробітників, щоб я зробив доклад про міські справи перед зборами служачих, серед яких багато поділяє наші думки.

„Богоугодне Заведеніе“ в Полтаві — се величезна на цілу Полтавщину лічниця Полтавського Ґубернського Земства. Вона, ніби окремий городок, займає в місті кілька кварталів, має кількадесять власних будинків,

церкву, елєктричну станцію і щось коло трьох тисяч служачих, які обєднані у ріжні свої власні товариства, мають власний кооператив і т. ин.

В салі фершальської школи, переповненій служачими лічниці, зробив я відчит про стан міського хозяйства, про біжучу роботу й майбутні перспективи. Академічно обзнайомив присутніх з усіма списками і довше зупинився на нашім — № 5.

Після мого відчита несподівано для впорядчиків зголосилося два сторонніх опоненти.

Один з них — мій учень з комерційної школи на призвище Бахирь, другий — молоденький літ 18—20 народній учитель, що приїхав на якісь кооперативні курси і знайшов собі притулок у фершальській школі.

Бахирь, хлопець хоробливий, мало спосібний, ледви-ледви переходив з кляси до кляси, власне перетягали його з огляду на його батька, земського таки робітника, що, як то кажуть, „зі шкури ліз", щоб вивести сина в люде. Дотяг його сяк-так до 7-ї кляси, аж тут спіткало старого горе: син покинув учення і пошився в українські С.-Р. Бідний батько, — сам свідомий Українець-Радикал і давній член Полтавської „Громади", трохи не плакав, розказуючи мені, що хлопець і так мало до чого придатний, тепер остаточно зводить на нівець всю батьківську

роботу на нього. Отже він виступив до зборів з промовою від У. С.-Р.

З трудом вимовляючи слова (він був трохи заїка) почав переконувати, що одинокі достойні люде, котрим можна вірити, то є соціялісти, і запрошував не здаватися на попереднього промовця і не голосувати за список № 5, бо там хоч і Українці, але буржуї, — вороги робочого народу і т. д.

Хтось з авдиторії запитався: — А щож то є за соціялісти?

— Соціялісти, ... ее . . . . ее . . . . соціялісти се такі люде, котрі не хотять царя, скинули тепер царя в Росії, а до сього часу сиділи по царських тюрмах . . . . —

На більш докладні пояснення не спромігся і відступів місце для свого товариша.

Сей видно, вже „звиклий“ промовець, „любимець публики“ десь по глухих селах, виголосив дзвінким голосом не запинаючися і дуже сміло довгеньку промову, з якої в'загалі трудно було щось зрозуміти: се були оповідання про його особисті переживання. Ті оповідання пересипав він густо соковитою народньою лайкою на мою адресу (бачилися ми обидва у перше в життю).

—Товариші! я сплю на твердій лавці, а отсей буржуй вилежується на мягких перинах! Подивіться, який він гладкий (на мій жаль ніколи гладким не був) з нашої робіт-

ничої та селянської крови: він пє, гуляє та обжирається, а ми працюємо на нього!.. і т. д.

Нарешті ужив найсильніщого арґументу:

— Він—Радикал, а про те й не говорить, яка у них проґрама, бо боїться прилюдно сказати, замовчує, ховається перед людьми...

Страх мусів пройняти слухачів перед якимсь нечуваним злодійством, що таїла в собі проґрама ненависних Радикалів, а я не міг збагнути, що власне має на увазі сей Ціцеро. Аж ось нарешті він вигукнув голосом, якому надав усіх можливих відтінків обурення, здивовання і зневаги, ніби справа йшла про знану цілому світові ганебну подію:

— Вони Радикали, пишуть у своїй проґрамі, що земля селянам мусить бути за викуп! — от хто вони такі!!... —

В салі почувся сміх. Але дехто з темніщої публики — дворники, куховарки і т. ин. були видно задоволені і між авдіторією почалися суперечки, а далі перейшли в лайку.

Я хотів було йти собі, та голова зборів, той самий Кулик, став просити, щоб я відповів, розяснив дещо темним людям. Перепрошував мене за те, що дозволив говорити якимсь непрошеним промовцям, — та я думав, хай говорять, щоб не здалося кому, ніби ми даємо перевагу Радикалам, чи кому там. Вибачте, будь ласка: я думаю, що вони вже не наважуться більше плести отакі дурниці

Знову виступив я і пояснив, що таке соціялізм, та до речі вже розтолкував проґраму українських С.-Р. і Р.-Д., бо з моїх опонентів ніхто не міг розповісти навіть власної проґрами. Наприкінці додав, що працюю по 16 годин на добу і тільки за три-чотири години денної праці дістаю платню, а решта — задурно, для „громадського добра". Щож до того, наскілько я розтовстів від селянської та робітничої крови, то пропоную тому джентельменові, що мені се закидає, стати зі мною зараз на вагу, і коли я його переважу, то за покуту згоджуюся на все: навіть вступити до партії У. С.-Р.

Моїм виступом сільський красномовець був остаточно розлючений: вискочив наперед і ледви я скінчив, закричав:

— То все так, що він говорить! Що й казати — правда, бо вони учителі - мучителі по університетах вчилися, а ми по тюрмах сиділи, то й розказати нічого не вміємо; тілько ви їх слухайте, а за нами йдіть, бо вони вчені, а ми биті! . . .

(Його слова пригадую слово — в слово).

Далі йшла вже найгрубша лайка на мою адресу.

Голова зборів хотів був його спинити, та він закричав істеричним голосом:

— Тут злодії: чесним людям рота затикають, а всяким буржуазним дурисвітам дають говорити! . . і так далі, і так далі.

В салі счинився крик: одні кричали, щоб його вигнати геть, — другі, що він „за народ:“ починався скандал . . .

Я заявив, що не можу слухати лайки від незнаного мені чоловіка і не знати за що, (тим більше, що сам я не ужив ні одного некоректного виразу) — і через те покидаю збори.

Я вийшов зі салі в супроводі переможних вигуків моїх опонентів:

— Ага, більше нема чого сказати!

— Бачите, що наша правда: — он як буржуй від правди тікає!!! . . .

За скілька днів старенький Кулик, зустрівшися зі мною, дуже перепрошував за скандал:

— Колиб був знав, не пустив-би того божевільного не то до салі, а викинув-би геть разом з його манатками з інтернату. — Якесь зінське щеня, а не хлопець! . .

Так була посрамлена українська „буржуазія“ від українського „соціялістичного юнацтва!“

*
* *

Одного понеділка зустрівся я з одним знайомим в Міській Управі.

— Чули пікантну новинку? — запитав він.

— Яку?

— „Необичайноє проісшествіє!“

— Та ну, вже розказуйте як слід!

— Вчора на Кобижчанах (передмістя), Кобижчанці камінєм прогнали „товарищей“ з третього списку, трохи не перекинули їм автомобіля, й колиб були не втікли, то булоб їм лихо! ..

— Та ну? — Цікаво! — Розкажіть-же подробиці, як то сталося?

— Та так. На „совєтськім“ авто приїхала купа „товаришів“ до церкви; розкидали масу своїх папірців і почали промовляти до натовпу. Лаяли як звичайно всіх буржуїв, а особливо нападали на Ваш пятий список. Почали з першого Вас і розібрали що називається „по косточкам“.

— Цікаво, як?

— Як звичайно: що Ви багач, домовласник, (я ніякого майна ніде й ніколи не мав і не маю), буржуй і взагалі, вибачайте за слово, злодій.

— От бестії! ..

— Та будьте спокійні, за Вас люде заступилися, як слід. Счинився галас, з натовпу почали кричати на аґітаторів, що вони брехуни, жидівські наймити, виставили зараз свідків, які Вас особисто знають, спростували брехню й не хотіли вже більше їх слухати. Та ті намагалися й далі, а коли дійшло до В. П. Горбачова, і стали про нього повторяти те саме, що й про Вас (він також ніякого майна не мав — жив і утримував батька з власного адвокатського заробітку), то люде

не витерпіли: почали шпурляти каміння, кинулися на авто, колиб шофер не рушив, то перекинулиб і рознесли. На силу втікли! От Вам і вся історія.

Ми посміялися від серця. Як раз від Кобижчанів йшов по нашому списку один пічник (муляр), а другий кравець, памятаю навіть добре його ориґінальне призвище: звався „Птиця“. Їхніх сусідів хотіли переконати „товарищі“ з № 3-ого, що в „українськім“ списку самі буржуї, які пють робітничу кров! . .

За пів години зайшов я в одній справі до Спілки Споживчих Товариств (кооперативний заклад, що обєднує всі кооперативи на Полтавщині).

— От добре, що Ви самі зайшли, а ми вже хотіли було по Вас послати, озвався Михайло Токаревський, український С.-Д. і, здається, тодішний голова „Спілки“ (кооперативів).

— Навіщо посилати? Чому маю завдячувати, що маю таку високу честь . . . .

— Годі шуткувати, перебив він мене, тут заходить серьозна справа.

— Що таке?

— А те, що ми (себто соціялісти — Українці, бо з иншими соціялістами я давно ніяких розмов не хотів мати) — ставимо Вам на вид некоректне поведення Ваших прихильників супроти наших товаришів і

пропонуємо, щоб Ви ужили заходів, аби надалі не повторялися такі випадки, як вчора на Кобижчанах.

— Хибаж я, або ми винні, що Ваші товариші допускаються брехні, підступу і взагалі уживають таких способів пропаґанди, що люде не можуть їх знести?

— Яких-би способів вони не вживали, се їх справа, а Ви мусите удержувати своїх прихильників від насильства.

— Я ніякої влади над нашими прихильниками не маю, ніякою силою не розпоряжаю і вважаю, що найпростіще булоб, аби Ваші „товариші“ поводилися так, щоб люде могли стерпіти їхню поведінку.

— Попережаю Вас, що коли Ви не вживете своїх мір, то ми вживемо своїх.

Мене тая балачка нарешті обурила в край. „Іхні міри“ були знані: засоби „воздєйствія“ через „совєти“ або через четвертий полк.

— Слухайте, ласкавий пане, звернувся я до нього сердито вже: мені абсолютно не має діла ні до Ваших мір, ні до Ваших товаришів. Колиб хто й міг мати якісь претенсії; то хиба ми до Вас, що оббріхуєте, без причини лаєте нас по всіх усюдах, а при тім ще й маєте смілість, говорячи делікатно, докоряти нікому иншому, тілько нам! Щож до Ваших „мір“, то майте на увазі, що вжити їх ніяк буде, бо ми не вели, не ведемо й не можемо вести отвертої пропаґанди на влас-

них зборах через те, що ми хоч „багачі-буржуї“, та не маємо ні від кого грошей на пропаґанду, ані „урядових“ авт, як ваші „неімущі“ товариші-пролєтарі, а вдруге ще й через те, що найліпше за нас аґітуєте ви на ваших зборах, звичайно, коли на ті збори завітають люде, що не втеряли ще остаточно розуму й совісти. При сій нагоді, хиба можу ще зложити кондолєнцію Вам і до Вас подібним Українцям, що поступаєте в той спосіб на користь ворогів-чужинців проти своїх земляків. Ви самі знаєте, як належить звати такого рода поступовання!

На тім скінчив розмову й вийшов.

Серед двох десятків списків, найбільшу зненависть соціялістів з № 3 викликали списки № 1 (кадетський) і наш — № 5. Наші й кадетські виборчі афішки було понищено й поздирано. Кадети умудрились потім понаклеювати маленькі заклики високо на телєґрафних стовпах так, що їх достати було трудно.

Наші плякати пробували було прихильники з окраїн виставляти у себе в вікнах, та салдати з четвертого полку заявили, що поб'ють ті вікна, де побачуть нашу афішу.

Тоді люде додумалися до простого й раціонального способу: на деревляних парканах і тротуарах нописали крейдою:

„Український список № 5.“

Витерти такі написи було трудно. Пробували було переробити число 5 на 3, та було видно фальсифікацію.

Отсе, (коли не рахувати випущеної нами нашої „плятформи“), яку рознесли по людях наші союзники листоноші, і був одинокий доступний нам спосіб аґітації, бо на инші нам не дозволяв з одної сторони брак коштів, з другої — наші конкуренти з № 3. Ні одних передвиборчих зборів через обидві зазначені причини ми не спромоглися скликати.

Та без огляду на ненависть до нас, наші конкуренти зуміли дуже спритно використати для себе симпатії деяких кол людности до нашого списку.

Робилося се в такий спосіб:

За кілька днів перед виборами на базарах і на окраїнах міста появилися хлопці, що пропонували неграмотним людям — перекупкам, темніщим міщанам, дворникам — тощо, вже готові запечатані пакети з виборчою карткою.

Говорили тілько по українськи.

— Ви, тіточко, за який список?

— Та за той, що в нім Жидів немає! (о д и н о к и й наш список не мав жадного Жида — тілько самих Українців, решта — всі як один мали).

— Значить за український?

— Авжеж за той, де самі наші люде!

— Отсе Вам запечатаний пакет з № 5, як може люде питатимуть — не забудьте, що номер **пятий!** Так не розпечатуючи і в скриньку кинете; та глядіть, не розпечатуйте, бо в друге не дадуть Вам голосувати, і другої картки не дістанете.

Коли потім розпечатували такі пакети, то в них **ні разу** не знайдено № 5, тільки завжди № 3. Про сі випадки було зложено в присутности свідків кілька поліційних протоколів. Два з тих протоколів прилучено до паперів — не пригадую вже якого то номеру виборчого участку, що містився в Маріїнській дівочій ґімназії.

Для будучого історика цікаві документи, коли тільки збереглися.

* * *

Нарешті настав так довго очікуваний день виборів (коли не помиляюся 2. липня ст. ст.)

В місті повний порядок. Всяка прилюдна аґітація і збори в той день заборонено.

Я, подавши свій голос в другій мужеській т. зв. „дворянській“ ґімназії, вертався до дому через Корпусний сад.

В саду перед будинком Кадетського Корпусу чимало людей — розмовляють купками. Поміж купками метушаться жваві аґітатори від списку № 3. В одній — чую

кілька разів моє призвище. З цікавости підхожу близче, прислухаюсь.

Меткий „товарищ“ в червоній „косоворотці“ і піджаку поверх неї, голосно переконує кількох старенських жінок:

— Да он нажился на городскія денґі і открил себє лавку на Подолє — торгуєт мясом, с бєдних горожан шкуру сдіраєт: — вот он какой Ваш Андрієвский!

(Треба сказати, що за часів міської монополії ні одному новому різнику не дозволено було торгувати, не то відчиняти нові крамниці, а старі різники учинили такий строгий контроль між собою, що кожний фунт мяса з міських різниць брався й розпреділявся під контролем цілого цеху, через що поодинокі члени, особливо баби дуже нарікали на такі строгости.)

— А проте в Полтаві всеж мясо є на базарі, тай дешевше ніж де,— он у Харькові, кажуть, руб двацять фунт, тай то немає! — несміло обороняється бабуся.

— А городське мило таке добре, що від коли живу такого не купувала, — де там до нього Лящове! — озивається друга. (Лещ, або „Лящ“ по народньому — старий полтавський крамар і миловар, якого мило славилося не тільки на Полтавщині.)

— Вот погодітє, как рабочіє возьмут в свої рукі управленіє ґородом, так мясо будєт

єщо дєшевлє, а мило лучше. Ми на окраіни проведем водопровод і електрічество, для бєдних людей безплатно; — будєм отпускать даром молоко для детєй бєдняків — не то что Андрієвскій . . .

— А Ви, товарищ, знаєте етого Андрієвского? — перебив, я промовця.

— Прекрасно знаю!

— Чєм он занімаєтся?

— Мясоторговец.

— Ви узнали би єго, єслі би встрєтілі на уліцє?

— Ну єщо би!

— А меня знаєте?

— Нє — . . . в первий раз віжу!

— Ну так знайтє, что я і єсть тот самий Андрієвскій, о котором Ви ґоворітє! . . .

„Товаріщ“ моментально зчез, але так моментально, як блискавка, без ніякого звуку, як ящірка десь шмигнув між людьми. Тільки його й бачили!

Між бабами сміх.

— Та хто його знає, чи він тутешній? — Колиб Полтавський, то дещоб знав, таких дурниць не плів-би . . . — говорить якийсь чоловічок:

— А кумедія вийшла інтересная: — бачили, як він зчез? Прямо, як воск от лиця огня! . . .

* * *

Продовжуючи подорож до дому, натикаюся проти Першої ґімназії на цікаву ґрупу:

Бруком іде компанія салдат душ 20—30. Між ними женщини: видно — покоївки, кухарки й инших в тім роді професій. Дехто в парах. На палиці несуть картоновий плякат з написом **„№ 3“**.

По переду один грає в якусь білу бляшану дудку і всі пяненькими голосами вигукують і підспівують:

„Праважала, да ручкі жала —

Правадівши, да плакать стала! . . .“

Далі „занозистий“ перехват дудки, а з гурту пристрастні вигуки:

— „Ех ма! . . .“

Очевидно, йдуть голосувати „оптом“. (Після закону „Временного Правітельства“ салдати мали право подавати голоси на гласних в тих містах, де вони перебували в час виборів, так що в Полтаві могли голосувати Рязанці, Новгородці, Тамбовці і т. п.).

На тротуарі старенький урядовець з зеленою околицею на кашкеті став і через окуляри уважно, з докором дивиться на процесію.

— Свободно ізявляют волю Полтавских ґраждан, в том чіслє і нашу с Вамі, Мілостівий Государь! . . . звертається до мене з сумом.

— Так само будуть вони „самоопредєлять“ український народ на „Всеросійском

Учредітельном Собранії!“... не міг і я повздержатись від аґітації...

Та до дому все ще не дійшов я одразу. Коло самих воріт зустрів приятеля.

— Знаєш, я зараз з „авто дафе“!

— З якого?

— Цікаве, брат, явище „достойноє кісті Айвазовського!“

— Та говори вже до ладу!

— На власні очі бачив, як палили еретичну літературу, а єретики розбіглися, акі татіє від суду праведного!

Уяви собі, коло Реальної Школи (там також виборчий) участок) — Кадети поставили яточку і разом з иншими вручають і свої бюлєтені тим, що йдуть голосувати. Коли се як буря, як льви рикающі налітають „товарищі“ з совєтською ґвардією. Моментально яточку перекинули, Кадетам кулак під ніс і „крєпкоє“ слово на додачу, а бумажки їхні акуратненько зложили на тротуар у купку і торжественно спалили!

— Попіл вітер розвіяв, як колись у Констанці, — сміюся я, — чи не бачив також хто з побожних товаришів червоного змія?...

— О, „зелених“ зміїв бачили мнозі от сожигателів!...

* * *

Через день телеґраф розніс вістку, що на виборах у Полтаві, як і в більшости міст „найдемократичніщої Республіки“ перемогли

соціялісти. Хоч перемога та була й не дуже блискуча, алеж все таки перемога: з 60-ти гласних соціялісти мали щось 32-чи 33, при тім понад двадцять пройшло по списку № 3. Кадети дістали одинацять, — а безпартійні Українці з № 5 — сім місць.

За кілька днів відбулося перше засідання нової Думи.

Невелика думська саля засідань в кол. домі Абази на Сінній площі переповнена вщерть. Народу такий тиск, що коло входу поставлено сторожу і не пускають більше. В салі повний комплєкт гласних. Як у Парляменті, кожна фракція займає собі постійні місця.

Старий голова й теперішний гласний Г. Г. Семенченко одчиняє збори, перекликає гласних і пропонує зараз вибрати нового голову і нову Управу.

Перед виборами виступають з декляраціями заступники несоціялістичних фракцій.

Перший — від найчисленіщої — К.-Д. Він заявляє, що підчас виборів їхні противники — соціялісти, головне зі списку № 3, допустилися таких некоректних способів аґітації, обману і оклеветання членів їхньої фракції, — що К.-Д. не вважають за можливе приняти участь у виборах Управи доти, поки тут публично, виновники не признаються до вини і не ствердять тим, що з ними є можливе дальше співробітництво.

З анальоґічними заявами виступають далі всі як одна несоціялістичні фракції, при чім дехто ще додає, що обіцянки, які дали соціялісти в передвиборчих своїх відозвах і промовах настілько далекі від здійснення, що вони самі мусять взяти на себе й переведення їх у життя, як і відповідальність за наслідки.

Та на соціялістів ніякого враження ті заяви не зробили. Відповіли коротенько, що в аґітації є допустимі всякі способи і що колиб вони схотіли, то моглиб багато закинути в тім напрямі і своїм противникам.

На тім розмови скінчено, й „Дума" приступила до вибору міського голови, Управи і Комісій.

Позаяк комісії несли чорну роботу, то від участи в Комісіях ніхто не відмовлявся, обовязки ті розділено між усіма гласними. А голову та Управу вибірали лише 32 чи 33 соціялісти з свого складу.

Найцікавіще було, кому випаде честь бути першим соціялістичним льорд-мером славної Полтави?

Отже честь ся випала таки Українцеві-Криворотченкові. Се — хлопець літ 25, студент, (здається Київського Комерційного інституту). Належав до українських С.-Д., але вдачі і світогляду був непостійного, хиткого і, як дорікали йому товариші, сильно нахилявся до анархізму.

Соціялістична управа без ніякої „буржуазної“ домішки була в тім-же роді.

Правда, був один старший чоловік — лікарь з московських С.-Р., але він невдовзі після свого феноменального проєкту про поділення Полтави на „концентрическіє круги“ — подався до димісії, бо над сим проєктом кілька днів сміялися до нестями місцеві ґазети й ціле місто. . . .

З першим льорд-мером також вийшла досить неприємна історія. — За день чи за два виявилося, що він військовий дезертир, який втік від військової повинности і якого пошукувала поліція. Коли про се було опубліковано в ґазетах, „льорд-мер“ негайно зник з полтавського обрію.

Осиротіла Полтава мусіла вибірати иншого голову. Товариші Криворотченка простодушно пояснили, що військова служба противна його переконанням, і зараз вибрали другого. Сей, на призвище Косенко, також Українець С.-Д., віку такого, як і попередній, але вже не студент, бо середньої освіти не мав.

Він досі служив в Кооперації десь на провінції (коли не помиляюся — в Лохвиці). Позаяк не мав за собою ніяких залеглостей що до обовязків, які могли противитися його переконанням, то й лишився полтавським головою на довший час. Уступив аж незабаром по упадку Центральної Ради.

*　　*　　*

Так минули перші „демократичні“ вибори в Полтаві.

Може кому здасться, що я занадто згустив фарби, або, що українські соціялісти, раз помилившися, потім розкаялися, або навчилися чого з своїх помилок, тим більше, що дальше життя дало їм не одну лєкцію в тім напрямі?

На мою думку ані трохи: як з початку російської революції вони взяли собі за гасло „ліпше з чужим чортом, ніж з українським несоціялістом“, так послідовно видержували ту політику аж до останніх днів. Здається мені, що й тепер так само вони не иншої думки. Наведу ще пару прикладів з дальшої роботи полтавської Думи.

Перша соціялістична Управа застала прекрасно наладжене міське хазяйство, великі запаси палива й ріжних матеріялів: цілу машину, як то кажуть, в повнім ході. Піврічне хазяйнування соціялістів і півторамісячне большевиків — довело міське хазяйство до повної руїни. Коли большевиків було вигнано з Полтави, з ним разом пішли й деякі члени управи (наскілько пригадую — Ассєєв С.-Р. та Дробніс — большевик). Решта опинилася в цілком безпорадному становищі.

Молоді хлопці, без досвіду, без освіти побачили на власні очі, що обіцяти не те, що сповняти обіцянки.

Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з „салдатками“, яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не що дня перед управою чинилися „бабські бунти“. Населення зненавиділо своїх управителів, не крило того, тай вони самі прекрасно те знали, признавали і хотіли як швидше покинути свої посади й передати плоди рук своїх кому иншому як найскорше.

Почалися пертрактації тепер уже між несоціялістичними фракціями. Головну ролю відогравали Кадети, як найчисленніща фракція, що зуміла зорґанізувати коло себе значну кількість гласних.

Ми — Українці несоціялісти (або „безпартійні“, як офіціяльно називали себе) мали також на своїм боці декого. Власне до нас з великою симпатією ставилися Жиди-несоціялісти, що від своїх компатріотів марксівського толку зазнали те саме, що й ми від своїх.

Найсамперед справа йшла про голову. Кадети конче хотіли старого голову — Семенченка, ми не мали свого кандидата (ніхто з нас не був для того досить заможний), але згоджувалися, щоб лишився навіть Косенко. Хоч як він мало надавався на голову та ще й такого порядного міста як Полтава, та ми думали, що при мудрій Управі й голова поводитиметься мудріще: що його старші вчи-

тимуть. В кожнім разі за ним було бодай те, що він Українець і належить хоч до якої, але української партії. В той спосіб думали ми також дати почин до полагодження відносин між нами й укр. соціялістами, бо наші відносини все були далекі від приятельських. Управа мала бути пополам з „Українців" і Кадетів.

Кадети умудрилися зібрати більшість, і Семенченко 2 чи 3 голосами вийшов таки на голову. Тоді повстало питання про Управу. Ми хотіли, щоб Українців в Управі було чотири, а Кадетів разом з головою булоб три — отже кадетські — неукраїнські впливи урівноважувалисяб українськими.

Та Кадети уперлися на тім, що не схотіли відступити одного місця нашому кандидатові — інженіру Павлу Макаренкові. Ми поставили ультіматум: або Макаренко, або ми зрікаємося від участи в Управі.

До Кадетів уже давно прилучилися були московські С.-Д. — меньшевики. Вони весь час збивали й наших соціялістів, щоб пристали на їх бік. Українські соціялісти почали вагатися. Від них тепер залежала справа: або управа з більшістю Українців, хоч несоціялістів, або ціла управа без виїмку кадетська, неукраїнська і несоціялістична.

Вагалися вони щось день чи два; нарешті меньшевицькому посереднику — Ляховичу

(між иншим — зять відомого письменника В. Короленка) вдалося їх відколоти від нашої ґрупи: вони обявили „невтралітет“, і цілу управу було вибрано з самих Кадетів.

Потім нам Українцям було дуже тяжко з тою Управою. Кожну копійку на українську справу, кожну дурницю — прийшлося виривати у неї з бою. А українських міських справ виникло за той час багато: українізація шкіл, відкриття в Полтаві українського історично-фільольоґічного факультету, допомога „Просвітам“, українським ґімназіям і т. д. Не раз згадували ми потім доброзичливість українських гласних — соціялістів! . . .

* * *

От ще один образок.

Літом 1917. р. Полтавська Дума мала вибрати до Губернського Земства трьох гласних зі свого складу. На кожного з кандидатів треба було мати 14—15 голосів. Претендували на кандидатів чотири думські фракції: К.-Д., большевики разом з московськими С.-Р., українські соціялісти і ми — українські несоціялісти. На превелике моє здивовання — вже згаданий мною укр. С.-Д. М. Токаревський запропонував мені в імени своєї фракції столкуватися і виставити нам спільно двох кандидатів Українців, щоб відняти одно місце або у К.-Д., або у большевиків.

Для того, щоб поставити на голосування своїх кандидатів, треба було письменної заяви не менше як шести гласних.

Ми умовилися з Токаревським, що головну кількість тих підписів збере він серед своїх товаришів, і я заспокоївся.

Кілька разів я йому нагадував, він одмовлявся, що ще поспіє. Нарешті прийшов останній день подачі кандидатів. Коли я до нього забіг в Губ. Земську Управу, щоб одібрати вже готові підписи і подати Міському Голові — він заявив, якось непевно, дивлячися в бік:

— Я підписів не зібрав . . . Бачите, то була моя власна думка, я так говорив без порозуміння з товаришами. Тепер, коли я з ними порадився, то вони катеґорично відмовилися зрадити соціялістичній єдности: увійти в спілку з вами — несоціялістами, проти наших товаришів — неукраїнських соціялістів!

В той самий день було засідання Думи.

Перед самим засіданням мені вдалося приєднати наших союзників Жидів-несоціялістів. Зараз вони дали свої підписи, і ми мали спроможність подати завчасу список. Вони піддержали нашого кандидата на виборах і в результаті в той вечір вибрано таких трьох гласних до Губернського земства Ярошевича — від К. Д., Орловского — від большевиків і мене—від безпартійних Українців.

Українські соціялісти мали за ліпше, щоб замість їхнього власного кандидата пройшов большевик, або К.-Д., — аби тілько разом з їхнім не пройшов Українець несоціяліст!!!

* * *

На сім кінчу про Полтавську Думу. Здається мені, що політика українських соціялістів і московських партій супроти національно настроєних Українців у Полтавських виборах була хоч маленьким, але до детайлів точним відбитком отих відносин у державнім будівництві України.

Українські соціялісти поставили собі за першу і з початку за одиноку ціль: поділити після Марксового катехизму українську націю на кляси. Одно тілько вони забували, що на Великій Україні тоді ще не було Української Нації! . . .

Українські несоціялісти хотіли навпаки: створити націю, та не хотіли й не мали сили відмежуватися від своїх соціялістичних компатріотів, які й самі пішли на дно і їх за собою потягли . . .

Українські соціялісти були забагато соціялісти, а за мало Українці. Українці — несоціялісти занадто делікатні до тих, кого все думали навернути на українську дорогу, все чекали, все терпіли, все сподівалися, що ко-

лись здорова національна стихія таки переможе над схолястичною доктриною.

Марні надії! В результаті, як звичайно, скористав третій! В наслідок соціялістичної псевдо-української політики над Україною панують і не Українці, і не соціялісти — а для України яка з того користь? Хотьби історичні лєкції не минули на дармо! Та навряд. Так було, так є і так буде вічно, поки істнуватимуть люде, що не знати з якої причини, — хиба через якесь непорозуміння звуть себе Українцями, що за химерні примари соціялістичних утопій свідомо віддали і віддають на поталу чужинцям Рідний Край і Рідний Народ...!

Райхенберґ, 22/III 1921. р.

IV. Між першим і третім універсалом.

„... Додре ходите в ярмі, —
Ще краще ніж батьки ходили“.
Т. Шевченко.

Від самого початку революції відносини між московською демократією і Українцями були далекі від добрих.

Почин тому дала московська демократія вособі „совєтов“, а потім і офіціяльний уряд,

який був представлений тоді вершками московської демократії від К.-Д. до С.-Р. включно.

Почалося з того, що київські „совєти" обіцяли „штиками" розігнати Всеукраїнський Зїзд у Київі, який відбувся в квітні, колиб той зїзд схотів оголосити автономію України.

Далі почалася гостра боротьба з Центральною Радою за українізацію війська, що не вгавала аж до останніх днів істнування „Временного Правительства".

Потім на чергу прийшла справа оголошення деякої автономії деякій частині України.

В інтервалах між тими більшими справами все виникали як наслідок тої безперестанньої боротьби якісь менші: боротьба з московським відпоручником Оберучевим, повстання Полуботківців і усмирення його Богданівцями, нарешті висилка на фронт Богданівців і розстріл їх московським військом коло Боярки і т. д.

В тій боротьбі перемога здебільшого лишалася на боці московської демократії, бо демократія українська, яка була заступлена в Центральній Раді виключно соціялістами, завжди поступалася своїми домаганнями перед „братнім" народом во імя „вищих" інтересів. А найвищим інтересом тоді, — спільним для демократії й недемократії цілої Росії

було „збереження єдиного революційного фронту“.

По простому, говорячи звичайними словами, се було стремління зберегти за всяку ціну російську державу, що під тиском як зовнішніх, так і внутрішніх факторів тріщала „по всєм швам“.

Українська соціялістична демократія в Центральній Раді прикладала з свого боку усіх сил, щоби зберегти оте „єдинство революційного фронту“.

Чільні мужі її що дня офіціяльно й неофіціяльно давали обіцянки і клятви, що Україна ніколи не зрадить „єдинству“.

Проф. Грушевський і Винниченко їздили до голови „Совєта салдатських депутатов“, з такими запевненнями.

На селянському й військовому українських зїздах офіціяльні представники від Центральної Ради й найсильніщих українських соціялістичних партій С. Петлюра (С.-Д.) і М. Ковалевський (С.-Р.) завзято поборювали й кричали „ганьба!“ на українських самостійників, оголошуючи їх „буржуями“, „поміщиками“ і „ворогами трудового українського народу“.

Ґенеральний секретарь Центральної Ради С. Петлюра разом з Керенським писав накази до українського війська про наступ на фронті.

Богданівці усмиряли Полуботківців, які хотіли скинути Оберучева.

Голова Ґенерального Секретаріяту В. Винниченко клявся перед журналістами, що українське військо ніколи не покине фронту, так само як і він з своїми товаришами не зрадять єдиному російському революційному фронту, бо він є найсамперед соціяліст, а тоді вже Українець і т. д. і т. д.

Та московська демократія і з „Временного Правительства“, і з „Совєтов“, і з ріжних соціялістичних і несоціялістичних партій, і позапартійна не вірила ні на гріш „хитрим малоросам“ і мала в тім повну рацію, бо те, що говорилося ніби офіціяльними представниками українського народу в Києві, зовсім не так почувалося й представлялося Українцям поза Києвом.

У нас в Полтаві всі ті столичні розмови й події відчувалися також дуже в нашім громадськім життю.

Боротьба з центру переносилася й на періферію, а ми preцінь жили так недалеко від Києва! Серед головних діячів Центральної Ради було так багато Полтавців!

В Полтаві, як здається і по цілій Україні, в ті часи українське громадянство поділилося на дві нерівних ґрупи: одна одобрювала поведінку Центральної Ради, друга хоч і не одобрювала й гостро критикувала, та тілько

не прилюдно, а між „своїми“, бо прилюдно ніяк було виступати проти Центральної Ради таким Українцям, які понад усе ставили: „єдність українського національного фронту“, без огляду на тих, хто сей фронт заступає і обороняє.

В першій і більшій ґрупі були звичайно соціялісти, що не могли офіціяльно ганьбити своїх товаришів, яких самі вибрали до українського Парляменту й уряду. Але чим дальше, тим більше й серед них ставало незадоволених занадто вже угодовою політикою їхніх делеґатів.

Те назадоволення в ріжних словах і з ріжних боків доводилося вислухувати від Полтавців репрезентантам Центральної Ради.

Пригадую Полтавські Ґубернські Земські Збори незабаром після першого Універсалу.

На ті збори з офіціяльним дорученням від Центральної Ради прибув Б. Мартос.

Найважніщим питанням на зборах було відношення до Центральної Ради і до самого Універсалу.

„Кадети“ випустили тоді відозву, в якій гостро осуджували сей акт Центральної Ради і її саму за те, що вона осмілилася взяти на себе функції уряду, без дозволу на те й уповажнення законного „Временного Правительства“.

В поповнений склад „Ґубернських Зборів“ тоді входили поза звичайними гласними ста-

рого вибору, ще й вибранці від громадських орґанізацій.

Більшість старих гласних разом з Кадетами гостро нападали на Центральну Раду; нові — головне Українці (виключаючи відомого Хрустальова - Носаря з Переяслава, московського С.-Д. — меньшевика, який прилучився до „старих"), — обороняли.

В результаті Збори не тільки висловилися за Центральною Радою і осудили поступовання Кадетів, але й асіґнували в розпорядження Центральної Ради двісті тисяч рублів.

Дехто з соціялістів Українців звернув тоді увагу Мартосові, що Центральна Рада могла поводитися далеко сміливіще, бо в тім разі все знайде собі оборону серед українського народу. Я з свого боку закинув, що соціялістична політика Центральної Ради і єднання з московською демократією не відбудують України.

— Знайте, що коли хто й відбудує Україну, то тільки ми — соціялісти! — відказав він мені з своєю звичайною самопевністю.

Тепер, після того, як соціялісти вже ось більш як три роки відбудовують Україну, як до того „відбудовання" в великій мірі приложив руки сам Б. Мартос, я дуже часто згадую його пророцтво і оглядаючися з тяжким жалем на оту творчість, одне питання все хочу поставити будувателям:

— Чи довго ще вони отак „відбудовуватимуть“ Україну? Коли нарешті вони дадуть спокій нашому бідному народові і нещасній нашій Батьківщині?

Та й друге ще:

— Хто тепер підніме на себе тягар, щоби полагодити — хто зможе, хто здолає утримати від остаточної руїни оту будову?

* * *

Відносини між Українцями і московською демократією і недемократією тим менше надавалися до поліпшення, що з московського боку не тільки нічого не робилося в тім напрямку, а навпаки: неоднократні спроби з боку української соціялістичної демократії знайти стежку для обопільного порозуміння і обопільної оборони зустрічалися недовірчиво, а то й ворожо.

Московські соціялістичні діячі охотно входили в порозуміння з українськими соціялістами, коли вигідно було для Москвинів і, раз використавши Українців, лишали їх своїй власній долі.

Поводження в тім напрямку Москвинів, без ріжниці партій, було однаково цинічне: здавалося, що вони не гості на українській землі, котрі повинні бути вдячні за той хліб, що від українського народу їдять, а навпаки, хазяйни, які найпильніще доглядають за своїм добром і своїми слугами — Українцями.

Добро Росії, спасіння російської „найдемократичніщої“ республіки, єдинство російського революційного фронту, — се були незмінні гасла, що до нудоти обридло нам їх слухати від ріжнопартійних представників „братнього“ народу. Про Україну, або українські інтереси з них ніхто не заікався, а коли хто з Українців насмілювався про те нагадати, то діставав нераз гостру відповідь від московсько-інтернаціональних „оборонців усіх покривджених і пригнічених“.

Ще добре, коли кінчалося на докорах в „шовінізмі“, а то Українців обявлялося просто зрадниками, які встромляють ніж в спину „російської революції!“

Особливо давалися в знаки оті докори українським несоціялістам.

Годі було десь на зборах, в міській Думі, або в ґазеті піднести голос в обороні українських національних інтересів незалежно від „общерусских“, за Україну саму — без Росії, або щось подібне: з боку московських демократів (тоді всі були „демократи“ і „республіканці“, недемократи ніби враз счезли десь), як горох з решета сипалися докори в роді наведених на голову того, хто насмілювався на таке зухвальство, — а соціялісти ще й додавали раз-у-раз свої прикраси, в роді того, що „пролєтаріят цілого світу має однакові інтереси“, або, що „робітники не мають батьківщини“ і т. п.

Такі способи полеміки і оті приспіви не тілько дратували й ображали національно настроєних Українців — вони справді визивали ненависть і непримириму ворожнечу до цілого „братнього“ народу, якого ні одна партія, ні один окремий член не підніс голосу ні в цілій Росії, а тим більше на Україні проти такого трактовання інтересів свого „меншого брата“ на його власній землі!

Пригадую якось на засіданні Міської Думи, коли один гласний-большевик виголосив проти когось з нашої фракції промову, оздоблену звичайними „інтернаціональними“ прикрасами, не витримав навіть дуже спокійний і коректний Гр. Коваленко, мій сусіда при думськім столі.

— Знаєте, який громадянин найбільше підходить під таку характеристику: що й батьківщини не має, або має її там, де його ліпше годують, — громадянин, що тільки й дбає і говорить про те, аби кишка йому була повна? — Отакого „громадянина“ я годую в хліві, — там його й батьківщина, бо їсть добре!

— Що Ви, Григорію Олексієвичу, — боронь Боже почують! Отсе так „определили“! Що якби отаке определення та виголосити десь на якімсь „Інтернаціоналі“? Та за таке блюзнірство правовірні Вас на шматочки рознеслиб!...

— Нехай! Я слава Богові не „правовірний“, то й говорю по щирости те, що думаю, не ховаю своїх справжніх думок за дурною балаканиною!

Коли звичайні члени московських соціялістичних партій отак поводилися на Україні, то їхні лідери підпірали їх і підводили „ідейний“ ґрунт під таку поведінку. Правда, „ідейність“ того ґрунту не розминалася ані трохи з реалізмом і практичністю.

Так відомий лідер С.-Д. меншевиків — Плєханов писав тоді в своїм орґані (вже не пригадую його назви, — здається чи не „Сынъ Отечества?“), що відділення України від Росії загрожує катастрофою, що колиб тепер Україна відділилася від Росії, то остання на довгі часи вернуласяб до такого стану, в якому вона була при Олексію Михайловичу.

В „Русск-ом Богатств-і“ хтось з найповажніщих московських С.-Р. (коли не помиляюся Чернов) писав отверто й різко, що московська демократія не допустить ніякого сепаратизму України, що долю України мають право вирішати й вирішать тільки всеросійські установчі збори, а ніякі Українські Центральні Ради, чи Українські Установчі Збори!

Дивним мені здавалося тоді, тай тепер ще здається, що серед Українців були і є люде, які вірять, що московська демократія якогоб то не було соціялістичного, чи несо-

ціялістичного толку — дозволилаб коли небудь, при яких-би то не було умовах, щоб український нарід свобідно виявив свою волю!

Або незрозуміло мені, чому деякі Українці тепер нарікають на московських большевиків і прислухаються ніби з вірою до обіцянок московських меншевиків або С.-Р.?

Те, що тепер роблять з Україною большевики, почав робити в міру сил своїх ще Керенський, а докінчать, коли доля їм усміхнеться, Чернов, Маслов, Авксентєв, Мілюков: — кому доведеться довершувати почату большевиками справу другого „собиранія Государства Россійскаго“.

Ріжниця між московськими большевиками і С.-Р., чи меньшевиками тільки в тім і полягає, що перші вміли „дерзнуть“, — а инших тепер оскома напала!

* * *

Як не дбали в Київі про „единство російського фронту“, в провінції — отже і у нас у Полтаві — дуже гостро відчувалися труднощі утворення того „єдинства“.

Українські соціялісти, що не могли бути сліпими й глухими, хоть може й свідомо заплющували очі та затикали вуха, все більше розходилися з своїми товаришами з московського табору.

Раз-у-раз виникали сварки в „совєтах рабочих і салдатских депутатов“. Українці

ніяк не могли переконати своїх товаришів у „Совєтах“, що прецінь Центральна Рада також складається з соціялістів і навіть не з самих українських. Для „товаришів“ ті арґументи не мали ніякого значіння: Українська Центральна Рада була для них вже тому і тільки тому „буржуазною“, що вона була українською!

Особливо загальне обурення вибухло серед Українців тоді, як Керенський на всеросійському зїзді громадських діячів у Москві осмілився кинути українському народові, що він продає свого „брата“ за тридцять серебряників!

Помимо того, що були обурені на Керенського, не могли простити й українським депутатам, які були на зїзді, що вони лишили без відповіди таке зухвальство.

З таким докором звернувся й я до одного з Полтавських делеґатів О. Янка (укр. С.-Р.).

— Вам настільки засліпила очі соціялістична єдність, що Ви не насмілилися виступити проти московського „товариша“, коли він перед цілим світом незаслужено оклеветав і образив цілий Ваш нарід, в тім числі і Вас самого!...

— Вірите мені, що я був і тепер є обурений на Керенського не менше як Ви, і колиб мені була спроможність, то відповів-би так, що й Ви похвалилиб.

— Чом же не відповіли?

— Тому, що не дали! Коли я попросив слова у президії, то мене запитали, в якій справі маю говорити, а як я сказав, що хочу відповісти Керенському, президія катеґорично заявила, що нікому з Українців в тій справі голосу не буде дано. Не помогло й моє покликування на те, що й я був колись членом російської партії С.-Р.: мої колишні товариші по партії й особисті знайомі, з котрими я разом поневірявся в Сибіру, обіцяли, що силою стягнуть мене з трібуни і не дадуть нікому з Українців говорити, хоть би прийшлося до того ужити найкрайніщих засобів. Я їм тут же зложив урочисту обіцянку, що поки живий буду, нічого спільного з ними й з їхньою партією мати не буду! Нічого не помогло, і нам нікому не дали говорити, через те багато з нас одразу й покинуло зїзд.

Я не хотів вірити. Те, що він розказував, було неймовірне навіть для московських соціялістів. Та його слова підтвердили инші, а зрештою і годі було знайти яке инше пояснення у тій — мабуть для цілого світу цілком незрозумілій мовчанці представників українського народу на таку нечувану й нічим неоправдану йому образу!..

* * *

В перших числах серпня одержав я від небіжчика І. Стешенка, (тодішнього Ґенерального Секретаря справ освіти в Центральній Раді) призначення мене комісаром освіти від Української Центральної Ради на Полтавщину.

Стешенко вже раніше просив мене приняти сю посаду, та я вагався. Нарешті під натиском місцевих українських орґанізацій (головно Ґубернської Земської Управи) і після одноголосного вибору на спільнім засіданні представників українських орґанізацій — я згодився і приняв оте призначення.

Стешенко викликав мене телєґрамою до Київа, щоб дати мені особисті інформації, і саме на передодні Спаса (5. серпня ст. ст.) виїхав я вечернім потягом до Київа.

Разом зі мною їхав у своїх справах Михайло Токаревський — тодішний член Полтавської Ґубернської Земської Управи.

Темою дня була тоді „автономія" для України, якої домагалася Центральна Рада від уряду Керенського.

Самої автономії тої не так багато вже й просилося, та Керенський довго змагався і нарешті по гострих суперечках, особистій подорожі і безконечних висиджуваннях в міністерських передпокоях „самого" В. Винниченка — сей останній привіз для Центральної Ради від московського уряду дуже обшарпаний проєкт автономії і то не для цілої Укра-

їни, а тілько для 5 ґуберній (Полтавщина, Чернигівщина, Київщина, Волинь і Поділля). Від України відтинався гірничий басейн і Чорне Море.

Українське громадянство в Полтаві все без винятку, було дуже обурено на Керенського і певне було, що Центральна Рада такої автономії не прийме і піде на отвертий розрив з Москвою (власне тоді з „Петроградом").

У ваґоні тільки й балачки було, що про найближче засідання Центральної Ради, де малося обговорювати відповідь від Керенського.

Поруч зі мною на лавці сидів офіцир і читав українську ґазету. Незабаром ми розговорилися.

Розмова звичайно на болючі теми.

Виявилося, що він свідомий Українець з Кубані. Делеґат на перший український військовий зїзд; тепер по службовій подорожі вертає на фронт.

— Як Ви думаєте, чи прийме Центральна Рада пропозицію Керенського? Запитав я його.

— Думаю, що ні, а колиб приняла, то зробилаб непоправиму помилку. Принаймні українське військо ніколи не згодиться на той вчинок.

— Чому так?

— Ви не можете собі уявити, як ми — Українці на фронті не можемо терпіти „на-

шого“ міністра Керенського (він тоді був військовим міністром) і всіх його попихачів: отих московських комісарів, контрольорів тощо. Зараз на фронті через них виникла й треває чим дальше все гостріша отверта ворожнеча і боротьба між Українцями й не-Українцями. Вони усіх сил і можливих засобів вживають, щоб не дати нам зорґанізуватися й виділитися в окремі національні полки. Коли й далі не змінять своєї політики — дійде до збройної боротьби між Українцями й Москвинами.

— А як же фронт? Хиба Ви не боїтеся, що Німці прорвуть фронт і тоді всім буде біда? .

— Ніякої біди не буде, бо ніхто нашого фронту прорвати не збірається, тай проривати вже нема чого. Фактично, коли ще хто й має вигляд війська, то тільки „національні“ полки: українські, латишські, кавказькі, тощо, а справжні „русскіе“ полки вже давно одмовилися воювати, „побольшевичилися,“ — тілько й знають, що „брататися“ з Німцями; колиб не кулемети та артилерія в тилу, то вже давно повтікалиб з фронту.

Німці це все прекрасно знають і тримають на фронті лише сторожу про око людське, а більшість війська одіслали з нашого на західний фронт. Знають, що після знаменитого „Тарнопольського прорива“ на

ніякий „прорив“ ми вже не здатні, як і до бою нездатні, навіщож їм починати з нами? Досить клопоту мають з Французами та Італійцями: де вже їм до нас!

— Щож воно далі буде?

— Коли Центральна Рада не послухає нас українських вояків, то буде зле й для неї і для цілої України, — бо й українське військо збольшевичиться й зійде ні на що.

— Щож вона малаб робити?

— Оголосити самостійність України й одізвати на оборону собі з фронту українські війська.

— А чиж вони підуть?

— Всі як один чоловік!

— А чи їх пропустять инші війська?

— Як не пропустять — силою пробємося, однаково виходу немає: зимою всі помремо з голоду та холоду, ліпшеж дома обороняти свій край та свої хати від страшної й дикої орди, що посуне з фронту не яким иншим шляхом, тільки через Україну.

— А Центральна Рада знає про настрій серед українського війська?

— Дуже добре: ми трохи не що дня посилаємо свої домагання до Петлюри.

— Щож він?

— Він говорить, що на те не пора, і Центральна Рада не може порвати з російською демократією, що мусимо слухати Керенського та його комісарів.

— Як Ви поясняєте оте відношення до українського війська з боку Центральної Ради?

— Думаю, що там дуже злі політики, або люде, які не вірять і бояться свого власного народу, бо колиб вони вірили свому народові, то не боялисяб тримати близько коло себе той народ при зброї.

— А хиба вони бояться?

— А вжеж бояться!

— Чогож?

— Того, що якби українське військо вернулося на Україну, то не допустилоб ніяких компромісів ні з Керенськими, ні з Рафесами, бо по нашому єдине гасло тепер на часі: „Україна для Українців!“

— Не вжеж так багато „самостійників“ серед війська?

— Майже всі.

— Чомуж ви кричали „самостійникам“ „ганьба!“ на першому військовому зїзді разом з Петлюрою, а далі й вибрали його на секретаря військових справ?

— Не всі кричали. Кричали тоді під впливом аґітації та демаґоґії темніщі та дурніщі, а тепер два місяці життя нас всіх багато дечого навчило.

— Чом же ви в такім разі не запротестуєте проти поведінки Центральної Ради й не виберете иншого Ґенерального Секретаря замість Петлюри?

— Тому, що ми військо. А поки ми військо й хочемо ним лишатися, наша справа є слухати наказів, а не політикувати і бавитися у вибори. Тим більше, що отверте незадоволення на наш уряд з нашого боку дасть зброю в руки нашим ворогам. Зрештою ще зовсім не є виключено, що ми представимо ультіматум Петлюрі й Центральній Раді, коли вони не покинуть своєї „соглашательської“ політики. Хай вибірають: або українське військо, або Рафес та Сухових! (Обидва заступники національних меншостей в Центральній Раді і завзяті противники українських змагань. Перший від „Бунда“, другий від московських С.-Р.).

Наприкінці нашої розмови він висловив свій жаль, що не може бути в Київі на засіданнях Центральної Ради, бо мусить поспішати на фронт.

На другий день у вечері ми з Токаревським прийшли до Педаґоґічного Музею, де містилася Центральна Рада і де сьогодня мало відбутися засідання „Малої Ради“ в справі „автономії“.

У вестібулі Музею тиск людей: всякому хочеться пройти в кімнату засідання, та туди пропуск трудний, — тілько після протекції.

Серед депутатів і діячів Центральної Ради вітаємо наших знайомих, а Токаревський ще й партійних товаришів з У. С.-Д. Він підходить до Б. Мартоса, який розмовляє з

В. Садовським і між ними трьома завязується розмова на пекучу тему дня: чи прийме Центральна Рада „куцу“ автономію, чи ні?

Мартос переказує свіжу новину, що українські С.-Д. головне після домагань Винниченка рішили хоть „куцу“ автономію, але приняти. Причина та, що не хотять і не мають сили порвати з іноплеменними демократами — головне з московськими.

Ми ще в день чули про щось подібне. Переказувалося, що Винниченко поставив навіть ультіматум: або Центральна Рада приймає „куцу“ автономію, або він резиґнує з секретарства. Українські Соціяльні-Демократи не мали ким його замінити, і се було ніби не останнім мотивом, щоб пристати на його пропозицію.

Токаревський був незадоволений сею постановою своїх партійних товаришів і висловив своє незадоволення Мартосові. Сей обстоював Винниченковську позицію, і між ними завязалася жвава дискусія. Нарешті Мартос досить роздратовано, але ніби напів у шутку говорить Токаревському:

— Та що з Вами говорити! Ви там у Полтаві від якогось часу, здається, усі „самостійниками“ поробилися! Чи не правду я кажу? — звертається він до В. Садовського, шукаючи собі в нім підпомоги.

— Може й правду, тілько я й сам давно вже „самостійник“!

Мартосові видно ніяково стало від тої несподіваної відповіди, а мене, що з боку прислухався розмові, так само вразила, але приємно така несподіванка й для мене.

Річ в тім, що В. Садовського я знав від давна ще по Київському Університетові. Ми вчилися з ним в один час (він на правничому — я на природничому факультеті в 1903—1907 роках). Дуже часто здибалися ми на ріжних студентських зборах. Він уже в ті часи був правовірним українським марксистом. Хоч зле говорив по українськи, та проте часто виступав з промовами, при чім незнання української мови любив надолужувати цітатами (звичайно в мові московській) з Каутського й инших марксистських авторітетів.

Як тілько він бувало вийде на катедру, так ми (кілька студентів — Українців не С.-Д. партії, які все трималися купи), зараз дивимося на кишеню його студентської „тужурки" —чи дуже віддимається вона від марксового слова. І після кількох фраз він звичайно лізе до кишені й томить збори довжезними цітатами з „святого письма" — як ми сміялися тоді з „правовірної" літератури.

І от тепер така еволюція! Справді tempora mutantur et nos mutamur in illis! — Я мусів віддати належне московським соціялістам, що навіть давніх українських марксистів здолали повернути на самостійників!

На кілька моментів мені вдалося пробра-

тися до салі, де засідала „Мала Рада“.

З великою утіхою, яку рідко коли доводилося мені зазнавати, вислухав я промову Жида —Сіоніста (на превеликий жаль тепер не можу згадати його призвища).

В імені своєї фракції він домагався від Центральної Ради, щоб вона стала твердою стопою раз на все на ґрунті суверенности українського народу, і коли він того потрібує, то й на ґрунті самостійности України.

— Уряд Керенського облесливими словами до жидівської демократії старається притягти її на свій бік і посіяти роздор між українським та жидівським народом, щоби самому скористати з того роздору. Та я від імені Сіоністів, за якими більшість жидівського народу, заявляю, що справжній народ жидівський на такий шлях не ступить і ми уживемо для того всіх сил. Ми були, є і хочемо бути льояльними супроти українського народу, пропонуємо наші сили і обіцяємо вірно служити Центральній Раді, а коли вона ухвалить — то й самостійній Українській Державі!

Я був до глибини зворушений його промовою, яка мені здавалася надто характеристичною на тлі настроїв і поступовань українських партій!

Та ось виступає другий заступник „національної меншости“ московський С.-Р. Сухових. Починається звичайна нудна балаканина:

— ... Інтереси трудового крестянства і

пролєтаріята... Вузький націоналізм і шовінізм... вода на кольоса контрреволюції і буржуазії... нож в спіну русской революції.. — і т. д. і т. д.

Мені так занудило від тої промови, так противно стало, що я вийшов з салі і сумно помандрував до дому спати. Результати однаково були знані наперед: аджеж українська соціялістична демократія вже порішила на партійних засіданнях приняти пропозицію Керенського, щоби не розривати з „московськими братами“!..

В одному я пересвідчився наочно ще раз: коли „ситий голодного не розуміє“, то голодний голодного дуже добре розуміє!

Я досі знав і поважав Сіоністів. Мав серед них багато однодумців і добрих знайомих; розумів їх і співчував їм, як і тепер співчуваю від усієї душі. Та отой виступ зародив в мені (та мабуть і не в одному Українцеві) справжні братерські почування до тих людей, яких долятак подібна до нашої, і які так само на власній шкурі випробували не тільки всі можливі утиски яко заступники недержавного народу від його державних велителів, але й приняли на себе добровільно всю клевету і грязь від власних компатріотів, — отих найгарячіщих оборонців „інтернаціональної ідеї“, які не згірше своїх українських братів на світових торжищах торгують іменем, честю й нтересами рідного народу!

Отак народжується почуття міжнаціональної любови й братерства не тільки між вельможними заступниками міжнародного соціялізму, що взяли собі на теє не знати від кого патент, але й між скромними репрезентантами ріжноплеменної „буржуазії“, котра вже самим своїм істнуванням, по самій своій істоті — ніби мусить бути є джерелом „національної ненависти і шовінізму!“

Як не дбала українська соціялістична демократія про добрі відносини з московською — відносини ті ставали все гірші й гірші.

При кінці літа мало вже хто з Українців не втеряв надії на можливість порозуміння. Скрізь, де тілько доводилося здибатися Українцям з не- українцями у нас в Полтаві — скрізь виникали сварки, суперечки, непорозуміння. Навіть в „Совєтах“ рабочих депутатів, де засідали — здавалося — найбільше близькі між собою у своїх світоглядах люде, і там проти Українців велася отверта війна: в Полтавськім „Совєті“ раз-у-раз счинялися цілі баталії на українськім ґрунті.

Ніякі уступки, ніякі жертви, ніяка запобігливість з боку українських соціялістів не вистарчала для їхніх московських товаришів, що прагнули повної і безоглядної влади на Україні, так як і скрізь по цілому простору „Єдиної і Нєдєлімої“.

До офіціяльного уряду Керенського після його „куцої“ автономії та „тридцяти се-

ребряників“ пропало не тільки всяке довіря, якого власне не багато й раніще було, але зявилася ворожнеча, що чим дальше, все більше переходила в отверту ненависть.

Як не дбали політики з Центральної Ради й лідери українських соціялістів загладити оті національні суперечности і вивести громадянство на „єдиний соціялістичний“ фронт, — під напором життя й тогож самого громадянства мусіли вони уступати, і чим дальше, то все більше доводилося їм самим ставати до національної боротьби.

В таких відносинах застала нас большевицька революція у жовтні.

Не можна сказати, щоби в Полтавщині большевики мали під собою міцний ґрунт або симпатії. Вони мали свої осідки по „совєтах“, в „четвертім полку“, нарешті за большевицьке гніздо рахувався „авіяційний парк“.

В міській Думі було кілька гласних большевиків.

Звичайне населення — середній „обиватель“ дивився з острахом на рядових большевиків, боявся зустріватися з ними десь в ночі на одинці, а з більш інтеліґентними — уникав взагалі зустрічі й знайомства.

В можливість большевицького державного перевороту мало хто вірив, бо з одного боку полтавські обивателі, далекі від державного центру не могли собі навіть уявити наскілько слабо тримався уряд Керенського, а з дру-

гого боку трудно було допустити, щоб ціла велика держава не спромоглася встояти проти купки людей, які в цілій своїй ідеольоґії й практиці мало чим ріжнилися від звичайних „рицарів темної ночі“.

Провінціяльний обиватель, вихований на пошані перед висотою „русской культуры“ і „велічієм русскаго народа“ не міг-би тоді повірити, колиб йому хто спробував намалювати оту „висоту“ та „велічіє“ дійсними фарбами, так як вони стали от тепер перед очима світу.

Тому, коли виникла „октябрська“ революція, у нас всі були певні, що Керенський задушить її так, як задушив уже був подібну „революцію“ в літі і недавній виступ ґенерала Корнілова.

Як раз з нагоди виступу останього Росія устами міських і земських самоврядувань, громадських установ і товариств, численними їхними резолюціями ніби піддержала було Керенського; громадська думка ніби стала на його оборону (тоді ще мало хто знав в подробицях цілу ту авантуру і ролю в ній Керенського). Тепер Росія знова „піддержувала“ свій уряд; знова виносились резолюції з осудом большевиків і довірям Керенському по цілій державі.

Полтавська Дума також мала сказати своє слово. В тій справі призначено було надзвичайне засідання, а з огляду на інтерес

для полтавського обивательства навіть у великій салі „Музикального Училища“, а не в помешканню Управи, як звичайно.

Полтава була певна, що тепер, як і в Корніловській історії Дума однодушно осудить виступ большевиків і висловить довіря Керенському. За те говорив сам склад Думи, де на 60 гласних було щось кілька большевиків.

Перед засіданням навіть не відбулося наради по фракціях, як бувало звичайно, щоб зговоритися що до спільної резолюції.

Промови почали меньшевики, і гостро критикували й осуджували большевицький виступ. З ними в спілці йшли бундовці й кадети — решта несоціялістичних гласних, очевидно, мусіла прилучитися до них, і величезна більшість для протибольшевицької резолюції була забезпечена.

Якеж здивовання, розчаровання, а далі гнів і зневагу прочитав я на обличах „урядово“ настроєних гласних, коли я виступив (особисто від себе, бо не вспів порозумітися з своїми товаришами по фракції) з промовою, в котрій зазначив, що для мене як Українця, однаковісенько, хто буде правити Росією: чи Керенський, а чи Лєнін, аби Україною правив український уряд. Тому я пропонував від себе резолюцію, в котрій Полтавська Дума, не вмішуючися до боротьби в Росії зазначала своє льояльне відношення до „одинокого

правомочного уряду на Вкраїні — Української Центральної Ради“.

Моя промова була як грім з ясного неба, а успіх її був несподіваний для мене самого. Мало того, що з нею погодилася моя фракція — до моєї резолюції одразу прилучились українські соціялісти, а що мене найбільше вразило й здивувало... московські большевики!...

Вони просили тілько вставити кілька слів про інтереси пролєтаріята і трудового селянства на Україні, що їх ніби найкраще обороняє Центральна Рада, але в таких мягких виразах, що ми одразу згодилися, і таким чином проти резолюції за „уряд“ стала резолюція за Центральну Раду, яка мала за собою коло двадцяти голосів.

Решта іноплеменних соціялістів, побачивши такий хід річей завагалася й обявила себе невтральною. Так само до невтральних прилучилися й деякі Жиди-несоціялісти.

Ніякі зусилля кадетів і меншевиків перетягнути декого з менш „шовіністично“ настроєних Українців на свій бік, або вивести невтральних з невтралітету, недовели ні до чого.

Кількаразове голосування дало такі наслідки: нарівно голосів за обидві резолюції (здається, що за мою один раз було навіть на один голос більше) і щось коло третини повздержавшихся від голосовання. Так і розійшлася Дума без ніякої резолюції

Кадети метали на мене громи й блискавиці.

На слідуючий день мене обявлено большевицьким „папою“. Довго ще потому не могли вони мені забути того виступу і дражнили мене „большевиком“.

Тілько справжні большевики не виявляли до мене по тім випадку, як і до того, ніякої симпатії: ніщо не перемінилося в наших дотеперішніх відносинах—холодних і недовірчивих.

Ми дуже добре розуміли один одного! . .

Керенський впав, і в Росії запанувала анархія і большевики. Ми — Українці не думали, щоб большевизм довго держався в Росії. Всім цікаво було і всі чекали, що скаже Україні Центральна Рада, яка тепер мала зробити історичний крок.

І вона нарешті сказала своє слово: зявився Третій Універсал.

Я не бачив ні одної душі ні тоді, та й потім щоб тим універсалом по щирости була задоволена і вірила-би, що його можна хоть в частині провести у життя.

„Не відділяючися від Росії“ — він заповідав „Всеукраїнські Установчі Збори“; касував право власности на землю і „урядово“ запроваджував 8-годинний робочий день.

Для всіх ясною була нещирість тих, що його писали. Коли не відділяємося від Росії, то навіщож свої власні Установчі Збори? Який має бути тепер наш звязок з Росією?

Коли власні Установчі Збори, то чому тепер наперед зазначається без волі народу і установчих Зборів ота ніби вічна злука з Росією?

Касується право власности на землю.... Хоч далі йшли пояснення, що земля і поміщицький інвентарь стають власністю держави, та для всіх було ясно, що раз скасовано право власности для одних, то ні для кого вже воно істнувати не може. Всі від того скасовання чекали найприродніщих наслідків: — грабіжів і різні.

Одиноке, проти чого ніхто не говорив се був 8-годинний робочий день. Але як його можна було перевести у життя? Якими засобами розпоряджала для того Центральна Рада? Яку реальну силу мала вона взагалі в своїх руках, щоб підперти свій Універсал?

Всі знали, що ніякої.

Єдину силу, що могла-би стати в її обороні — українське військо вона сама вислала далеко від себе на фронт. Тай чи одностайне схотілоб військо обороняти скасовання прав власности на землю і прінціп „невідділення від Росії?“

На український „народ“ надія була слаба, бо й самого українського народу як такого не було й офіціяльно не признавалося: Центральна Рада та її діячі весь час „розслоювали“ народ на „пролєтаріят“ і „трудове“ селянство з одного

боку — антіподами яких очевидно мала бути друга частина народа: „непролєтаріят“ і якесь „нетрудове“ селянство з другого.

Всі добре бачили, хто є ворогом Центральної Ради, і ніхто певно не знав, хто власне є її друзями?

Ясно видно було, що Центральна Рада третім Універсалом хоче запобігти большевизмові на Україні, та не меньш ясно було й те, що в такий спосіб вона не може осягнути ціли, тільки навпаки: уторує для нього шлях.

Тимчасом в неукраїнських колах з огляду на події зайшла деяка зміна поглядів і тактики, що до української справи взагалі і Центральної Ради з окрема.

Доводилося вибірати між Лєніном і Центральною Радою: инших урядів не було, і хоч-не-хоч усі урядові інституції мусіли звертатися до Центральної Ради.

Якось незабаром по обнародованню Третього Універсалу зустрівся я з К.-Д. Дмитром Ярошевичем.

Се був один з найбільш непримиримих противників українства і оборонець єдино-неделімської політики. Ми з ним дуже часто спречалися на ріжних зборах і в двох між собою.

— Ну, тай щож воно буде? — питається він мене.

— Буде Україна!

— Ох, не буде!

— А чом биж їй і не бути?

— А тому, що Центральна Рада не вміє її збудувати! Тепер такий момент, що всі піддержалиб Центральну Раду й Україну проти большевиків, та вона сама не хоче. Росія валиться — треба спасати що можна. Будуйте Україну, ми вам поможемо, алеж будуйте, а не спихайте її в огонь добровільно!

— Хтож її спихає?

— Слухайте, будемо говорити отверто: третій універсал видано, щоб спасти Україну від большевизму. Хибаж можна спасати від большевизму большевицькою тактикою? Скасувати право власности на землю легко на письмі, а що скаже на те народ? Як він прийме оте скасовання? Хиба Ви не знаєте настроїв серед селянства? Бідніщі селяне зрозуміють се як право грабувати поміщицькі маєтки, а там прийде черга й до селянських таки, наперед багатших, а далі й бідніших. Більш заможні елементи проклянуть Центральну Раду і відцураються від такої України, яка їх грабує, починається розбрат між самим українським народом, а які з того всього вийдуть остаточні наслідки? Незабаром прийдуть московські большевики вже на готове, і ті, на кого думає опертися Центральна Рада — сільський пролєтаріят любесенько перейдуть до большевиків, до московських большевиків, бо вони їм да-

дуть ще більше: дозволять прямо і явно грабувати. — Аджеж большевикам нема чого теряти на Україні, а жертвуватимуть не своїм добром: натомість їм самим мусить з того українського добра перепасти „львиная доля“. А землевласникові чи не все одно з чийого дозволу його грабуватимуть: чи з українського, а чи з большевицького? — Він захищати Центральну Раду тоді не стане!

Я щось відповідав йому, якось намагався оборонити універсал і Центральну Раду, та оборонявся слабо, бо по правді мусів признати йому рацію.

Один факт мусів я при тім сконстатувати: як обставини перетворюють найзавзятіших ворогів українства на друзів, хоч і помимо їх волі. А скількож таких мимовільних друзів народилося тоді з тих, що доси були ні теплі, ні холодні?

Та нікому було використати ні тих друзів, ні обставин! . . .

Саме оголошення універсалу в Полтаві відбулося також без ніякої урочистости: якось сіро, буденно — ніби люде наглядно показували, що відношення до нього не може бути ліпше, ніж він сам є.

Полтавський ґуберинський комісар Центральної Ради Андрій Лівицький оповіщав, що на площі перед готелем Воробйової буде тоді то й тоді оголошено III. Універсал Центральної Ради.

Звичайно всі важніщі акти державної ваги, оголошувалися у нас або в Соборі, або на великій Соборній площі при церковнім дзвоні, в присутности війська, перед святочним натовпом. . . .

Тепер було не так. Цілий розпорядок свята взяв на себе якийсь „революційний комітет“, без участи Українців — і видно було, що той „комітет“ мало обходило свято, бо на маленькій площі, крім примітивної трибуни для промовців нічого не поставлено, не зроблено; ніяких оздоб — так наче на звичайний совєтський „митюжок“ (так по народньому у нас звали „мітінґ“).

Українці йшли на те свято якось сумно, з обовязку. Несли синьо-жовті прапори, та коло кожного прапору була невелика купка людей. Не так як колись, на весні, при перших українських процесіях!

Коли читано універсал, то після кожного уступу з натовпу гукали: „Слава!“, та тілько й те „Слава“ було непевне, мляве й неголосне: видно не від серця.

Після відчитання виступили промовці з привітними промовами з нагоди свята. Не багато було й промовців, не багато й говорилося . . .

Найбільш теплу і щиру промову знову почув я від Жида-Сіоніста. Говорив по українськи, хоч видно як трудно йому було, — проте правильно майже без акценту. (По-

тім він розказував мені, що вивчив на память перекладену йому промову, бо иншою мовою, а особливо московською — вважав за нечемне говорити на українськім святі).

Найбільша кількість промовців була від большевиків: — щось два чи три. Вони ніби й вітали універсал, тілько з великими „оговорками".

— „Ми поддержім Україну і Центральную Раду, єслі она не ізмєніт дєлу освобождєнія українського і інтернаціонального пролєтарiята — єслі же нам прійдьотся взять в свої рукі єго защиту, то ми виполнім наш долг"...

Ясно було для кожного, що большевики ще не „вбилися в колодочки" на Україні і чекають тільки слушного часу, щоб „встромити ніж" в спину цілій Україні!...

Якраз підчас одної з большевицьких промов величезний хор полтавьских семинаристів заспівав „Заповіт", наперед тихо, а далі чим дужче.

Слова „Заповіту" перепліталися з словами промови, бо промовець не вважав за потрібне перервати бесіди задля співу хочаб „Заповіту".

„... Похова — а — а — йте ...."

„... Знамя інтернаціоналізма і мірового пролєтаріата ......"

„... встава — а — а — айте кайдани порвіте!.."

„. . . международнаго соціалізма . . . .“

„. . . і вражою злою кровю . . . .“

„. . . русскаго пролєтаріата і трудового крестьянства . . . .“

„. . . во — о — лю о — о — окропіте, — во — о — лю окро — о — пі — і — те!! . . .“ — доносилися до слухачів уривки промови в суміш з словами співу, — і спів не переставав аж доки не скінчив промовець: ніби боролися дві стихії: Заповіт Українського Пророка до свого народу і заповіти чужих пророків . . .

— Яка то стихія переможе? Чи вистарчить українському народові сили виконати святий Заповіт Тарасів, а чи знов нахилить Він покірно голову в чужинецьке ярмо, як доси хилив, чужим богам поклоняючися?

Такі думки йшли мені мимохіть в голову в той час, як я хухав собі в руки, що померзли, задубіли мені на держакові жовто-блакитної корогви „Полтавського Товариства Боян“ . . . .

Розходилися по „урочистім оголошенню“ так само сіренько, понуро; в деяких купках під червоними прапорами залунали було звуки „інтернаціоналу“ та й то несміло і незабаром стихли . . . .

Так відсвяткувала Полтава, „не відділяючися від Росії“ великий історичний акт єдиного тепер на цілу Україну уряду: Української Центральної Ради.

Назабаром після Третього Універсалу мали відбутися у нас на Полтавщині вибори до Всеросійських Установчих Зборів.

Найбільше виглядів на успіх мала „Селянська Спілка“, що ніби йшла в союзі з партією У. С.-Р., а фактично була під її диктатурою.

Власне не ціла партія У. С.-Р. була в тім союзі, бо незадовго перед виборами відділилася від неї ліва частина, яка вступила в союз з московськими большевиками і уложила з ними спільний список.

Але всі сподівалися, що й „Союзъ земельныхъ Собственниковъ“ може зібрати поважну кількість голосів: бодай на одного делєґата.

Всіх списків було щось коло двадцяти, але инші менш популярні списки виглядів на успіх майже не мали, бо головна маса голосуючого матеріялу — селянство було цілком під впливом і загрозою, ніби „безпартійної“ Селянської Спілки.

Всім українським партіям, які цілком погоджувалися поступитися своїми кандидатами на користь Селянської Спілки, бо її кандидати були въ кожнім разі Українці (хоча й більшість соціялістів) ходило найбільше о те, щоб в міру сил перешкодити двом спискам: кадетському і „хлѣборобскому“ (не українському), бо хоч вони і йшли нарізно (доси К.-Д. і „хлѣборобы“ були в офи-

ціяльному союзі і разом готовились стати до виборів — аж перед самими виборами розійшлися), але симпатії досить широких кол були до кожного з них очевидні.

Кадети мали за собою міську інтеліґенцію й урядництво — „Хлѣборобы—Собственники“ — поміщиків і решту селян, які були поза „Спілкою“.

Для того, щоб відтягти від них деякий більш свідомий елємент, думали було „Хлібороби-Демократи“ виставити свій список, але потім після надумувань і міркувань рішили не виставляти від партії, — тілько зложити міжпартійний, несоціалистичний „самостійницький“ список.

В тім списку було чотири кандидати:

Першим стояв відомий по всій Україні давній непримиримий самостійник — адвокат Микола Міхновський, другим був я, третім Михайло Злобинців (мій товариш по університету і приятель, — колишній Укр. С.-Д.) а четвертим інж. Павло Макаренко.

Це й був одинокий „самостійницький“ список № 11.

Ми не надіялися на великий успіх, бо самий список було уложено вже за кілька днів до терміну подачі: ми навіть насилу встигли зібрати потрібну кількість підписів, щоб в час подати список до виборчої комісії.

Аґітації доси нами не велося ніякої, — а перед самими виборами вже й не можна

було вести через фактичну заборону з боку соціялістів.

Річ в тім, що при все ростучому безладді, „совєти“ хоть не мали офіціяльної влади, та аґітацією, а подекуди й терором підбили під себе робітництво і розпоряжали ним як самі хотіли.

Незадовго перед виборами, коли мала розпочатися найенерґічніща передвиборча аґітація — друкарі в Полтаві оголосили штрайк, який зусиллями „совєтов“ поширився майже на цілу Полтавщину.

Фактичного штрайку не було, бо друкувалося багато, але того, що було потрібно, або не шкодило соціялістам.

Було установлено формальну цензуру і настановлено специяльний цензурний Комітет. Без його дозволу і печатки ні одна друкарня не мала права надрукувати й одного слова.

А загальною постановою „друкарів“ було заборонено друкувати якіб то було відозви, чи літературу, чи взагалі що небудь від несоціялістичних партій і орґанізацій. Коли не було клейма „соціялістичний“, тим самим цензура вже не пропускала: без того друкуватися не могло ніщо.

З тої нагоди в цензурному комітеті навіть зайшло було питання, чи партія українських Соціялістів-Федералістів є соціялістична, яке питання здається по довгих дискусіях і обороні себе С.-Ф. було рішено в позитивному змислі.

„Буржуазія“ пустилася на старі „підпольні“ способи, які колись були гіркою долею для соціялістів: друкували на гектоґрафах. Звичайно, надрукувати в той спосіб для двох мілонів виборців було трудненько...

Ми й не дбали про те. Цікаво було — скілько на цілу Полтавщину знайдеться свідомих самостійників, що по своїй волі, без ніякої сторонньої аґітації подадуть голос за самостійників, та ще й до того несоціялістів, — отже найбільш „єретичний“ на ті часи список?

Несподівано для мене самого, я ужив способу аґітації, який дав результати, тим більш для мене самого приємні, що я на них не чекав.

Якось я помістив у „Полтавськім Вістнику“ свою статю проти статті К.-Д. Як. Імшенецького в „Полтавском Днѣ“ (тодішній орґан К.-Д.).

В тій статі я критикував „єдинонєдєлімську“ теорію і політику К.-Д. доводячи, що Україна не має чого шукати при Росії, що вся „спільність“ економічних і инших інтересів се є тілько москвофільські теревені, щоб обдурити легковірного читача: Москівщині на користь, а на шкоду Україні.

Невдовзі я забув про ту статю.

Коли се за кілька днів перед самими виборами, до мене в Губернську Земську Управу, де я урядував як комісар освіти при-

ходить двоє дядьків у сіряках, з ціпками, прямо з вокзалу.

— Здорові були!

— Доброго здоровя!

— Чи Ви будете комісар Андрієвський?

— Я. — Чим можу стати вам у пригоді?

— Ви писали оцю статю?

Вони показали мені число „Полтавського Вістника“ з моєю статею.

— Я.

— Так ми отсе приїхали до Вас на пораду: порадьте за який список нам голосувати?

— Хиба вам не радили вже инші?

— Чом не радили, багато радило, та ми Вашої поради хочемо!

— Для цього й у Полтаву приїхали?

— Для цього.

— А звідкиж ви?

Вони назвали мені глухе село Кременчуцького повіту, якого я доси ніколи не чув.

— Хиба ви багаті, щоб витрачатися на подорож ізза такої дурниці?

— Хоч не багаті, та бачите витратилися. Ми не самі витрачаємося, нас ще є кілька на селі: буде душ десять — разом і зложилися, а розумне слово не дурниця, задля нього варт витратитися!

— А за Селянську Спілку не хочете?

— Як Ви порадите то й за неї голосуватимемо.

— Чи тож так мені вірите? Виж у перше мене у вічі бачите.

— Люде прочитали те, що Ви пишете, тай кажуть: „отсе добре писав хтось — цей як не порадить — ніхто не порадить!“

Розуміється, я їм порадив список № 11, розказав докладно, хто в нім є, і повів як міг „аґітацію“ за самостійників.

Люде були дуже вдячні і пообіцяли, що всім, кого знають, иншого списка не порадять тільки № 11.

— А звідкиж ви довідалися, де мене знайти можна і що я комісар?

— До школи Ваша бамага прийшла, учитель нам і сказав, що в ґазеті писав мабуть ніхто инший як Ви.

Я був такий гордий як ніколи.

Я хвалився тою подією кілька днів перед усіма, хто мав спроможність вести справжню аґітацію на широку скалю. Чи багато приїздило до них отак на пораду, як до мене? Чи вірили їм, офіціяльним і ніби монопольним оборонцям „трудящого“ народу так, як мені скромному „буржую“, який після проскрипції тих оборонців не мав права свобідно слова сказати перед своїм народом?

А ті, що мали спроможність вести аґітацію в своїх відозвах, які скрізь порозліплювано було, лаяли нас отверто: „буржуї — поміщики“.

Навіть найблизче до нас стоячі С.-Ф. и і то в одній з своїх відозв, характеризували нас як людей, що від села далеко стоять і на селянських справах не розуміються. А сеж була ще найделікатніша характеристика!...

Але трохи й нам удалося: Злобинців у Золотоноші умудрився випустити афішку від нашого списку. Ми в Полтаві дістали два примірники тої афішки.

В заклику розбіралося всі українські списки (таких було чотири: наш, С.-Д., С.-Ф. і „Спілки“). Всі списки як один похвалено („сей хороший“ і сей „хороший — український“ — такі були буквальні слова) і радилося кому з Українців за який треба голосувати.

Отже: робітникам — за С.-Д., українським інтеліґентам — за С.-Ф., селянам — за „Спілку“, а всім Українцям, хто хоче незалежної України за № 11.

Так вели аґітацію за себе й за своїх „ворогів“ ті, кому віднято було слово ніким иншим, як тими самими „ворогами“!

Інтересні були й результати голосовання.

Селянська Спілка дістала всі місця крім одного, яке припало списку большевиків з лівими українськими С.-Р. А понеже першим по тому списку стояв не укр. С.-Р., а большевик, то Полтавщина мала за велику честь послати від себе до Всеросійських Установ-

чих Зборів нікого иншого, тілько Троцького (Бронштейна) — теперішнього всесильного комісара „Великія і Малия Россії“.

Мені цікаво — скілько пан Троцький розстріляв на Україні колишніх своїх товаришів по списку, які так „самоотвержено“ проводили його від полтавського селянства?

Справді, навряд є ще де на світі такий покірливий і льояльний нарід, як ми Українці!...

На долю нашого списка з загального числа щось коло 1,700,000 голосів, припало тисяча сто кільканадцять голосів.

Ми були цілком задоволені тим результатом: раз, що понад тисячу свідомих самостійників на Полтавщину в ті часи, то була вже не шутка, а щось поважне, а в друге — неукраїнським „Хлѣборобамъ“ не хватило кілька сот голосів, щоб вийшов їхній кандидат. Ми могли рахувати, що ті голоси припали як раз на нашу долю, — отже нашої цілі ми осягли.

Таким чином від Полтавщини на кільканадцять депутатів був один не українець, і то милостю українських С.-Р.

Не знати було, чи встоялиб на Всеросійських Установчих Зборах Українці з „Спілчанського“ списку проти „єдиного російського фронту“ й инших „єдинонеделімчеських“ спо-

кус, але одно було добре: — бодай від Полтавщини говоритимуть Українці, а не продаватимуть її чужинці (за виїмком одного).

Та не так сталося, як сподівалося...

Говорити у „Всеросійськом Учредітельном Собранії“ Українцям не довелося.

На ліпше, чи на гірше?

Те покаже будуччина...

Райхенберґ, 12. IV. 1921.

З друкарні „NEUE ZEIT“,
в Шарльотенбурзі, Берлінерштр. 40.

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

З МИНУЛОГО

(1917-ий рік на Полтавщині)

БЕРЛІН 1921
Накладом „Українського Слова“.

V. В боротьбі з „совєтами“.

„..... Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби!“
Ів. Франко.

Коли будучий історик „совєтов“ схоче розрішити питання: хто найбільше допоміг орґаназації і розвиткові „совєтів“ в перші часи їх істнування, — він мусітиме сконстатувати факт, що то були як раз ті ґрупи і верстви громадянства колишньої Росії, що проти них „совєти“ повели пізніще найжорстокіщу, безоглядну боротьбу.

Були се в першу чергу поміркованї соціялісти як С.-Р. і С.-Д.-меньшевики, а потім ліберальна міська буржуазія, при чім цікаво зазначити таке явище: чим лівіша партія, тим сильніще обстоювала вона „совєти“ на початку революції і тим гостріщим переслідуванням з боку тих самих „совєтів“ підлягла вона пізніще за часів совєтської влади. З елементами явно „чорносотенними“ совєти боротьби взагалі не вели, а пізніше, навпаки, користувалися їхніми послугами.

У найбільшій мірі наведене правило відноситься до українських соціялістів. Коли вони від щирого серця служили совєтам не

за страх, а за совість в час їхньої орґанізації, тоді як поміч Українців була їм найбільше потрібна, то тепер Українці подвійно покутують свої попередні заслуги: совєти їх розстрілюють і сажають по таборах і як соціялістів, а найбільше — як Українців.

З початку революції російське громадянство було настроєне дуже благодушно. Революція минулася ніби „безкровно". „Рускій народ", а особливо „русская інтеліґенція" вислявлялися завжди й перед тим (принаймні в книжках і по ґазетах) як дуже милі, добрі з природи, а що до „демократичности" і „проґресивности" — то ті якости російської інтеліґенції стали ходячим трюізмом і вже певно не підлягали ніяким сумнівам, бодай серед самих громадян „найдемократичніщої в світі республіки".

Тимто й не дивно, що „демократично настроєні" громадяне привітливо зустріли „совєти рабочих і салдатских депутатов:" — адже се були „товарищі", що так мило зробили революцію, що відкрили широкий шлях для розвитку доброго і надзвичайно здатного від природи „русскаго народа".

„Товарищі" дуже добре зуміли використати для себе отой благодушний настрій російського обивателя. Вони брали, — хапали повними жменями все, що під руку попадалося, і чим далі — їхні апетити і вимоги ставили все більші й більші.

Так що коли з Німеччини в запечатанім ваґоні прибув дорогоцінний груз в особі Леніна, то він знайшов вже добре приготовлений ґрунт для своєї роботи: — лишалося тільки продовжувати і довести до льоґічного кінця працю, яку почали його тодішні товариші — соціялісти всіх ґатунків при благосклонній допомозі цілої „русской прогрессівной інтеліґенції“.

У нас на Україні вела перед звичайно також „русская інтеліґенція“, а інтеліґенція українська — помагала їй в міру сил своїх, і коли деякі частини „русской“ інтеліґенції в особі партії К.-Д. вже побачили до чого воно йде і повернули назад, — то з Українців все ніхто не наважувався сміливо глянути правді в очі, аж поки не прийшла перша українсько-московська війна в листопаді-грудні 1917. року.

Як досі, так і тепер нападаючою стороною все були Москвини. Українці навіть не пробували викинути чужинців з своєї землі, або бодай дати їм до зрозуміння хто є господарь на Україні і показати свою тверду хазяйську руку. Замість того „хазяйни“ з початку взагалі не насмілювалися оборонятися від чужинецьких нападів, а коли Москвини примусили таки їх стати до отвертої боротьби, то й тоді Українці не посміли повести її так, як вела противна сторона: — безоглядно і всіма способами.

Навіть вже підчас офіціяльної війни найзавзятіщі Українці-соціялісти з Центральної Ради (Неронович і його компанія) не переставали вести енерґійну пропаґанду за порозуміння й уступки тоді вже явно московським, а не українським совєтам — своїм прямим ворогам.

* * *

Як було доведено, вони зносилися з противною стороною і допомагали їй. За свою вірну службу були вони пізніще винагороджені в звичайний московський спосіб: „товариші-большевики“ розстрілювали тих з них, які лишилися в Київі, щоби привітати московських провозвісників грядучого „українського“ соціялізму.

* * *

Моє перше знайомство з „депутатами от рабочих“ відбулося таким чином.

За кілька днів по обнародуванню царського маніфесту про зречення престолу С. С. Іваненко, тодішній голова полтавської губернської земської Управи скликав збори громадських діячів м. Полтави в помешканню губ. Земської Управи.

На ті збори запрошено було й мене.

Громадські діячі за ініціятивою губернської Управи і разом з нею мали обговорити справу спільної роботи в цей такий важний час і заснувати в Полтаві якийсь громадський орґан, котрий давав-би напрямок громадській роботі — був-би тимчасовим орґанізаційно-

інформаційним центром для населення цілої Полтавщини.

Зійшлося душ тридцять. Головою зборів був сам С. С. Іваненко.

Підчас чиєсь дуже цікавої промови увійшов до кімнати заклопотаний служитель і щось прошепотів на вухо голові. Той, діждавшися кінця промови довів до загального відома, що зявилася делеґація від місцевих робітників, яка просить, щоб їй було дозволено приняти участь в нарадах. В тій делеґації мало бути щось коло десяти душ.

Всі однодушно пристали на те, щоби делеґацію приняти і допустити до роботи на однакових з усіма правах.

Служитель вийшов. За хвилину двері відчинилися і через них по одинці вступили до хати й самі члени делеґації. Складалася вона майже з дітей. Був один учень комерційної школи, два молодих студенти, двоє дівчаток, решта в тім же роді і тілько двоє старших мущин.

Один з них Жид-інженір, на призвище Майдель, багатий чоловік, що жив в найліпшому готелю в Полтаві („Европейская Гостинница“). Він служив в якімсь великім акційнім товаристві, що торгувало сільсько-господарськими машинами. Я з ним був навіть трохи знайомий.

Другий, котрого я пізнав пізніще, звався „товарищ Максим“. Він одинокий з цілої

делєґації мав вигляд справжнього робітника і справді був колись кравцем, але вже кілька літ, як проміняв ремесло кравця на ремесло фахового революціонера. Належав до партії московських С.-Р. і був найтипічніщим Москвином: мав чудесну московську вимову, носив червону косоворотку і прибув на збори в „валянках“. Був чоловік незлий, досить інтеліґентний і навіть дуже поміркований. Пізніще завзято виступав в совєті проти большевицької тактики.

Ці перші робітничі делєґати поводилися дуже чемно і коректно на перших громадських зборах. Більше такого поводження від них я вже ніколи не бачив.

Орґанізація „совєтів“ росла не по днях, а по годинах. Вони ні від кого і ні в чім не бачили собі перешкод чи хотяй би слабого протесту.

Треба було помешкання для совєтів, — вони реквізують собі один з найліпших будинків у Полтаві — „Губернаторскій Дом“. Треба авто — совєти знов реквізують — де хотять і скілько хотять. Треба паперу для совєтської ґазети — дістають його в той самий спосіб. Ніхто не протестує.

Побачивши таке відношення до себе, хто не стратить голови?

Незабаром совєти вже перестали просити і взагалі рахуватися з ким би то не було. Вони тільки виносили постанови, які мали

обовязковий характер наперед для більш обмежених кол полтавського громадянства, а далі взагалі для всіх, бо совєти ніякої влади над собою не признавали і ніяких апеляцій не допускали.

Обивателі з початку мирилися з таким станом річей, а далі коли поведінка „товаришів“ стала вже незносною, протестувати було годі, бо совєти виросли й окріпли, а обивательство дезорґанізувалося й ослабло.

На першім по революції засіданню полтавської Міської Думи вона постановила включити в свій склад кількох делеґатів від „совєта рабочих депутатов“. На перші полтавські губернські земські збори (щось через місяць) — совєти вже прислали свою постанову і домагання, щоб в склад земського зібрання було включено стілько то делеґатів від совєтів. Серед цілого зібрання не стало ні в кого відваги запитати навіщо власне потрібні оті делеґати, або протестувати проти втручання сторонніх людей не в їхні справи — тілько обговорювалося скілько має бути принято делеґатів. В результаті принято здається шість замість сьми,во як вимагалося.

Тактика совєтів найсамперед полягала в тім, щоби залучити в свій склад найбільше заступників від усякого рода громадських і професіональних орґанізацій.

Та орґанізація, що посилала своїх заступників до „совєта рабочих депутатов“ тим

самим мусіла коритися і всім постановам „совєта". В інтересі останнього було притягти до себе як найбільше учасників. Тому на всі зібрання, зїзди і т. п. усяких товариств являлися звичайно посланці від „совєта", які аґітували за вступ до себе даного товариства.

Вибіралися звичайно товариства, учасниками котрих не були так би мовити інтеліґенти „вищої марки" — отже зїзди народніх учителів, фершалів, дрібних урядовців то що.

До товариства адвокатів, лікарів або вчителів середніх шкіл ніхто з такими запросинами не приходив: совєти уникали всяких зносин з більш інтеліґентними верствами, бо почували, що тій роботі, яку вони мали, провадити інтеліґенція, взагалі, співчувати не може, а інтеліґентна критика була небезпечна: тоді совєти її ще боялися. (Пізніще ту тактику возвела в прінціп українська Директорія при виборах до „Трудового Конґресу").

Та згодом, коли совєтська робота вже досить виявилася, інтеліґенція ужила заходів, щоби увійти в совєти і по спроможности, коли не зовсім спаралізувати ту шкідливу роботу — то бодай направити її більш спокійним руслом. Але тоді совєти з свого боку ужили всіх сил, аби не допустити в свій склад більш інтеліґентних людей, а тих, що вже вспіли пройти — викинути.

До полтавського совєта рабочих депутатів послали було своїх представників адво-

кати, союз урядовців, союз педаґоґів середніх шкіл та й инші.

Я також був делєґований від союза педаґоґів середніх шкіл, та не на довго.

На засіданнях плєнума все відчувалося якесь недовіря до адвокатів, педаґоґів та союзу урядовців з полтавської Казенної та Контрольної Палат.

Нарешті дійшло й до отвертого виступу.

Для орґанізації совєтів і пропаґанди серед робітництва прибув до Полтави знаний на Полтавщині С.-Д.-меньшевик „товарищ Антон“ (справжне призвище його Арон Сандомірський — з заможніх Жидів, сам Полтавець).

Він уславився своїм красномовством (типовий мітінґовий промовець), і партія покладала на нього великі надії в напрямку орґанізації полтавського робітництва і обивательства.

На однім з засідань плєнума совєта він виступив з двох-годинною промовою звичайного марксівського характеру.

На ту промову відповів йому мій товариш по учительському союзу Н. В. Бєльський (по переконанням дуже близький до московських С.-Р.). А понеже сей останній був позатим що дуже добрий промовець, а ще й без порівнання ширшої ерудиції ніж „товариш Антон“, то збештав останнього так, що, як то кажуть, від його промови „сухого місця не лишилося“.

„Товаришові Антонові“, який звик збірати лаври серед відповідної авдиторії, той виступ дуже не сподобався. У відповіді своїй він здивовано запитав, звідки взялися тут „в совєте рабочих депутатов“ такі заступники від учителів? Далі зазначив, що таким делєґатам тут не місце.

Завязалася гаряча перепалка між „справжніми“ робітниками і „неробітниками“.

— Конєчно єто правда — чево їм буржуям здєсь нада среді нас рабочих?

— А Ви товаришу знаєте, що я працюю більш ніж вісім годин на добу і такий самий пролєтар як і Ви, тілько, що працюю головою, а не руками? — Звернувся я до того „товарища“, що так хотів нас позбутися.

— Значіт Ви не рабочий і Вам здєсь нє мєсто!

— Хто же в такім разі по Вашому є „справжній рабочій“?

— Тот, что работаєт молотом, кіркой лопатой, — что добиваєт пропитаніє мускулами, а нє головой. Єтіх рабочих ми знаєм: — всьо прихвостні буржуазії!

Всякі спори на ту тему були зайві. А після кількох таких суперечок „прихвостням буржуазії“ відпала всяка охота до дальшого співробітництва з „справжніми робітниками“, бо то була марна трата нервів і часу, так

дорогого для інтеліґентного робітника особливо в той гарячій час. Тим більше, що дальше поступовання совєтів робило все менше можливою в них участь інтеліґентних і поважаючих право, закон і порядок людей.

Незабаром в совєтах лишилися самі соціялісти.

* * *

Українці ніколи не були численно заступлені в совєтах, як „рабочих“, так і „салдатських“ депутатів — головне через свою слабу орґанізованність, брак людей, тай власне недбальство.

Українцям-несоціялістам годі було пхатися до совєтів через зазначені вже причини, а з українських соціялістів початок революції застав орґанізованими самих С.-Д., Соціялісти-Революціонери орґанізовалися пізніще і головну свою увагу звернули на селянство. Вони більше дбали про „Селянську Спілку“, ніж про міські „Совєти“.

Українські С.-Д. мали ґрунт для своєї пропаґанди головне серед залізничих робітників, де багато було Українців, крім того було кілька менших орґанізацій У. С. Д. серед робітників на парових млинах і „махорочной фабрикѣ“. Отсе і все, бо в Полтаві ні великих фабрик ні заводів не має, а дрібне ремісництво майже цілком жидівське.

Українським С.-Д. на перешкоді стояли московські С.-Д. обох фракцій: як „Больше-

вики“, так і „Меншевики“. Акції останніх надто піднеслися, коли прибув вже згаданий мною „товарищ Антон“.

Він енерґійно взявся за пропаґанду: частенько уряджував мітинґи залізничників на „Канаві“ (так звалася, здається, якась велика майстерня в залізничнім депо. Я сам ніколі там не був, лише чув про ту „канаву“ від моїх знайомих робітників.)

Українські С. Д. хоч мали свою орґанізацію серед робітників, та працювали дуже мляво, що викликало велике незадоволення серед їхніх прихильників.

У мене серед них був великий приятель в особі деякого Нечипора Гаврилка. Він був офіціяльно Марксистом, але ціла його вдача — отверта, мягка, лірична — суто українська, нарешті, природній його розум і український гумор яскраво виділяли його серед партійних товаришів, звичайно замкнутих в собі, мовчазних самопевних сектантів московського типу. До того він був великий націоналіст, що зближало його зі мною і відпихало від нього ортодоксальних хоча й би українських, але „Марксистів“.

Нераз скаржився він мені на недбальство своєї партійної аристократії, яка займаючи в орґанізації поважне місце і маючи такіж поважні обовязки, зовсім нехтувала ними. На робітничі збори з „ґенералів“ мало хто приходив: — віддавали робітників Українців

на поталу московським аґітаторам, а тепер от — головне „товарищу Антону“.

Я дуже співчував Нечипорові, та як міг зарадити лихові? Кілька разів звернувся було я до укр. С. Д. „ґенералів“, переказуючи його нарікання, та звідти почув звичайну городу й холодну відповідь, що вони самі, мовляв, знають, що їм і як робити.

Нарешті одної неділі в обідню пору до Українського Клюбу, де мене все здибав Нечипір, явився він разом з великаном робітником — своїм товаришом.

Велитень говорив громоподобним голосом, а його руку, чорну від недобре вимитої сажі я не міг обняти моєю, коли вітався з ним. Був у всіх рухах кольосальний і неповоротливий, як ведмідь.

У великій клюбній салі під портретом Богдана Хмельницького сіли ми в трьох на лаві і велитень звернувся до мене з проханням, щоб я завітав до них на робітничі збори.

— Та якже я можу завітати до вас на збори — яж навіть не соціяліст, не то що не Марксист? — Вам переказував про мене Начипір? —

— Так щож з того? —

— Та не пристало якось мені — „буржуєві“ йти на робітничі збори, — тай що я можу вам сказати? — Мої слова тож „єресь“ для робітника!

— Може скажете більше правди, ніж нам звичайно говорять, а тепер то й перестали взагалі говорити нам наші провідники — українські С. Д. — Щеб не досадно було, колиб не „товарищ Антон“, — бодай хоч не Жид, а то Українців-робітників навертає до московської партії, сам ні Українець, ні Москвин, а Жид!

— Щож, його слухають?

— У нас кого не послухають. — Тимто й біда, що чужих слухають кого хочете, бо своїх нема кого слухати.

— А от як я прийду, то мене слухати не стануть, — може і з зборів виженуть.

— Не виженуть, бо ми з Нечипором не самі: є нас кілька, хоч небагато, та як до чого доведеться, ми зуміємо лад дати.

Я глянув на його ручища, взяв на увагу його голосище і справді повірив, що кілька таких як він зможуть „лад дати“.

Ми умовилися, що колиб треба було промовця проти „товарища Антона“, то вони перекажуть мені телєфоном, або пришлють до мене до дому.

Я піддав їм таку думку, що говоритиму не зазначаючи яких я поглядів, але в дусі українських С. Д. — заміню їм їхнього партійного промовця.

На моє здивовання вони не дуже обстоювали мою пропозицію — були того по-

гляду, що можна говорити і в „буржуазнім", аби українськім дусі.

Я був иншого погляду, бо міг дати зброю в руки „тов. Антонові", як оборонцеві робітничих „інтернаціонально-клясових" інтересів супроти „буржуазно-націоналістичного затемнювання клясової свідомости".

Під кінець вони таки погодилися зі мною.

Того самого вечора я зустрівся з „ґенералами" від У. С. Д. і переказав їм сьогодняшню розмову. Попередив, що коли й на далі так нехтуватимуть вони своїми обовязками, то я—б у р ж у й піду промовляти до робітників, а за наслідки складаю відповідальність на них соціялістів.

На сей раз мене вислухано було з більшою увагою і деяким занепокоєнням.

По мене робітники після того не посилали: очевидно т а к а арґументація вплинула на „ґенералів!"

* * *

Сей епізод наводжу для того, щоби схарактеризувати, чому взагалі в совєтах

український елємент був заступлений нечисленно. Хоч в Полтаві порівняючи Українці ще досить численні були в совєтах, бо з ними прийшлося рахуватися: — боротьба між Українцями і не-Українцями в совєтах стала таки на чергу дня в кінці літа, коли виявилися взаємовідносини між Українською Центральною Радою і не-українськими по складу і по духу „Совєтами“.

Та українським соціялістам і так малочисленним в совєтах тим труднійше було вести боротьбу, що сталої національної тактики вони не могли мати, бо не мали й сталої національної проґрами, — натомість спільність клясових інтересів з чужинцями, яку вони все підкреслювали досі супроти Українців-несоціялістів, як раз тепер дала себе їм відчути в як найприкріщий спосіб. Вони сиділи між двома стільцями: не мали сили повернути совєти на той шлях, якогоб собі бажали, а одваги, — щоби обявити їм отверту боротьбу і стати суцільним національним фронтом з своїми природними союзниками — Українцями-несоціялістами.

Більш послідовні з них, як напр. член. Центральної Ради салдат Матяш отверто і рішучо стали по стороні совєтів і обявили війну Центральній Раді, яко „буржуазній“. Він мав кількох однодумців серед жовнярів

і вони паралізували діяльність инших Українців не тілько в совєтах, а й поза совєтами.

Так напр. в осени ґенеральний секретар військових справ Центральної Ради оголошує в Київі зїзд делєґатів від українського війська. Совєтам те дуже не на руку. „Совєт салдатских депутатов" в Полтаві забороняє полтавському ґарнізонові посилати делєґатів на той зїзд.

Але помимо инших салдатських орґанізацій істнувала в Полтаві ще військова „Українська Громада".

Тая Громада, сильна національною свідомістю — була цілком по боці Центральної Ради вже тому, що Центральна Рада була одинокою українською владою.

Тоді на зборах Громади її член, член совєта, а також посол до Центральної Ради салдат Матяш з своїми прибічниками уживає всіх заходів, щоби иншими справами відтягти увагу зборів, затягти збори як найдовше, аби не лишилося часу на вабори.

Правда, те йому не вдається: заходами инших, „буржуазних" членів (головне товариша голови В. Липинського) обовязок супроти наказу вищої української влади виконано: делєґатів вибрано і послано. Та скілько труду, скілько енерґії треба

було положити навіть в п е в н і й у к р а-ї н с ь к і й орґанізації задля того, щоби виконати обовязок супроти ґенерального секретаря Центральної Ради тому самому Липинському, услуги котрого в справі орґанізації українського війська в Полтаві офіціяльно відкинуто тимже таки ґенеральним секретарем! (Див. про те спогади В. Липинського в „Хліборобській Україні“ 1. стор. 10).

Найцікавіщим і найприкріщим в тім усім було те, що найгіршим шкідником справи, не говорю вже у к р а ї н с ь к о ї, але справи Центральної Ради — був о ф і ц і я л ь н и й ї ї ч л е н Українець і то о ф і ц і я л ь н о ї, урядової марки!

Парадокс, можливий тільки на Україні за тих часів! Тай чи за тих тілько?!

Або ще такий факт. Полтавська Військова Школа (колишнє „Віленскоє Военноє Учіліще“) по большевицькім перевороті обявила, що підлягає Центральній Раді; проти Центральної Ради формально не висловився і полтавський „Совєт салдатських депутатов“. Але позаяк Військова Школа не признає над собою влади совєта, то останній наказує їй видати зброю і ставить ультиматум, щоб те було зроблено в протязі 24 годин.

Могло дійти до збройного конфлікту,

бо обидві сторони мали досить людей і зброї.

Щоби того уникнути, „Військова Громада“ скликає свої збори, на які запрошується й мене, яко представника міського самоврядування — гласного Думи.

На тих зборах знов в обороні совєта виступає член Центральної Ради — Матяш, і тільки по довгих трудах і дебатах удається нарешті прийти до того, що збори вибірають делеґацію в числі трьох осіб, яка має йти до совєта просити, аби було уникнуто непотрібного пролиття крови. В тій делеґації був один офіцер, один жовняр і я.

Се була моя остання подорож до совєта і мирна розмова з його заступниками. Незабаром по тому я довідався, що мене вже внесено совєтом в проскрипційні списки.

Зараз-же по зборах, щось коло першої години в ночі рушили ми в трьох до Ґубернаторського Дому — резиденції совєтів.

Величезний будинок світить всіма вікнами: світла не жаліють, бо за нього не платять. Та життя в будинку не видно. Лише при вході коло внутрішних дверей стоїть вартовий з баґнетом. Так само при дверях великої салі.

Сама велика саля, колись роскішна

кімната, тепер повна бруду й болота. Долі маса недокурків і лушпиння з соняшникового насіння. Великий білярд завалено совєтською і соціялістичною літературою: в день тут іде торговля.

Вздовж стін розставлено червоні прапори, яких уживано підчас маніфестацій ріжними соціялістичними орґанізаціями і совєтськими маніфестантами. В хаті тяжкий, кислий дух.

Питаємося, де чергові члени совєта.

Вартовий проводить нас в один з дальших покоїв.

Стукає до дверей.

— Войдітє!

Входимо в маленьку кімнатку, колись видно чепурно обклеєну блакітними тапетами. На канапці карельської берези з золотою оздобою лежить в чоботях, покрита салдатською шинелею довга фіґура. При столику в мягкім фотелі сидить вже згаданий мною „товарищ Максим“.

Довга фіґура на канапі скидає з себе шинель, підводиться, і я пізнаю в ній знаменитого вже й тоді Аусема. (Він потім за большевицьких часів був комісаром, здається, фінансів в харківськім „Всеукраїнськім Совєті“, і взагалі великою персоною серед большевиків).

Наша розмова була коротка.

Ми зазначили ціль нашого приходу, і я висловив надію в імені горожан міста Полтави, що мирне життя не буде нарушено і що не буде пролиття крови.

— Ніякого пролиття крови й не мало бути! — холодно й понуро відповів Аусем.

— Ну, а якже з ультиматумом, якому термін кінчиться завтра?

— Ультиматум лишиться ультиматумом!

Ніяких дальших інформацій мені витягнути від нього не вдалося: він знову ліг на канапу і накрився шинелею, а „товарищ Максим", хоть дуже благодушно настроєний очевидно й сам нічого не знав.

Авдієнція скінчилася і делєґація відбула тою дорогою, що й прибула.

Справді інцидент на тім і скінчився. — Ніяких суточок з того приводу не було.

Та заходили більш поважні події.

Центральна Рада призначила комендантом на Полтаву українського С.-Р. полковника Ревуцького.

Совєти разом з салдатом Матяшом (він також називав себе українським есером) зараз-же підняли проти нього скажену аґітацію і домагалися, щоби коменданта вибрала собі сама полтавська залога.

Головним центром діяльности і обороною совєтських орґанізацій був так зв. „Авіяційний парк“.

Се була якась авіяційна велика орґанізація, що в центрі міста — на Сінній площі занимала величезні будинки, „Арестантських Рот“ і „Ремесленнаго Училища“.

„Авіятори“ мали зброю і вибухові матеріяли. Ніякої влади не признавали і тому були твердою опорою совєтів.

За кілька днів після того як з наказу Центральної Ради було обеззброєно в Київі і під Київом совєтсько настроєні військові частини, те саме зробив Ревуцький в Полтаві з „Авіяційним Парком“.

В ночі до будинку Арештантських Рот увійшли українські війська, без шуму обеззброїли всіх і поставили свою варту. Всім жовнярам і офіцерам з Авіяційного Парку було наказано за 48 годин залишити місто Полтаву.

Добре було почато, та не добре скінчилося.

Виявилося, що українська варта була непевна.

Зараз-же між нею повели аґітацію прихильники совєтів (в тім числі, як мені переказували, були й українські С.-Р.-и.).

Скінчилося на тім, що над вечір. українська варта здала добровільно свої пости „Авіяторам“, а дальші події пішли вже прискореним темпом.

У вечері того самого дня був я в Міській Управі на засіданню ревізійної комісії.

Щойно почалося засідання, як до кімнати вбігає якийсь добродій і схвильовано питає:

— Де Семен? (Косенко — міський голова С.-Д.)

— Мабуть у себе в кабінеті, — а що?

— Та біда. Ревуцького арештовано, зараз він перед зібранням салдатів у „Музикальному Училищі“, де його судить натовп душ 600. Се є справжній самосуд; натовп розгорячений, колиб його там не порішили! Треба, щоб Косенко негайно їхав на збори, може йому вдасться заспокоїти салдатів, або хоч відложити розправу. А Вас — звернувся він до мене — чекають зараз негайно на збори Військової Громади в Українськім Клюбі.

За хвилину з сусідніх дверей вибіг блідий Косенко.

— Біжіть негайно на збори Громади — заспокойте їх, щоб не вчинили чого нероз-

важного, а я подамся в „Музикальне Училище"!

Він сів у міську коляску, підвіз і мене до Музикального Училища, а далі я пішки побіг до Українського Клюбу.

В великій салі Клюбу, де містилася Громада, застав я душ 40—50 її членів. Настрій у всіх був дуже тверезий. На віщо „нерозважне" ніхто не збірався. Тай що зрештою могла зробити ота купка людей проти моря розлюченої черни?

Обговорювалося, чи оборонятися, колиб схотіли арештувати Громаду, — чи ні.

В кутку салі під іконою пишається жовто-блакитний прапор Громади з гордими словами: „В своїй хаті своя правда і сила і воля." — І так боляче мені дивитися на нього в тій свідомости, що ми не „в своїй хаті", — що от зараз може вламатися юрба розлюченого жовнярства „своїх" і „несвоїх" і все побити, потрощити, зруйнувати і вчинити кріваву бойню над невеличкою чесних і свідомих Українців!

Зненацька мене викликають в коридор: прийшов мій брат і хоче негайно говорити зі мною. Вихожу. Мій брат студент, стурбований.

— Тікай негайно! Ховайся де, бо зараз мають розпочатися арешти серед Українців. Твоє імя стоїть одним з перших у списку!

— А ти звідки знаєш?

— Переказував товариш, який на власні очі бачив список в руках одного з членів совєта і чув розмову про арешти.

— Та чи твій товариш не бреше? Хтоб таки голосно говорив про такі справи, та ще й список показував?

— Говорили в коридорі Музикального Училища, а він підслухав, а список показував йому „совєтчик“ його приятель. — Хоч вірь, хоч не вірь — роби як знаєш, аби я тебе попередив!

Я рішив розділити долю з усіма членами Військової Громади. Нераз вже доводилося мені переживати разом з ними ріжні прикрі хвилини, хай переживу й ще!

Вернувся до салі і переказав про одержані мною відомости.

Виходу не було ніякого, тому рішили спокійно дожидатися що буде.

Та ні до чого серіозного і в той раз ще не дійшло. — За пів години прийшли вістуни з Музикального Училища і принесли такі вісти:

Над Ревуцьким постановлено перевести докладне слідство, а до того він буде під арештом. Його вже відпроваджено під вартою до „Европейського Готелю“, де він є під домашнім арештом і має очікувати дальших рішень совєта.

Ми заспокоїлись: — ще й на цей раз минула біда!

Не знаю, чи вісти, принесені братом були правдиві — але що моє імя було внесено і то на перше місце в проскрипційні списки, в тім я переконався трохи пізніще.

Між совєтами і Центральною Радою нарешті була обявлена формальна війна. Події в Полтаві і в Київі розвивалися рівнобіжно. Тому, коли командуючий совєтською армією Криленко разом з панами із Смольного Інституту (тодішний петербургський осідок большевицького уряду) поставили нарешті ясно і катеґорично ультиматум Центральній Раді, — деякі Українці були дуже задоволені: вже досить було тих недоговорень і гри в „братство“, „спільні революційні інтереси“, „міжнародню пролєтарську єдність“, і тому подібних забавок. Справа виходила на чисту воду: — Московська „демократія“ показувала своє справжнє обличча „братській“ українській „демо-

кратії". Йшло тепер просто і ясно про те, хто дужчий — хто подолає.

Ми мусіли з жалем констатувати, що демократія українська в особі Центральної Ради не мала ні поважної сили, ані орґанізації, а симпатії, коли й мала, то не до себе самої за свої якости, а тілько мовлявби з мусу: — їй симпатизували всі вороги большевиків через те, що вона була також їх противником.

А ворогів в той час большевики мали багато.

Одною з формальних причин виповідження війни було те, що Україна пропускала через свою територію з фронту до дому Донських і Кубанських козаків — отих „Корніловців" — вже ніби випробуваних „контрреволюціонерів".

Не знати, що думали робити з ними на фронті Криленко і большевицька влада, але поставити Українську Центральну Раду на слизьке і використати для себе таку нагоду бодай для аґітації, вони всеж здолали.

Центральна Рада була в безвихіднім стані: — колиб погодилася з большевицькою пропозицією і відмовилася пропустити до дому козаків — мала-би проти себе сильну духом і орґанізацією, ще мало

діткнену большевицькою заразою, ще справжню армію.

Тай не пропустити козаків до дому вона фактично не мала сили, бо те військо, — власні „Українські полки“, якими Центральна Рада ніби розпоряджала, в той час вже так мало відповідали свойому призначенню, так мало мали справжньої військової орґанізації, що на них рахувати як на військо могли хиба „ґенеральні секретарі Ц. Р“, які про військові справи сзагалі не мали ніякого поняття.

Дух національної єдности і завзяття, що панував серед українських полків на фронті з початку їх орґанізації — систематично поборювався тими самими секретарями яко „буржуазний“ — злочинно „самостійницький“. Українське військо виховувалося натомість в духу „клясовому“ і соціялістичному; тому справжні ентузіясти, котрі ще сяк-так „противурядово“ підтримували національний дух серед української армії, не в силі були схоронити її від розїдаючої пропаґанди совєтчиків та ще й при „благосклонній“ допомозі Українців таки — членів Центральної Ради.

Використати природніх своїх друзів-козаків, інтеліґенцію й инші протибольшевицькі елєменти Центральна Рада не могла через нездатність своїх малогра-

мотних не тільки в політичній науці проводирів, а в друге й через те ще, що сама вона не менше від совєтів трусилася зі страху перед примарами „націоналізму“, „шовінізму“, „контрреволюційности“, „буржуазности“ та й инших страхіть для тодішніх українських можновладців — заступників „пролєтаріяту і бідніщих селян“. .

Українські війська, що приходили з фронту і мали наперед військовий вигляд національний дух, скоро під впливом оточуючої атмосфери безладдя, нездібности до орґанізації з центру й деморалізуючої аґітації і самі деморалізувалися. Людей, що могли-би дати лад у війську, але самі були виховані в національнім, а не „клясовім“ дусі з гори старанно усувалося. Природно, що боронити владу Центральної Ради було нікому: її найенерґічніще боронили власне ті, кому це було офіціяльно заборонено і віднято всі засоби до того.

Але деякі військові частини числилися „українськими“, — були „українськими“ бодай на зовні, і як не слабі вони були фактично, — совєти побоювалися їх, бо справжньої сили й вони не мали за собою: тих розбишацьких банд, котрі були до їхньої диспозиції, вони не могли рахувати справжньою собі обороною, бо та оборона

в кожний мент могла обернутися й проти них самих. У нас було кілька таких випадків.

Один раз славний четвертий полк вигнав і просвистав московського військового відпоручника „товарища Оберучева“, котрий настановив його нам на горе у Полтаві, коли Оберучев приїхав робити „смотр“ полтавському ґарнізонові.

В друге совєтські прихильники салдати добре побили большевика Дробниса, як той хотів їх на щось наставити підчас заворушення.

Тому в Полтаві склалася така ситуація, що „Українці“ боялися большевиків, а ті — „Українців“.

Українською рахувалася помимо військової громади ще й частина якогось полку, що прибула в Полтаву з Кременчуга і якою командував полковник на призвище, коли память мене не зраджує — Вишемірський. В тій частині ще був порядок і карність, алеж вона була невелика числом і виступити проти цілої маси четвертого полку, Авіяційного Парку і ще кількох (здається двох) полків, що самовольно розташувалися в околицях Полтави, вертаючися з фронту, вона природно не одважувалася, тим більше, що не було ніяких директив, ні розпоряджень з центру.

Коли сталася пригода з Ревуцьким, про неї послано було телеґраму Петлюрі з просьбою інструкцій і допомоги.

Від нього совєти одержали ультіматум випустити Ревуцького і загрозу, що в иншому разі буде вжито збройної сили. Та совєти ніякої уваги на ультіматум не звернули.

Полковник Вишемірський, який мешкав в тім самім дворі, де був Український Клюб, що вечера приходив до Клюбу, в якім збиралося тоді все українське громадянство і нераз гірко скаржився мені на свою долю. Старий кадровий офіцер російської служби і сумлінний Українець, що чесно служив Україні і пізніще наложив за неї життям не міг не то що звикнути до такого ладу, але взагалі не міг навіть збагнути порядків української революційної військової влади.

Поволі якось я став своїм чоловіком не тільки у військовій громаді, але й у нього, у полковника Ревуцького і взагалі серед українських офіцерів, для котрих я робив дрібні прислуги: робив виклади, в разі потреби виступав з промовами перед військом то що.

Одного вечера після описаних мною подій до Клюбу прибігло двоє Українців, урядовців з Київського двірця.

— Бога ради — де тут полковник Вишемірський? — звернулися до мене схвильовано.

— А що, хиба якесь нещастя сталося?

— Ще не сталося, але може статися.

— Що таке, в чім річ?

— З Київа їде військовий відділ від Центральної Ради, вже на Ромодані, ми отсе звідти одержали депешу. На лінії охорони ніякісенької. Совєтчики поінформовані про те прекрасно, можуть десь підірвати місток, або рельси і спустити в річку або у яр цілий потяг. Що то за порядки, прости Господи: не вислати на лінію ніякої охорони!

Я повів їх до Вишемірського. Той зрадів з одного боку, а з другого — розсердився.

— Звідкиж я знаю, що мені робити? От кілька днів що дня шлю телєґрами до Київа, а звідти ніяких директив, ніяких розпоряджень. „Вишлемо допомогу“ — а коли, яку, яким способом, хиба я знаю? Отсе перші людські відомости, що від Вас почув!

Після одержаних вістей — се був передовий загін, який складався з броневика, відділу кавалєрії і саперів. За два-три дні мав прийти в Полтаву цілий полк „Богдановців“.

Але про теє були поінформовані самі залізничники та може ще совєти. Ніхто з заступників української влади в Полтаві нічого певного не знав і не готовився до приняття ні першого ешелону, ані дальших

Треба було приняти і розмістити людей, заготовити для них припаси і фураж для коней.

Вишемірський був заклопотаний: що його робити тепер о 10 годині ночі — де кого шукати?

На щастя в Клюбі був голова ґубернської земської Управи М. Токаревський. Ми з Вишемірським кинулися до нього.

— Робіть що знаєте: треба якось приняти людей!

Зараз зробили ми коротеньку нараду і рішили негайно поінформувати кого слід. Найсамперед зателєфонували до міського голови Косенка і викликали його до Клюбу.

Отсей імпровізований комітет чотирьох і поробив деякі заходи, щоб одразу дати сякий-такий лад. Дещо наказано телєфонічно, а то — порозсилано розпорядження людьми — членами військової Громади, яких завжди двоє-троє чергувало у Клюбі.

За тими клопотами не счулися ми як і пів ночі минуло.

Години коло другої в кімнату, де ми нараджувалися, увійшов в шинелі, з кривою шаблею величезного росту вояк. Приклавши руку до шапки і витягнувшися „в струнку“, він рапортував полковникові і передав йому свої документи.

— Сотник...*) кулеметного відділу, прибув з броневиком „Семен Палій“ — маю з собою стілько а стілько людей, такої а такої зброї!

Полковник підскочив, сам випростувався і приняв як належить по військовому рапорт, тоді протягнув руку, сам представився і просив сідати прибувшого.

Той скинув шапку.

Боже твоя воля! З тімени висвободився і граціозно спав за вухо довжезний козацький оселедець! Голова чисто голена, оселедець густий, довгий; тип у прибувшого кулеметчика правдивий козацький (сам він родом, як виявилося, з під Охтирки на Харківщині).

От вони нарешті справжні українські вояки! З українською душею, — Українці з окола і в середині. Ми ще таких не бачили в Полтаві. А особливо той оселедець, ах той оселедець!! Мені майнули перед очима Запорожці, Лейстровики, Сердюки — стали перед очима старі козацькі часи, славні незабутні історичні події. — Боже, та чи сеж правда? — Чи мріяв я коли на своїм віку дожити до такого щастя: на власні очі побачити власне українське військо?.. Найбільшою, найдальше йдучою мрією, що мало

*) Призвища ні його, ні декого з инших Українців далі не називаю, бо можливо, що вони тепер на Україні, а знаючи варварські звичаї теперішніх властителів України, я боюся наразити людей на криваву помсту.

колись нас двоє з членів нової (не С.-Д.) Української Студентської Громади в Київі (я і К. Поліванів), що не сміли признатися собі, соромлячися один одного — сею далекою мрією було пройтися колись вулицями Київа під жовто-блакитним прапором, а потім хоть і вмерти під тим прапором!

Так мріяли ми якийсь десяток літ перед тим, і от я вже находився під жовто-блакитним прапором, бачив як гордо носили той прапор ті самі українські С.-Д., що сміялися з нашого „романтизму" і казали, що мені треба було народитися перед трьома віками, щоби тішитися з оселедців, бунчуків, жупанів та иншої „бутафорії".

Я глянув на обох Голов: земського й міського — обох правовірних С.-Д. Подив, схвильовання і радість відбивалися й на їх „ортодоксальних" обличах.

Що то значить первісні національні почуття: як не дави їх тягарем модерної „світової" науки, як не дбай витиснути їх з своєї душі, — прийде час і отой „романтизм" все подолає, як хвиля заллє тобі усі твої „наукові" виводи та сильоґізми!

Я не кривсь з моїм захопленням і звернувся до обох С.-Д., щоб поділитися враженнями.

— Що товариші С.-Д. і вам до серця промовляє романтичний оселедець?

Вони соромливо мусіли признатися, що справді так, — але оправдувалися, що всеж таки се є модерне українське військо, яке стоїть на обороні не тільки національних здобутків, але й соціяльних прав українського народу. Що воно є заразом і оборонцем соціялізму...

Кулеметчик говорив голосно, хрипко і ляконічно.

— Накажіть батьку-отамане де маю йти, щоби розігнати оту совєтську сволоч?

Полковник заспокоїв його. Сьогодня в ночі того не потрібно робити, — завтра все може обійдеться тихо і без крови.

— Та яка там кров? — Хиба я став би руки бруднити такою поганю? Мені набоїв на них жалко! Розжену нагаями! В Києві ми вже звикли до них. Знаємо як з ними обходитися!

Мене трохи неприємно вразив сей самохвальний тон, та я оправдував його загально знаною, спеціяльно військовою самопевністю і самохвальством.

— Коли хвалиться, значить має чим похвалитися — видно вже бував у роботі!

На другий день все обійшлося як найліпше.

Справді без жадного стрілу — дуже просто: прибувший відділ кавалєрії поїхав до Европейського Готелю, вивів з під арешту Ревуцького, посадив його на коня і урочисто

проїхався разом з ним вулицями міста, а ще більш урочисто перед вікнами совєтської резиденції — Ґубернаторського Дому.

Українці раділи, — совєтчики затиснули зуби зі злоби, але вдіяти нічого не могли, бо на подвірю Українського Клюбу вже стояв грізний панцерник, одинокий на цілу Полтаву, — панцерник з жовто-блакитним значком і написом „Семен Палій“.

Та недовго довелося радіти й Українцям. Совєти дали знати про події до Харкова, який вже от кільканадцять днів як був в совєтських руках, і на другий день по місту пішла чутка, що з Харкова рушив на усмиреніє Полтави і покореніє її совєтський броневий потяг. (Се діялося в середніх числах грудня ст. ст.)

Я забіг до Українського Клюбу саме перед обідом. В коридорі зустрів мене один заклопотаний Українець.

— Знаєте, яка біда — треба отсе вирядити саперів, щоби підірвали місток, та в них інструментів немає. Треба кілька джаґанів і пару лопат. Послатиб на земський склад, та тепер в обіденну пору нікого не застануть, а треба вирушати негайно. Чи не далиб Ви якої ради?

Яку його раду давати? Дивно мені стало, що українські сапери, які приїхали з спеціяльним дорученнєм, не привезли з собою найпотрібніщого знаряддя!

— Найпростіще — се купити, що я й зроблю зараз, тілько кому його передати?

— Отут є кілька саперів, вони підуть з Вами — їм і віддасте.

При мені було щось коло 80-ти рублів; — 60 я ще позичив у М. Токаревського, який зустрівся мені по дорозі, і з сапером одягнутим в новенький елєгантський жовнярський стрій хутко побіг я до залізної торговлі „Бр. Азрієловичів“.

— Якже ви в дорогу вибралися без інструментів? — запитався я у мого спутника.

— Ми їх і взагалі не маємо!

— Та якже так?

— Не маємо тай годі! — З фронту як приїхали, — було з нами дещо, та забрали десь на склад, казали, що видадуть як запишуть, а тут прийшов наказ виїзжати, ми й виїхали в чім були. От вбрання нове дали.

Он воно які порядки! — Моє одушевлення українським військом потроху охолоджувалось.

— А динаміт маєте?

— Пироксилінові шашки і Біксфордів шнур вспіли захватити з собою.

Я хутенько купив чотири джаґани і пару лопат і передав йому. Він нетерпляче дожидався, бо треба було зараз рушати; їх чекав автомобіль зараз таки близенько звідси коло клюбу „Трудящихся“, де вони розмістилися.

— А якже воно буде, що вони без держаків? — розчаровано протягнув він.

— Щож, хиба ви держаків не зробите самі?

— Та нічим, бо й сокир не має!

Я порадив йому попросити сокиру у їхнього дворника, а що до держаків, то він сам висловив проєкт, як їх зробити:

— Виламаємо десь пару брусків з барієру, або зрубаємо деревця у ліску, як виїдемо за місто.

От воно яка була орґанізація—і то в ліпших частинах українського війська!

Задання своє сапери все таки виконали, і большевицький потяг вернувся назад до Харкова, бо як нам було відомо — орґанізація у большевиків була не ліпша: воювати, а тим більше репарувати залізничий тор вони були нездатні. Воювали поки що „живим словом“ — аґітацією, а потім коли „розаґітовані“ жовняри відмовлялися боротися проти своїх „товарищей салдат“ — брали те, що їм потрібне було, голими руками.

Так вони три тижні пізніще забрали й Полтаву, коли її обороняти вже зовсім нікому було.

Тепер-же поки-що її обороняти хоть і було кому, та слабенька полтавська українська залога не насмілювалася розпочинати рішучих кроків, бо боялася в тилу у себе

роботи місцевих большевиків, а вжити проти них рішучих заходів чи ніхто не хотів, а чи не наважувалися.

Все чекали, що ось прийдуть знамениті „Богданівці", тоді мовляв справа одразу виявиться і поліпшає.

Говорилося також, що в Київі полковник Капкан виробив ґеніяльний плян для взяття Харкова і одразу рішучої побіди над большевиками.

Ми в Полтаві надіялися і чекали. Вся надія була на отих Богданівців. Прийдуть і виручать не тільки саму Полтаву, але й Харків, який даремно молив у нас раз-у-раз хоть якої допомоги — а може й цілу Україну?! Колиб тільки скорше дав Бог!

І вони нарешті прийшли.

На другий чи на третій день по описанім мною епізоді з українськими саперами, по обіді прибув давно очікуваний полк, а коло години семої вечером його командір — полковник Ластівченко вже був в Українському Клюбі.

Український Клюб на Стрітенській вулиці в той час став осередком не тільки громадського українського життя, але й військової роботи. Від того часу як прибув перший український ешелон з Київа в нім росташувався український штаб.

Самий будинок уявляв з себе цитаделю. З надвору проти воріт грізно виглядає бро-

невик. Коло воріт стоять вартові з баґнетами і крім військових, нікого до будинку не припускають. В будинку міститься канцелярія штабу і завжди відділ озброєних жовнярів, які там і сплять. Коло воріт раз-у-раз привязаний кінь вістуна.

Я був одинокою цивільною особою, якій було дано перепустку до Клюбу. Від якогось часу я ніс почасти секретарські обовязки при штабі, а почасти служив для звязку з ріжними місцевими інституціями. Помагав як міг. Запросили мене самі військові і дуже дякували мені за мою допомогу.

Я був чимсь занятий в канцелярії, коли до мене підійшов високий худий чоловік літ 35-40 у військовім убранню і коротко представився:

— Полковник Ластівченко.

Далі від себе зложив подяку за мою дотеперішню роботу і просив допомагати і йому, бо він в Полтаві зовсім новий чоловік, щойно приїхав, нікого не знає.

— А ворогів явних і особливо тайних скрізь сила, — сам не знаєш кого стерегтися, не має певної людини, на яку положитися можнаб було!

За кілька мінут він виніс мені з сусідної кімнати наказ до населення Полтави, котрим оголошувався у місті воєнний стан, повідомлялося, що прибули українські війська, а комендантом залоги міста і військовим ко-

мендантом над цілою Полтавщиною з доручення влади Центральної Ради обявляв Ластівченко себе самого.

Той наказ я мав перекласти на московську мову і подбати, щоб його було відбито в достаточній скількости в обох мовах на машинці. Завтра мав бути розклеєний по місту, а позаяк друкарні не працювали, бо заходами совєтов от вже більше як місяць тягся штрайк друкарів, — то мусіли ми працювати машинкою в ночі.

Я йду до Европейського Готелю, повечеряю, а за годину вернуся докінчити деякі справи, тому з Вами не прощаюсь — подав він.

Не знав бідака, що тепер мав більше підстав прощатися як коли, бо живим його я вже більше не побачив . . .

Я був пильно взявся до справи. Може за годину нервово задзвонив телєфон.

— Український Клюб?

— Так. Хто говорить?

— Поліцийний комісар другого участка.

— Що треба?

— Та хотів перевірити чи до вас ще можна дзвонити, бо до червоних казарм (там стояв відділ українського війська) дроти перерізано. Боюся, що готується щось непевне. Повідомте там кого слід. Де полковник Ластівченко?

— Пішов до Европейського Готелю вечеряти.

— Як прийде, перекажіть йому отсі відомости і хай позвонить до мене. Я послав свою розвідку, надіюся мати важні новини.

— Добре.

Не знаю чи минула друга година, як знова нервово затріщав телєфон.

— Український Клюб?

— Так.

— Хто говорить?

— Андрієвський.

— Слухайте, се 'я, — комісар другого участку. Негайно пошліть лікаря до Европейського Готелю, бо Ластівченка чи вбито, чи смертельно ранено. Попросіть когось з військових до телєфону.

Я побіг до Вишемірського.

Той стурбовано кинувся до телєфону. Почув ту саму вістку. Хотів телєфонувати до червоних казарм, щоби вислали негайно охорону до Европейського Готелю, та станція відповіла, що тамтешній апарат не працює.

Що його робити?

В Клюбі було 10 — 12 озброєних жовнярів і він хотів було послати їх на охорону, та хтось нагадав, що не можнаж кидати і Клюбу без охорони, бо хто знає — може й за ним стежать і зараз стануть громити штаб. Він послав кінного вістуна до касарень з наказом вислати негайно людей і оточити цілий квартал.

За 5 мінут знов дзвонить телєфон.

— Европейський Готель оточено не знати якими жовнярами; на вулицях стрільба. Подбайте про лікаря — я вже телєфонував до Богоугодного Заведенія (лічниця) та не знаю чи лікар прибув? — Говорив той самий комісар другого участку.

Я хотів було зателєфонувати до лікаря або до найблищого шпиталю, та зі станції почув нервову відповідь:

— Прошу пождати, зараз сталося нещастє і ми завалені роботою — відмовляємо усім. За годину можна буде говорити.

Годі було в той спосіб чого добитись. Треба було йти особисто. Але на вулицях вже виразно чути було стрілянину, бо Европейський Готель 5 мінут ходу від Клюбу.

Один з молодих офіцерів, мій колишній ученик запропонував простий вихід:

— Беріть в руку револьвер, а я другий тай підемо — що Бог дасть: — в двох все безпечніще.

Так ми й зробили.

Проти міського театру побачив я купу людей: — саме розходилися по виставі; а на другім боці вулиці коло клюбу Трудящихся вже стояла озброєна варта з українських жовнярів. Мене впізнали і пропустили. Від них я довідався, що вони вже вислали свою варту й до Готелю.

Добігаємо до рогу, за яким зараз направо Европейський Готель. Та тут двоє жовнярів гукає сердито:

— Стой! Куди йдеш? Заборонено!

Вперед висунули два багнети. Не вспів я щось відповісти, як підбіг молодий жовняр — Галичанин, мій великий приятель по військовій Громаді, якого я дуже любив за його галицький отвертий і безкомпромісовий „шовінізм".

— Йдіть, йдіть скорше, Бога ради, дайте якийсь лад, бо ми самі нічого вдіяти не можемо! . . .

Та ладу якогось вже пізно було давати.

Коли ми вступили до вестибюлю в Готелі — я побачив просто перед дверима труп того, з ким говорив ще за годину — за дві.

Лежав горілиць розпростертий. Спокійний вираз на обличчу; мундур розщіплений і коло серця закрівавлений, рівнож як і сорочка.

Убійця стрілив з револьвера прямо в серце, бо стріляв „в упор".

Чекали на судову владу, а мене мій Галичанин відпровадив по сходах в якийсь готельовий покій, де лежить тяжко поранений адютант.

На ліжку проти дверей в малій кімнатці побачив я знайомого молодого офіцера, майже ще дитину, який був в мене дома перед кількома днями. Дуже милий — я його полюбив одразу яко свідомого українського

інтеліґента, а ще більше — що був вихованцем і учеником мого щирого приятеля М. Злобинця, який своїх учнів в Золотоношській ґімназії вчив не тільки математики та фізики, але й гри на бандурі (бо сам знаменитий бандурист) і робив з них чесних людей і порядних Українців.

Бідний хлопець лежав з закритими очима. Коло нього порався лікар — витирав кров, що текла йому з рани з боку коло носа. На хвилину ранений відчинив очі, побачив мене, показав рукою на рану і слабо усміхнувся. Далі знов заплющив очі і стратив притомність.

Лікар зрадів, побачивши мене.

— Будь ласка, подбайте скорше про автомобіль, або про дуже спокійний екіпаж. Хорого треба негайно перевезти до лічниці.

— Чи він тяжко ранений?

— Рана тяжка, але при негайній допомозі і добрім пильнім догляді може видужати. Тілько скорше треба помістити його в належні умови: кожна страчена хвилина погіршує його стан.

Я побіг по авто.

На вулиці перед готельом уже стояв броневик, а чубатий його комендант голосно кричав до натовпу, що починав збіратися на другім розі вулиці коло маґазину Зеkeля. Слова його щось мало впливали. Тоді він вскочив у свою машину, заторохтів скоростріл, і вмить вулиця опустіла.

— От воно коли нарешті кров пролилась І т о у к р а ї н с ь к а к р о в. Досі Українці її не пролили й краплі, і от мають віроломний напад у с е б е, н а с в о ї й з е м л і, в серці свого краю. Від кого й за що? —

— Від чужинців Москвинів, що хотять удержати при собі давню свою кольонію — Україну, мати нас — Українців за рабів, як мали досі.

Згадалося мені як руйнував Київ московський князь Андрій Боголюбський; як вирізував і винищував імператор всеросійський Петро І. Українців тут таки в Полтаві. Тепер тая одвічна боротьба двох народів вступила ще в одну фазу: Українців знова у них дома вибивають московські соціялісти. — Так було, так є, так буде! Минають літа, міняються люде, та не міняється справа! І доти так буде, поки ми не помстимося на нашому одвічному ворогові — поки не відплатимо йому тою самою монетою: око за око, кров за кров-десь у н ь о г о в Москві, або в Петербурзі. — Доки східній деспот на власній шкурі не почує тяжку руку свого в о р о г а, — аж тоді зрозуміє і вшанує хиба права свого с и л ь н о г о с у с і д а, а „б р а т о м“ ніколи йому не був і не буде! Иншої науки для народів не має: слова про міжнароднє братство і любов, хтоб їх не говорив — нікчемні байки для дурних дітей.

Такі думки снували мені в голові, поки я добіг до найблищого шпиталю, щоби порадитися де найскорше здобути санітарне авто. Справу з автом мені вдалося полагодити моментально телефоном, і поки я вернувся знова до Европейського Готелю, раненого вже було перевезено до лічниці Богоугодного Заведенія.

За якийсь час він справді видужав.

В готелю мені вже нічого було робити, і я вернувся до Українського Клюбу в супроводі одного жовняра, якого дано мені для охорони.

Він був з Богданівців і від нього я почув перші інформації про убійство. Йому переказували очевидці, а він сам щойно за пів години прибув разом з иншими з кадетського корпуса, де розташовано цілий їхній полк.

Отже після слів очевидців — подія сталася так:

Ластівченко разом з кількома українськими офіцерами прийшов до реставрації в готелю і всі разом сіли вечеряти при столику. Хтось його ніби й попереджав, щоб був обережним, бо щось готовиться, та він не звернув уваги.

Незабаром до готелю підїхало авто з відомим у Полтаві Дунайським і кількома його товаришами.

Дунайський, Москвин з роду, людина „неопредѣленных занятій“ — атлєт, що ви-

ступав часто, як борець у місцевих цирках. Недавно був членом полтавського совєта. Переконань, як переказували — близьких до большевицько-анархічних.

Отже сей Дунайський з товаришем зайшли до реставрації і сіли при столику. Незабаром Дунайський підійшов до Ластівченка і став про щось з ним говорити. Потім просив його вийти на хвилинку до вестібюлю, бо має сказати щось на одинці.

Коли той вийшов і став недалеко від сходів, що вели на другий поверх, за ним вибіг молодий адютант і став зараз на сходах, щоби прислухатися розмові.

Нараз грянув вистріл, за ним другий, третій . . .

Ластівченко впав як сніп, а молодого адютанта підхопили вже вибігші з реставрації офіцери.

Убійця стріляв в обох одразу. Потім серед метушні вибіг на вулицю, сів на авто і разом з товарищами, які там чекали його— щез. Лишився тільки один — той, що був з ним при столику. Його задержали і мали перепровадити до тюрми під арешт.

— Та туди не доїхав! — додав наприкінці мій оповідач.

— А деж дівся?

— Дорогою наші його прикончили.

— Навіщо? Він же викрив-би співучасників і увесь злочин.

— Та доручили його відвезти у тюрму нашим Богданівцям. Вони посадили його на візника, а дорогою давай розпитувати, як зветься той, що вбив полковника. Але „товариш“ затятий: відповідати не хотів. Тоді наші давай його бити прикладами, а він і говорить: — „хоть убийте, а призвища не скажу! Скоро вам всім так буде“! — А коли й нам так буде, то пропадай-же й ти собако! Одразу взяли його на штики і кришка. Скинули вже труп. Завтра каменя на камени не лишимо, а знайдемо убійника — всю Полтаву перевернемо, а так не подаруємо їм нашого полковника!

Далі він мені росказав, що Богданівці дуже любили небіщика. Вони його самі недавно обрали собі на командіра. Він дуже дбав про солдатів, добрий був до них, завів карність.

— Тілько й дісціпліни стало, що за Ластівченка, — а то до нього було Бог зна що, які люде: — зброд сказать!..

* * *

В Клюбі у штабі застав я горячкову роботу. Вишемірський складав телеґраму про події до Центральної Ради. Молодий офіцер — помічник полкового командіра з Богданівського полку з офіцерським Ґеоргієм на грудях, просив мене зложити нову опо-

вістку до населення Полтави вже в імени його як військового коменданта.

Сумно сів я за роботу. Кілька годин перед тим писав я від імени одного — чи багато ще часу мине поки — не дай Боже — прийдеться знова писати в імени третього?

Та на війні, як на війні. Обидва вояки старший і молодший, хоч були й засмучені і заклопотані, проте спокійні. Не говорили про минуле, тілько про будуче. Холоднокровно давали вказівки і розпорядження. Їхній спокій передався й мені. Я звернув їхню увагу на те, що помешкання Клюбу зовсім не підходить для приміщення штабу: ходять ріжні люде у двір, мешканці инших помешкань, можуть шпіонувати і вчинити щось підступного. Порадив їм, аби перенеслися до військової школи — в будинок Духовної Семинарії. Там будинок величезний, цілком окремий, настілько великий, що можуть розмістити всі свої військові установи тай ще цілий полк жовнярів розташувати.

Вони признали мені рацію, і на другий день всі перебралися до військової школи. В Клюбі після кількох бурливих днів лишився знов одиноким жовто-блакитний прапор Військової Громади...

Доходила вже четверта година ночі як я, покінчивши роботу, пішов до дому спати.

Не встиг я заплющити очі, як до уха знов донеслося торохкотіння скорострілу і кілка коротких вибухів.

— Може починається вже вуличний бій? Та треба заснути, набратися сил на завтра. Що то буде завтра?

Змучений подіями дня і цілоденною роботою, я заснув одразу як убитий.

* * *

Слідуючий день приніс Полтаві масу снігу, утрішнє екстерне засідання Міської Думи і маленький погромчик, учинений... Богданівцями.

Та росказуватиму все по порядку.

З ранку гласні Міської Думи одержали запрошення на надзвичайне засідання, яке мало відбутися о першій годині з приводу вчерашніх подій і в ціли заспокоєння населення.

Я прокинувся дуже пізно і вийшов у місто довідатися про новини.

Маса свіжого білого снігу, що блищав на сонці сліпила очі. По дорозі бачив я занепокоєних людей і почув слово: „погром".

— Що таке, який погром? — запитав я у якогось незнайомого переляканого індивідуума.

— Богдановці разгромили Анґлійський маґазин, тепер громлять Юфу (маленький маґазин і мастерня залізних виробів і зброї).

Кажуть, що вже на базарі починають Жидів бити.

— Що за історія? Ця чутка мені здалася неймовірною: військо, яке прислано для порядку починяє з погрому?

— Та то дурниці, — мабуть совєтчики навмисно розпускають такі чутки, щоб здискредитувати перед населенням українське військо!

— Де там чутки, я на власні очі бачив зараз як разбивали вікно у Юфи!

Я моментально побіг на Петровську вулицю, щоб перевірити неймовірні відомости. На превеликий мій жаль вісти були цілком правдиві.

Коло Юфи я застав таку картину:

Залізні складні ґратки коло вікна вирвано видно силою — бо погнуті; вікно розбито; двері відчинені і через них і розбите вікно видно як в середині пораються постаті в салдатських шинелях. Сусідні склепи довкола позамикано. Серед зібравшогося люду виднються типічні хуліґанські облича, а їхні блискучі очі і хриплі голоси віщують мало доброго. Ні одного офіцера.

Питаюся якогось жовняра, що це таке значить.

— Трус роблять, зброю конфіскують!

Та я знаю, що трусів так не робиться, а конфіскувати кілька дубельтівок, які мав у

себе в невеличкому склепі Юфа (сам між иншим робітник-слюсар) — сеж дурниця.

— А в Авіяційнім парку вже конфіскували зброю?

— Того не знаю, бо я лиш вчора тілько прибув.

Виходило, що я розмовляв з Богданівцем, тому від дальших запитань і коментарів я утримався.

В натовпі говорилося, що вже послано на харківський двірець за більш певною військовою частиною, щоб припинити погром.

Справді, за чверть години зявився зі сторони харківського двірця великий грузовик пореповнений жовнярами.

Почулася команда офіцера. Люде зійшли з авта.

Зараз-же з маґазину вискочило кілька салдатів з дубельтівками, з якоюсь посудою, з ріжним механічним приладдям — взагалі з крамом. Після коротких розмов з прибувшими, Богданівці рушили разом з майном до дому — в Кадетський Корпус, де розмістився цілий їхній полк. Рушив і я з ними, бо мені по дорозі до Міської Управи на засіданнє.

Дорогою Богданівці мило бесідують між собою і хваляться здобутками.

— Ладноє ружєцо на зайцев. — Ех брат, каби дамой поскорєй!.. Моя пошана перед українським військом одразу впала. Сором

охопив мене і за той полк і за тих хто його виховав і прислав до нас.

— От воно: — клясова психольоґія переважає над національною! Вихований в клясовій свідомости „пролєтар“ і „бєднєйший селянин“ грабує „буржуя“ — а чи має свідомість своєї національної гідности, — чи розуміє, яку ганебну пляму накладає на українську владу, на цілу Україну, в імени якої його послано? Що йому чесне імя Українця, — святе слово — Україна? — „Буржуазно-шовіністичні забобони!“ Хиба його багато вчено пошани перед національними святощами?

Видно Ластівченко не довів до кінця своєї роботи — мусів-би ще багато потрудитися!

Дорогою доганяє мене в Корпуснім Саді мій писар з Комісаріяту Освіти і особистий мій великий приятель. Приятель і однодумець Нечипора Гаврилка, такий-же як він „шовініст“. Росказує новини.

— Знаєте, совєти оголосили, що Дунайський зробив все на власну руку і відрікаються тепер від нього. Весь виконавчий комітет совєта арештовано, він сидить замкнутий в Кадетському Корпусі, — Богданівці самі стережуть. Дунайський щез, як у воду впав. Видно справу добре було підготовлено, орґанізовано! — Який дурень повірить, що це діло не совєтських рук?

— Дурням очки втирають!

— А проте „товарищі“ широко поширюють оту чутку й аґітують серед робітників, щоби ті домагалися негайно звільнення арештованих, а наші „тоже Українці“ з совєтських кол їм енерґійно в тім допомагають

— Та не може бути?

— Люде переказували, що чули!

— Боже, Боже! Кров, неповинно пролита і та не промовить їм до серця! Що то, чи фанатизм, чи безнадійна глупість?

— Мабуть остання, бо вони навіть ренеґатами не вміють бути до кінця послідовними: все звуть себе чомусь „Українцями“, признаються до народу, який самі безчестять на кожнім кроці.

— А що то за пальба була в ночі?

— А цеж совєт громили. Там побили геть чисто всі вікна у Губернаторському Домі, розгромили совєтське гніздо віцент! Ось побачите самі.

Ми саме підходили до Губернаторського Дому.

Вікна справді було повибивано, на стінах богато слідів від куль. Коло дверей варти немає. Захожу до будинку. Знаю добре всі ходи, бо доводилося кілька разів бувати і в совєті і у Андрія Лівицького, тодішнього адміністративного комісара У. Центр. Ради на Полтавщині, котрий мав там у горі на третьому поверсі свою канцелярію.

Перехожу коридором і бачу у вікно, як через подвіря якийсь „товарищ“ у шинелі тягне купу мягкої шкури під пахою. Недалеко стоїть вартовий з баґнетом — „Богданівець“ і рівнодушно дивиться на ту картину.

— Що це таке — звідки він шкуру тягне?

— Та це мабуть „совєтська“. Совєти понаграбовували собі ріжного майна — „насоціялізували“. Тут у них — кажуть, цілі склади всякого добра, тай динаміту чимало. Мабуть ото й вартового на те приставлено, щоб стеріг.

— Добре стереже!...

Моя повага до українського війська ще більше впала.... Серце моє краялося з розчаровання й жалю.

— От вам і маєте українське військо!

— Одна тілько й втіха, що не совєтське, — потішав мене мій писар.

— Е, таким жовнярам не довго й до совєтів фронт повернути!

— Проте ще не повертають. Знаєте, совєти вже й коло них заходжуються: сьогодня вранці був від них у Богданівців аґітатор...

— Та не може бути? Ото смілість? Ну то якже його приняли?

— Почав щось по кацапськи промовляти так вони йому морду набили тай викинули ґеть. „Піди“ — кажуть — „і товаришам перекажи, як ми тебе вітали!“

За тими розмовами й оглядинами я й на думське засідання спізнився. Прийшов вже по тому, як губернський комісар Андрій Лівицький здав своє справоздання про вчорашні події.

Правда, він нічого нового не розповів, хиба, як переказували мені, багато сміялися в Думі, коли він описував, як члени совєта перелякані на смерть прибігли до нього і благали сховати їх, оборонити й допомогти. (Доси відносини до нього з боку совєтчиків були такі недобрі, що він не міг перебратися до Губернаторського Дому, де мав жити з сімєю, а жив окремо в тім самім дворі).

Настрій у Думі був і радісний, і сумний. Раділи люде, що нарешті прийшло українське військо, бо большевиків населення вже ненавиділо і боялося: сумний через те, що боялися новоприбувших, особливо Жиди. Сьогоднішні події давала підстави боятися справжніх великих погромів.

Резолюція, принята Думою в той день, як раз те й зазначала: Дума висловлювала свій жаль з нагоди вчорашніх крівавих подій і осуд убійцям, а з другого боку — надію, що прибувше військо стоятиме в обороні всіх громадян без ріжниці стану і національности і не допуститься до вчинків таких, як сьогодня в ранці.

Гласних большевиків не було ні одного.

Підчас перерви побачив я — як в кабінет до міського голови пробрався один з них — сам член совєту і найенерґічніщий пропаґатор і оборонець совєтської системи (був урядовцем на харківськім двірці, призвища його на жаль не можу згадати). За ним проскочило дві „баришні“ з українських С.-Р.

Зацікавився я тай собі увійшов до кабінету.

— „. . . . Але цеж дикунство, нищити бібліотеку, арештовувати ні вчім неповинних людей! Тепер вони в страшних умовах, в якімсь карцері дожидаються от от самосуду і смерти. — Ви мусите щось зробити . . . .“

Баришня з українських ес-ерів аж розчервонілася. Очі їй блищать, вся постать-саме втілення обурення. Але нараз, побачивши мене стала, ніби голос їй хто втяв, — глянула на мене непевно, а далі з погордою і одійшла від голови — Косенка.

Гласний большевик прийшов в тій самій справі-просити оборони своїм товаришам від українських С. Д., головне Токаревського і Косенка.

Вони обіцяли ужити відповідних заходів, хоча Токаревський був сердитий і дуже обурений на совєтчиків через такий факт.

Сьогодня зранку зайшов він до колишньої Губернської Типоґрафії, якою тепер завідувала Губернська Земська Управа. Без огляду на те, що друкарі офіціяльно „штрай-

кували“ — він застав там одного, який саме набірав совєтську проклямацію з закликом до протесту проти прибувшого „карательного отряду“.

Протест мав вилитися в формі загального штрайку усіх робітників цілого міста Полтави.

Токаревський — як переказував — був так обурений, що сам розкидав власноручно шрифт і вигнав наборщика геть з друкарні.

* *
*

З тими штрайками друкарів була нам ціла біда. Друкарі були цілком в розпорядженню совєтів і от вже більше як місяць без совєтської формальної і явної цензури нічого й нікому не друкували.

Большевики вели отверту аґітацію, друкували свої відозви й інформації про большевицькі побіди, а проти них не можна було випустити ні одного друкованого слова.

Особливо зле відбивався такий стан річей на українському війську, серед якого велася найбезсовісніща большевицька аґітація, підперта всякими брехливими інформаціями і просто вигаданими новинами про небувалі большевицькі побіди.

Офіцери Українці зі штабу не могли нічого самі заподіяти, запобігти отому лихові і просили мене орґанізувати якісь інформації для жовнярів.

— Що його робити? Я рішив друкувати гектоґрафічним способом ґазету.

За день перед описаними подіями зібрав я двох-трьох друзів до себе в хату, і робота закипіла. Один писав статтю, другий переписував гектоґрафічним атраментом, третій збірав хроніку і останні вісти з чужогородніх ґазет, що нам вдалося дістати. Я побіг по папір і взяв на себе технічну роботу.

Ґазета мала вийти в той самий день або ліпше сказати в ночі, бо мені вдалося знайти камінь для відбитків. В одній з військових канцелярій, де писарями були Українці, вони мені запропонували його самі, але мусіли працювати в ночі, бо в день камінь був занятий черговою роботою.

Відбивати ґазету на камені було дуже трудно. Досить сказати, що ми в чотирьох працювали з десятої години до другої ночі і ледви спромоглися відбити щось коло десяти примірників „Полтавських Вістей“ (здається так звалося наше видання). Дальше зайшли вже описані мною події з Ластівченком, так, що на друге число ми не спромоглися через брак часу.

Один примірник тих „Вістей“ я потім передав до полтавського музею. Коли большевики не розграбували музею, то мусить там зберігатися, оте одиноке число „підпольного“ орґану, як цікавий документ до характеристики тодішніх відносин!

На другий день з ранку один Холмщак — мій приятель і однодумець („шовініст“) розніс оту убогу ґазету по касарнях і цілий день читав її перед українським вояцтвом.

Такими засобами до роботи розпоряджала тоді в Полтаві „законна“ і всіми признана“ українська влада!

* * *

Після засідання Думи, щось коло семої години у вечері зібрався в помешканню українського штабу внов орґанізований „Комітет“, в склад якого входили міський голова Косенко, від губ. земства Токаревський, а мене було до нього „кооптовано“ військовою командою, від якої входило також два чи три члени.

Сей „Комітет“ мав перебрати усю владу на цілій Полтавщині.

Зібралися ми, нараджувалися до другої години ночі, зложили кілька відозв і розпоряджень — та як їх поширити? — Як видрукувати?

Рішили вжити й ми один раз „совєтського“ способу: заставити надрукувати потрібні нам оповістки силою. Поручили те мені і ще одному випадковому співробітникові, що зайшов в якійсь справі до штабу — панові М.

Взяли ми одного жовняра і пішли разом з ним до губернської друкарні, де надіялися

застати когось з наборщиків і наказати йому ніби „силою“, щоб набрав і видрукував.

Справді знайшли одного хлопця, який „за умєренноє вознагражденіє“ охотно і відразу згодився, та виявилося, що не був ні до чого здатний. Обіцяв, що сам зробить все до ранку, але не зумів пустити машини. — Так нічого з того й не вийшло: прийшлося звертатися до звичайного тепер „урядового“ способу: — відбили на машинці.

Тут саме на місці згадати про ті „штрайки“, що до них призивали і раз у раз ними загрожували місту совєти, щоби паралізувати діяльність всякої иншої влади крім совєтської.

Як тілько прибув перший український відділ з Київа, зараз-же на другий день по місту розліплено відозви від совєтів, в котрих оголошувався в місті загальний штрайк всіх робітників. Населенню загрожувало лишитися без води і без світла. Тоді міська влада звернулася неофіціяльно до робітників електричної станції і водопроводу з проханням не кидати роботи. На превелике здивованнє робітники поставилися до того більш ніж прихильно: одразу згодилися і заявили, що взагалі вони не співчувають совєтській тактиці, але бояться совєтського терору. Тому просили поставити так — „для форми“ — озброєну варту на водопроводі і електричній станції, щоби виглядало, ніби вони мусять коритися озброєній силі.

Так і зроблено було. Поставлено по одному жовняру з баґнетом там і там, і „загальний штрайк“ блискуче провалився. Скрізь всі працювали за виїмком деяких „товаришів“, що завжди раді з нагоди, аби відпочити.

Сей факт тай багато инших показували нам наочно, що совєти не мають за собою ні сили, ні симпатій населення. Колиб в Українців була хоть така-сяка сила, або міцна орґанізація, або бодай хоть однодушність — вониб одразу могли взяти владу в руки. Але при попередній підготовчій роботі того зробити було годі. Як мало сили не було у совєтів — у Українців її було ще менше. Совєти розпоряджали бодай одинокою зброєю — аґітацією, якою вони розкладали ряди противників. Українці й того не мали.

В аґітації совєти справді виявляли чудеса вмілости і одважности, доходячої до нахабства. По всіх касарнях, де тільки було українське військо, отверто ходили совєтські аґітатори, промовляли і розкидали свою літературу. Українська влада на предивнеє диво дуже мягко ставилася до того. Ні разу я не чув, щоб такого аґітатора було бодай арештовано. Та як його було арештовувати, коли отверту і найбільш енерґійну пропаґанду вів „Українець“ член Центр. Ради салдат Матяш? Ще й не він сам: українські С. Р-и з совєтів йому в міру сил своїх помагали. Ні до чогоб ті арешти однаково не довели, як не

довів ні до чого і арешт тих членів совєта яких захватили Богданівці в Губернаторськім Домі.

Вже на другий день після візити до міського голови українських есеровських баришень, я довідався, що українськими заходами Богданівці випустили всіх арештованих під тою умовою, щоб вони в 24 години виїхали з Полтави.

Що й говорити — умови тої ніхто з них й не думав виконувати. Натомість вони повели енерґійну пропаґанду між тими самими Богданівцями, які за день-два трохи їх не розстріляли.

Можливо, що якби до тої пропаґанди стали самі Москвини та Жиди, то доля їхня булаб така, як і першого аґітатора, але позаяк їм відкрили дорогу самі українські соціялісти, також члени совєта, то робота їхня далі була вже проста і легка.

Через два дні урочисто відпровадила ціла Полтава тіло так траґічно загинувшого Ластівченка до Київського двірця, звідки відбув останню подорож український вояк до себе до дому, здається десь на Чернигівщину.

В похороні взяли участь делеґації від міста й губернського земства, бо саме тоді розпочали губернські земські збори. Від міста й земства було зложено жалібні вінці. В прощальних промовах взивалося до помсти, а

Богданівці клялися, що жорстоко помстяться за смерть любимого полковника.

Даремні клятви!

За кілька днів стали ширитися по місту чутки, що у Богданівців настрій дуже змінився — що вони нахиляються до совєтів, а за найліпшу форму „помсти“ вважають жидівський погром. Чутки ті ставали все певнійші, і коли через кілька днів з Полтави було відкликано Богданівців знов до Київа (бо й там війська потрібно було) — то полтавські обивателі Українці й неукраїнці зітхнули легче, а за Богданівцями ніхто не пожалів і доброго слова їм на дорогу також ніхто не сказав.

Коли я потім довідався, що вони обявили свій „невтралітет“ підчас боротьби з большевиками в самім Київі, то хоч сумно мені стало, та я тим не здивувався: Центральна Рада мала собі оборонців, яких сама виховала.

„Як дбаєш, так і маєш!“

* * *

І так Полтава лишилася без оборони, бо за оборону не можна було рахувати кількасот ніби „української“ залоги в той час, як в самім місті і поза містом розташовано було кілька полків (крім Авіяційного Парку і знаменитого четвертого полку, здається ще два) — війська, яке було явно грабіжницького, а тим самим значить і „совєтського“ настрою.

Вислати того війська так і не спромоглися, — не встигли.

Військова влада скористувалася була приходом Богданівців, щоб під їх загрозою вислати хоть трохи отих дармоїдів.

На однім з засідань губернських земських зборів зненацька почулося: „Пожежа! Пожежа!“ . .

З вікна земського будинку було видно велике зарево з боку Шведської Могили. Виявилося, що то горіли земські деревляні бараки, з яких отсе випроваджено якусь кількість війська. Виїзжаючи „революціонноє воінство“ в подяку за притулок, запалило ті бараки, де мешкало!

Та Богданівці були недовго, і більшої кількости „воінства“ вислати не вдалося.

Полтава і так весь час була майже цілком беззахистна. Правда, можна булоб ужити для її оборони переходячих через наше місто козаків, та зробити того було нікому. Треба було робити це енерґійно й уміло, а головне звернути увагу на Харків і вибити звідти большевицьку залогу, бо Харків загрожував не тілько Полтаві, але й цілій Україні, і Катеринодару, і Ростову, тому большевики і осіли в нім і міцно трималися його.

Колиб розумно повести справу з козаками як з донськими, так і особливо з Кубанцями, вониб помогли не тілько оборонити Полтаву, але й визволити Харків, бо власне ізза коза-

ків головне й оголосили, бодай формально, совєти війну Центральній Раді.

Як раз Полтава була узловим пунктом, через який переходили весь час Донці й Кубанці.

Полтавські совєти, виконуючи наказ з Петербурґу, оповістили, що козаків через Полтаву не пропустять. Було наказано робітникам на обох двірцях: Київськім і Харківськім, аби вжили всіх сил і не пропускали потягів з козацькими ешелонами.

Було зроблено й спробу до того, та тільки ніяких результатів вона не мала.

Якось одного вечера розляглися трівожні гудки на ближніх до Київського двірця парових млинах. Їм відповіли такіж гудки з залізничих майстерень при Харківськім двірци. Перелякане полтавське населення довідалося, що в той спосіб робітники дають гасло на трівогу, щоби не пустити прибувших козаків до дальшого переїзду.

До Українського Клюбу в штаб незабаром явилося кілька донських козаків офіцерів, які показали перепустку з Київа від влади Центральної Ради. Вони дістали відповідь, що полтавська українська влада підлягає наказови і охотно з свого боку зробить все, щоби їм допомогти, але поінформовано їх також і про совєтські заходи. Офіцери засміялися.

— Ми на теє не зважаємо: у нас у війську ще досить порядку і сили, щоби

примусити нас не тілько пропустити, але й довезти аж до дому.

І справді залунала тверда військова команда — ніхто й пари з уст не пустив. Козаки перейшли в перший раз, тай далі в повнім порядку і без ніяких непорозумінь.

Доводилося мені тоді говорити з офіцерами переходячих частин. З них багато заходило до українського штабу, тай до Клюбу повечеряти і переждати кілька годин. При полтавськім штабі був якийсь час навіть один офіцер-Кубанець для звязку. Вони мені розказували, що колиб ужити енерґійних заходів, то за кілька днів Харків був-би в руках українських і козачих військ, а за тиждень — найбільше два, був-би кінець українсько-московській війні.

— Але Центральна Рада заключила з нашим командуваннєм таку умову, щоб ми як найскорше, не задержуючись нігде на Україні переїзжали до дому і ні в якім разі не втручались до внутрішніх українських справ.

Було ясно, що політики з Центральної Ради боялися „контрреволюційного“ козацтва, хоть серед Кубанців я помітив тоді велику українську свідомість і симпатії до Центральної Ради.

Українці мусіли натомість чекати, поки полковник Капкан з рамени Центральної Ради, виконає з підвладним йому військом свій ґеніяльний плян оточення Харкова і взяття його „без вистрілу“.

Так і не дочекалися.

За те через два тижні по описаних подіях Полтава вітала у себе „товарища Муравйова“, який прибув з Харкова за першими отрядами „красної російської совєтської армії!“

Він зрештою міг прибути ще раніше, бо серіозного опору Полтава не могла ніколи дати, але Муравйов рішив взяти місто без ніякої боротьби, також „без вистрілу“, і того за допомогою місцевих большевиків досяг блискуче.

Плян був ґеніяльно простий і щиро московсько-большевицький: деморалізувати в край решту тих, що мали ще сякий-такий військовий вигляд, навести паніку на місцеве населення, визвати в нім незадоволення неперестаючим безладдям і як результат — бажання хоч якої будь, але т в е р д о ї влади.

Виконано цей плян з допомогою всемогутнього засобу — алькоголю.

В Полтаві переходячі військові частини тай інтендатура залишили багато вина.

Спірт і горілка давно вже знищили цивільні власти, але про великі запаси вина з цивільних властей мало хто знав.

Та добре знали про те совєти.

Між жовнярами стала ширитися аґітація, щоби домагатися від начальства видачі на Різдвяні Свята вина для вояків.

— Щож воно й за Різдво, — що то за Багата Кутя, коли її не можна зустріти чар-

кою, як наказують старі українські звичаї?!

Так говорилося між українським військом. Такий арґумент на кого не поділає?

І от з наказу чи не того самого полковника Ревуцького на передодні Свят видано було всім воякам по дві пляшки вина. Того було досить.

В обіденну пору на Багату Кутю (24. грудня ст. стилю) проходячи коло маленького скверу т. зв. Білухи-Кохановського почув я крики, московську лайку і кілька стрілів.

Завернувши за ріг Пушкинської вулиці я побачив таку картину:

Патруль з трьох-чотирьох жовнярів боровся з двома пяними як смерть салдатами — обеззброював їх. Ті кричали, лаялись, але нарешті зброю віддали і з пяними криками і прокльонами на українську владу пішли — власне поволочив їх патруль.

Я пішов далі до центра міста і побачив, що крамниці на спіх зачинялися. Питаюся в одній чому то — аджеж тепер мала йти найенерґічніща торговля?

— В місті неспокійно. Повне місто пяних салдат . . . Боїмося погрому . . .

Над вечір вийшов я з дому. Місто як вимерло. Скрізь тихо. Довга Пушкинська вулиця виглядає як пустеля. Я чи не одинокий перехожий на ній.

Зненацька розлягся за мною брязкіт кінських підків. Я оглянувся і побачив верхівця

в салдатськім убранню, який гальопом нісся одинокий на цілу широку вулицю. Сидів охляп на коні, хитався, бо був дуже пяний, але міцно тримав коня ногами і бив його по боках і голові хворостиною.

Розмахував руками і щось дико гукав.

Коли проскочив коло мене, я побачив скулясте облича типового Москвина. Він радісно реготався і що сили кричав:

„..... Рразойдісь ...... мать! Сейчас наводім артилєрію будєм с пушек громіть Полтаву! ....“

Кричав щось далі та я вже не чув.

У мене мороз поза шкуру пройшов від того видовиська. Колиб мені хто розказав отаке, а не бачив я власними очима, ніколиб не повірив я, щоб людина могла дійти до такого стану — не звірячого, це булоб за мягко — але якогось розлючено варварського. — Особливо вражала та первісна радість, що світилася в його безумних очах від перечуття і смакування грядучого руйнування.

От воно той справжній гунський інстинкт, — почуття насолоди в ламанню, руйнуванню, твореннювхаосу, — про який дехто пише, що він так відзначає типового Москвина від тихого ліричного Українця!

Як я хотів-би, щоб отсе був тут зі мною хтось з наших москвофілів, які так люблять скрізь підносити культурність, мягку вдачу і доброту „русскаго“ народа!

Так, — в тім нахилі до руйнування є справжня, хоч дика і первісна, але могутня сила. Я зрозумів як і чому Татари покоряли колись трудолюбивих українських хліборобів і віками тримали їх у ярмі. Ясно мені зробилося, що й з московського ярма не так легко тепер вирватися українському народові, бо проти т а к о ї сили мусить він протиставити також якусь силу. А яку силу має він тепер? . .

З гармат ніхто не розносив Полтави — видно це була тілько мрія хорого мозку. Але цілий вечір і цілу ніч лунали по місту стріли з рушниць — то забавлялися пяні салдати.

Ті забавки не переставали аж до самого дня прибуття большевиків — ніби навмисне вистрілювалися набої, щоб їх забракло в разі потреби.

Сумно відсвяткували Полтавці Багатий Свят-Вечір. А ще сумніще перший день Різдва.

Вже з ранку почався погром. Салдати громили наперед склепи, в яких були спірітусові напитки — перший по черзі маґазин Скриньки. Далі пішов „Чиновничий“ (кооперативна крамниця урядовців) і т. д. З початку брали з них самі напитки, далі вже всякий крам, а потім дійшло й до ювілірних склепів.

З ранку усміряти погромщиків виїхав чубатий скорострільщик з своїм броневиком. Затріщав скоростріл, і погромщики кинулися

було в ростіч, але побачивши, що кулі перелітають над людьми, що не має ранених і убитих — незабаром звикли до тріскотні і спокійно продовжували під стрілами свою роботу.

Я потім питався скорострільщика, чому він одразу не розігнав як слід погромщиків — не стріляв на товпу?

— Жаль було людей. Щож, думав протверезяться, тай знов будуть порядними жовнярами!

Злі язики переказували мені, що він сам був пяний і що в броневику у нього стояло відерце з вином, яке не висихало ніколи...

Виїзжав на усміреніє і міський голова. Його старання мали ще менші наслідки.

Тоді він викликав телеґрамою відділ кавалєрії (здається з Кременчуґа, чи з якогось иншого ближнього міста) і той було припинив на кілька годин погром. Але тілько на кілька годин. Не було ні одного забитого, — били тільки нагаями. Се кара невелика — її не так боялися, щоби утриматися від дарової піятики.

Огидні сцени погрому побачила Полтава

Склепи розбивали жовняри і „босячня“, а вино носили пляшками, кушинами, мисками, цеберками і навіть в ночних посудах всякі обивателі, всякого віку, кляси і стану, аж до заступниць ніжного полу включно.

Вино лилося бруком і канавами, і брудні пяні жовняри нахилялися до канави і пили вино помішане з кінським гноєм. Переказували мені про випадки, що в льохах у вині з розбитих бочок, потонуло кілька жовнярів (здається двоє).

Я сам був свідком такої сцени:

Коло „чиновничої лавки“, де саме йде робота — несміло перебігає якийсь офіцер. До нього підбігає пяний салдат з відерком повним вина.

— Пєй товарищ!

— Спасибо, товарищі, я не пьющій!

Офіцер боязко усміхається, відмовляється і хоче бігти далі.

Але його враз оточує юрба пяних салдат.

— „Пєй сукин син, а то задушим тебя здєсь как щенка!. . . .“

Нещасний покірно нахиляється і ковтає кілька разів.

— Єще пей!

Пє ще, аж поки мучителі не відпускають його.

— Ну довольно. Что брат, харошеє винцо? Тото не забудь как салдати угощалі!...

Міський голова наказав був міській „пожарній команді“, щоб в льохах порозбивала бочки з вином і випомпувала вино на брук. Та вона відмовилася.

Тоді взялися за те добровольці з інтеліґенції. Дві чи три ночі, як тілько місто засне — по льохах розбивали вони бочки і випом-

повували вино на брук. В ночі канавами Полтави текло справді чисте вино, — бо була його страшна маса ріжних сортів.

Всього вина вилити все таки не вдалося. Відкривалися все нові й нові незнані склади, які пороблено було спекулянтами й інтендатурою.

Жовняри, що прибули на усміреніє погрому, незабаром самі потроху приставали до піятики: — також душа людська.

По Різдвяних Святах на базарах і окраїнах міста появилися матроси з Харкова. Вони отверто проповідували, що в погромах і безладдю повинна українська влада. В Харкові мовляв, де влада совєтська повний порядок, — ніяких погромів. Потаємці вони розвідували, де є ще склади з вином і направляли на них жовнярів. Посилали також вісти про стан річей до своїх — у Харків. Ніхто їх не займав, працювали свобідно. Українська влада була за слаба, або ліпше сказати, влади не було вже ніякої.

Так в погромах, безладді і піятиці минули Святки аж до Водохреща.

Населення змучене, здеморалізоване чекало якої небудь зміни. Оборони місто вже зовсім не мало ніякої, бо залога була вічно пяна. Тепер Полтаву міг брати голими руками хтоб не схотів. Допомоги ждати також ні звідки було. Всі чекали, що з Харкова от, от нагрянуть большевики.

І вони таки нарешті нагрянули.

31/V 1921 року. Німецьке Яблонне.

VI. Перша московська навала.

„Кати знущаються над нами“ . . .
Т. Шевченко.

Полтава була точно поінформована про той день, коли мали прибути большевики з Харкова.

Хоч це й може здатися дивним, але комунікація між двома ніби ворожими містами не переривалася. Весь час ходили потяги (за виїмком кількох випадків, коли було навмисне пошкоджено тор). З Харкова до нас свобідно приїзжали матроси, тай инші явні і тайні большевицькі аґенти. Вони отверто переказували, що большевики збірають сили і от-от нападуть на Полтаву.

Видно було, що їхні справи стояли не блискуче, бо було призначено кілька реченців, але прибуття харківських спасителів Полтави все чомусь відкладалося.

Останній реченець було призначено на Водохрещу.

Було багато правдоподібности, що тепер вони конечно прибудуть, бо раз, що Полтава не мала вже абсолютно ніякої сили, щоб оборонятися — вдруге на 6—7. січня ст. ст. в Полтаві було призначено вибори до українських Установчих Зборів, а за кілька днів вони мали відбутися і по цілій Полтавщині. Ясно було, що московським повелітелям України булоб дуже не на руку, колиб ті вибори відбулися та ще й в спокійній атмосфері.

І все таки, знаючи якими силами розпоряжали большевики, ми не дуже боялися їх прибуття, а з другого боку все полтавське громадянство було охоплене такою апатією і недовірям до української влади, — вона виявила таку безпомічність, що большевиків вже не дуже й боялися, а дехто навіть хотів, щоб прибули як найскорше, — щоб хоть в яку небудь сторону змінили отой стан постійного безладдя, загального занепокоєння, напружености і непевности, в якому перебувала Полтава от вже два тижні. Гіршого становища, ніж те, до якого довела Полтаву українська влада, сподіватися було трудно.

Але діждалися таки гіршого. . . .

На Водохреща по обіді — щось години коло четвертої, вийшов я до міста. Колю Музикального Училища побачив мене мій знайомий — Левченко і став робити знаки, щоб я до нього підійшов.

Підходжу.

— Ну, вітаю Вас: нарешті діждалися!

— Кого, чого?

— Товаришів з Харкова.

Мені серце впало, але одразу все таки не повірив — не хотілося вірити.

— Та може то ще чутки, як і досі кілька разів розпускалися всякі брехливі відомости?

— Сам зараз бачив і говорив з українським жовняром, якого ранено большевиками

на Раздєльній (маленька станція два-три кільометри від Полтави).

— Значить і бій був?

— Який там бій! Наших невеличкий відділ виїхав був — думали, що може з Харкова також кілька там матросів. Коли побачили броневий потяг, звідти стали стріляти з скорострілів і поранили нашого. Комуж тут оборонятися, хиба Ви не знаєте? За годину — дві будуть в місті. Раджу Вам виїхати десь з міста, бо Вас мабуть не помилують!

Порада була слушна.

Я вернувся до дому, щоб привести в порядок речі і справи, дожидаючися „дорогих гостей“.

Кілька разів чекав я трусу ще за царських блаженної памяти часів, тому в переховуванню мав уже деяку практику. Але тепер мало бути все по новому: трус після соціял-демократичної системи! Не знаючи її ще в тім напрямі так досконально, як систему жандармсько-царську, я одначе про неї трохи чув, тай інтуітивно почував і догадувався, що треба було переховувати в першу чергу: власне речи золоті та срібні і взагалі все цінне, що можна булоб одразу реалізувати — продати, або скористуватися безпосередньо самому, словом „соціялізувати“, як говорилося тоді ким в шутку, а ким серіозно.

Зібрав я кілька срібних річей, що мав: старий срібний портсіґар, батьківський подарок, срібний кавказький чубук до курення, десяток старинних срібних монет, додав до того всього пару револьверів, які мав, — тоді покликав брата і сказав в чім справа. Просив його срібні речі сховати десь дома, тільки добре, а зброю винести кудись подальше.

Старим батькам не сказав нічого, щоб не турбувати їх надаремно, лиш попередив брата, щоб в разі трусу заявив „товаришам“, що мене в Полтаві вже не має.

— Та поховай сам наливки та вино, як що є, бо знаєш, що то перший матеріял до „соціялізації!“

А мені для „товаришів“ жалко було такого добра: Стілько вони випили вже з мене моєї „буржуазної“ крови, стілько зіпсували мені здоровля!...

Я тоді від усього пережитого був фактичним інвалідом: мені появилося сиве волося, я ледве ноги пересував і ненавидів їх з усієї душі, як може ненавидіти наїздників спокійний і тихий чоловік, що звик до своєї хати, до людей, до роботи, яку любить — і нараз, не знати через віщо, за які перед ким провини, во імя чого — мусить теє все кидати і йти світ за очі, або свідомо наставляти голову під довбню різника, бо навіть боронитися проти ворога і вмерти зі зброєю

в руках, як на це мав право всякий звичайний чоловік в звичайних умовах, я не міг. Мені відобрано було до того спроможність, тою самою українською владою, яку я обороняв усіма можливими для мене засобами!

Одразу покидати Полтаву я не хотів. Жалко було покидати і старих беззахистних батьків, а з другого боку мені все ще не вірилося, щоб люде, які з такою енерґією проповідують всякі „свободи", що відміну смертної кари, навіть у війську, поставили собі яко перший пункт своєї практичної проґрами по обняттю влади — нарешті ті, що офіціяльно проповідували братство і щастя „всіх" людей, що повипускали з тюрем каторжників, найтяжших злочинців, щоб вони вчинили наді мною якесь насильство!

Тай за що власне?

Боровся проти них я тільки словом, отверто і чесно, на превеликий жаль не так, як вони боролися проти Українців. З моєї вини нікому з них не зроблено ніякої шкоди, навпаки, як коли ми бували навіть союзниками в спільних виступах проти Кадетів і Меншевиків, а політичних ворогів окрім мене вони мали скрізь таку силу, що колиб хотіли розправлятися з усіма своїми ворогами, то не хватилоб їм ні тюрем, ані набоїв.

Справжнім „буржуєм": капіталістом, фабрикантом, поміщиком, або навіть рантіє я не був. Навпаки всі знали, що я є робітник,

живу тільки з того що заробляю, зовсім не легкою учительською працею. Одинокою моєю провиною була хиба „буржуазність" моєї психольоґії та любов до моєї батьківщини і мого народу. Але Боже твоя воля: скілько в Полтаві є справжніх чорносотенців, монархістів, октябристів, Кадетів і инших отвертих ворогів соціялізму, хибаж можливо всіх хочай-би поарештовувати? А за національні переконання большевики прецінь не переслідують, бодай формально — вониж обявили всім народам Росії „самоопределєніє вплоть до отдєлєнія"? ? . . .

Так говорив мені розум, але щось инше говорило мені чуття, і прислухаючися до голосу чуття, я ліквідував справи дома і пішов ночувати до знайомих.

Коло шостої години большевицьке військо (коли його можна назвати „військом") вступило до міста Полтави і на вулицях одразу перестала до того безперервна пяна стрільба.

Я був дуже здивований і задоволений з того. А що як може й справді большевики наведуть порядок? Може хоть і тверда та своєрідна система „пролєтарської" влади, але все таки вона ліпша, ніж повне безладдя? Та може і в тих страхіттях, що про них розказують, багато прибільшення і вигадок?

Даремні мрії! . . . В той же день натовп „товаришів салдат" зробив напад на кіно

і ограбував там присутніх. А в ночі почалися труси.

Треба тут зазначити і підкреслити, що трусили і шукали, щоб арештувати, **самих Українців**, і притім соціялістів — з несоціялістів та честь належала мені самому.

Справді, мабуть моє імя стояло одним з перших у списку, бо до мене завітали одразу.

Отже соціял-демократичний трус виглядав так:

Щось коло першої години в ночі до нашої хати підїхав великий грузовик, в якому сиділо душ 50 жовнярів з білими перепасками (внов прибувше большевицьке військо носило такі перепаски на рукавах). Були й цивільні з місцевих робітників.

До нашої хати увійшло троє. Один в цивільнім лишився сидіти в сінях (очевидно, щоб в разі небезпеки одразу дати знак своїм на вулицю), а двоє озброєні, як то кажуть „до зубів", увійшло в передпокій.

— Гдє Андрієвскій? звернулись до служниці.

— Вам якого треба, старого, чи молодого?

— Молодого.

— Не має дома.

— А старий гдє?

Вона увела їх до батькового покою. Старий спав. Одразу обоє підійшли до ліжка, один наставив баґнет до грудей, другий кріс до чола і почалася розмова:

— Гдє твой син?

— Не знаю.

— Знай старик, чо ти скриваєш важного контрреволюціонера і отвєчаєш за него своєй головой!

— Нехай і отвічаю, та де я його візьму вам? Як не вірите мені, шукайте скрізь по хаті, може знайдете, а я даю слово, що не знаю де він.

Старий фактично не знав де я, хоть би вони й убили його одразу, то не міг-би відповісти.

Вони кинулися до моєї хати.

— У него должно бить оружіє — гдє оно?

— Ми нічого не знаємо, шукайте, коли вам треба — була відповідь переляканої на смерть матері, сестер і старенької служниці.

Почали перебірати в шуфлядах мого письменного стола. Серед ріжних паперів знайшли кілька квитків, між иншим мій членський квиток від „Просвіти“.

„Товарищ“ подивився на нього і злісно засміявся.

— З хахлацкаго общества какого то!

Зі злостю подер невинний квиток на дрібненькі шматочки.

В столі не знайшли нічого цікавого. Тоді звернулися до бібліотечної шафи. Стали розглядати книжки.

— Однє хахлацкія кніжкі. — Вибросіть-би вон всю єту дрянь!

— Остав Ванька, нєкагда, — зачєм онє тєбє? Брось!

Далі почали розпитуватися у всіх присутніх де я є, або можу бути.

Ніхто не міг дати певної відповіди, бо ніхто й не знав, а братові я наказав, щоб в разі чого він сказав, що я виїхав до Кременчуга. Він так і одповів.

— Улєтєла птічка. — Жаль! Пайдьом брат! — Неудача! . . .

По дорозі побачили над моїм ліжком пару рапір. Один з них зняв їх і забрав з собою. За моє добро вступилася служниця.

— Віддайте-навіщо воно вам? Вонож ні до чого — он і резинові ґулечки на кінцях, що й вколоти ними ніяк!

Вона протягла руку, але„товарищ“ не віддав.

— Зачєм онє тебє? Отдай! — промовив другий.

— Пущай! — Колькє отдадім. Пусть потєшиться!

(„Колькою“ — як виявилося — вони звали свого головнокомандуючого „товарища“ Муравйова.)

Наприкінці попросили сірника прикурити і забралися з тим, що вспіли захватити — парою рапір. Видно десь дуже поспішалися, бо в дальших покоях трусу не робили.

Так виглядав соціял-демократичний трус. Перший трус, який у мене роблено за ціле моє життя!

Чи не іронія долі?

Від пятої кляси ґімназіяльної, от вже двадцять літ як я дуже часто сподівався трусів. Ховав злочину українську літературу (ще в ґімназії я був бібліотекарем нашої, звичайно нелеґальної, української „Громади“) за образи, в рояль, по сараях, сподіваючися пильного жандармського ока.

І от нарешті таки діждався. В перше за все моє нелеґальне життя трусили мене ті, в кого на виднім місці їхньої проґрами написано: „недоторканість особи і мешкання!...“

Не можу сказати, щоб і соціялістичні жандарми були мягчі від царських. Не говорю вже про старого батька, але моя стара і хвора на серце мати трохи не вмерла від всього того переполоху. А що до прийомів, то у царських жандармів вони були мягчі, делікатніщі, — так принаймні мені переказували люде, які бачили на своїм віку жандармів обох типів.

* * *

Подробиці трусу переказала мені сестра, яка відшукала мене на другий день рано. Вонаж передала мені просьбу від матері, щоб я виїхав з міста по спроможности негайно.

В місті цілу ніч ішли труси в Українців, і зараз совєтські авта ганяють по цілій Полтаві, щоб неодмінно за всяку ціну знайти мене, голову губернської земської Управи

М. Токаревського (укр. С.-Д.), члена губ. зем. Управи О. Янка (укр. С.-Р.), голову повітової зем. Управи Я. Стеньку (укр. С.-Р.).

Таким чином серед „контрреволюціонерів“ був тілько один я не-соціяліст. Решта були хоч і соціялісти, але видні в Полтаві Українці, от через що за ними так шукали московські С.-Д.-большевики, через що для них українські соціялісти також стали „контрреволюціонерами“. Ні в кого з відомих у Полтаві чорносотенців, ані в Кадетів трусу не було і вони ходили по місту свобідно.

Всі ці подробиці розказали мені почасти сестра, а почасти один мій товариш учитель, до котрого я негайно з ранку перебрався, щоб змінити місце перебування (практика, знана для мене ще з царських часів).

Вибратися з міста було не так легко. Я мусів переночувати в ріжних місцях ще дві ночі, аж поки нарешті тілько 9. січня ст. ст. вдалося мені виїхати за межі Полтави.

За ті два дні довідався я про совєтську практичну урядову роботу.

Отже прибувший на чолі „красної армії“ „товарищ Муравйов“ — (він-же „Колька“) одразу наложив на Полтаву контрибуцію в три міліони рублів.

Його „воінство“ в день занималося тим, що на вулицях знімало з полтавських „буржуєк“ каракулеві саки і тут же перепродувало усім бажаючим. Крім того розважалося ще

й зриваннєм погонів з офіцерів При тім було кілька траґічних випадків. З одного офіцера „товарищ“ зірвав погони. Той так ударив його в ухо, що бідака як сніп упав на землю. Тоді инші „товарищі“ оточили офіцера і розстріляли його з револьверів на очах у проходячої публіки.

В ночі прибувше військо разом з місцевими товарищами робили труси, „шукаючи зброю“. Наперед трусили самих Українців, а потім взагалі всіх „буржуйов“.

Коли зброї не находили, то конфіскували золоті й срібні речі і взагалі що було цінного.

Муравйов наказав, щоб сейфи в банках було поодмикано, він там мав робити ревізію.

Вісти, які ми мали про соціялістичну господарку Муравйова в Харкові і які місцеві большевики спростовували з таким „благородним негодованієм“ були, як виявлялося, цілком правдиві.

Крім того підтвердилося, що це справді той самий Муравйов, який був жандармським офіцером при царі.

Тепер він найенерґічнійше обороняв пролєтарську революцію. На скликанім ним зібранню полтавських урядовців він заявив, що ніякого „саботажа“, ніякої зради з їх боку проти революції і пролєтаріяту (він дуже любив уживати це останнє слово) — він ні в якім разі не попустить. Виновників чекав негайний розстріл.

Московські соціял-демократи отже знайшли собі знаменитого помічника в переведенню соціяльної революції і в боротьбі проти українських „контрреволюціонерів!“

* * *

Я виїзжав з Полтави не знати на як довгий час і власне не знав точно куди його їхати. Один мій приятель *) — козак хлібороб брав мене на якийсь час до себе на хутір. Зватиму його літерою 1.

Маючи вже досвід в революційній практиці, я мусів собі здобути також фальшивий пас, бо моє призвище було відомо по цілій Полтавщині. Я був ґубернським Комісаром Освіти, головував на Всеукраїнськім зїзді делеґатів з Полтавщини, писав в ґазетах завжди за повним підписом — все це давало мені певність, що я можу бути впізнаний скрізь і під відповідним „товарищеським“ ескортом в кожний мент перепроваджений до товарища Муравйова у Полтаву.

Тому я почав запускати бороду і достав собі документ на імя студента Київського університету Івана Петровича . . . Так всю мою дальшу подорож і два з половиною

---

*) Його імени, як імени инших осіб, в котрих я далі знаходив собі притулок, а також сел і місцевостей, в котрих вони проживають, я тут не наводжу, щоб не накликати на добрих людей дикої помсти з боку теперішніх окупантів України.

місяці перебування по селах Полтавщини я й перебув під тим іменем Івана Петровича!

Вже добре смеркло, як я вийшов з 1. місця мого останнього перебування. „Розвальні“ повні соломи і милий Русин-Австрієць з парою коней чекали нас за рогом.

На дворі якась слота-туман. Саме добре для нас, щоб перебратися за залізничу колію, бо скрізь по колії стоять большевицькі патрулі і перевіряють чи не тікає хто з „контрреволюціонерів“.

В перше по трьох-деннім хатнім заточенню переїхав я містом. Скрізь мертва тиша. З одного боку це приємно після двохтижневої безперестанної стрілянини, але з другого — якась моторошна ота тиша: спокій цвинтаря — мертвого, притихлого від страху міста.

Виїхали ми за місто спокійно — варту якось вдалося обминути.

За містом мій приятель розговорився з Австрійцем про свої біжучі справи. На хутір до нього вже приходили свої сільські „товариші“ по зброю. Домагалися енерґічно і загрожували репресіями як не буде видано. З міста від нової влади прийшов наказ у село, доставити стілько то пудів пшениці, стілько то вівса і стілько сіна, і то все негайно, бо в иншому разі прибуде карний отряд і силою відбере.

Новини були сумні, як і сумне було життя на хуторі.

Мій приятель належав до старого козацького роду. Мав старих батьків і велику сімю. Спільною працею цілої сімї добилися вони, що хутір їхній виглядав як квіточка. Чепурненька хатка. Великий сад і повний риби став. На вигоні вітряк. Повний двір птиці та свиней. Великі скирти соломи, повна клуня сіна, в коморах ще досить хліба.

Правда все те є з чого зібрати. Мають при хуторі понад сто двадцять десятин землі, алеж і працюють коло неї всі тяжко!

Сього літа наприклад „совєт рабочих депутатов“ заборонив робітникам ставати до них на роботу. Заборонив — то й не треба!

На літо до дому зїхалася вся сімя: брати — студенти та суддя, сестри ґімназистки, — щось душ вісім самих молодих. Тай старі ще дещо здужають. А до того мають двох Австрійців-Русинів, що зжилися з ними як з рідними. — Як не можна робітників наймати, то й не треба! Самі без робітників справляться. Самі з поконвіку коло землі пораються!

Зашуміли косарки, заспівали по полю молоді чудесні голоси (вони всі добрі співаки), і хлібороби з університетських лав, та від судейських столів, так чисто прибрали у полі, що сільський „пролєтаріят“ тільки пожалів, що не довелося заробити по кілька пудів доброго „хазяйського“ хліба.

Правда, працювали всі тяжко. Ще сонечко не зійшло, а вся сімя вже в полі, сама стара мати дома коло печі порається, а на вечерю вертаються як добре смеркне. Та їм те не первина — до того звикли. Змалку звикли ходити коло птиці та скотини, а як попідростали, то й коло плуга та з косою. Літом всі як один в полі працюють, а прийде осінь, продадуть хліб, ідуть до ґімназій та університетів. Як прийдеться заспівати — співають аж до серця голос ллється. Моєму приятелеві так всі радять не марнувати дурно голосу, до консерваторії йти. А доведеться погуляти, то й на тім полі себе показати вміють: хлопці тай старі з чаркою не розминаються. Отсе недавно сестра заміж виходила: весілля справляли після звичаю цілий тиждень, від середи до середи з усіма обрядами, з дружками, зі співами, — як старий закон український велить.

Кругом жили брати і дядьки мого приятеля. І всі жили так само однаково. Молоді по університетах та політехніках вчаться, а літом з косою, в осени коло плуґа.

Я давно не був на селі. Дітські літа мої минули на хуторі, та більше як за двадцять літ міського життя почали забуватися хутірські звичаї, хліборобська вдача.

І от знов за кілька днів все те одразу мені згадалося, стали перед очима картини мого дітства, і ціла моя душа, ціла істота як

переродилася наново. Знов потягло мене — „міжклясового міського інтеліґента“ до землі, до праці коло неї, до отих людей таких милих, щирих і добрих до мене — з теплим серцем, мягкою українською вдачею і загрубілими від плугу руками!

Мрії не на часі! Після модерної фразеольоґії я мав притулок у „куркулів“, „кулаків“ і „кровопійців“, що пють кров з бідного убогого малоземельного і безземельного селянина.

Їхнє хазяйство — очевидно „нетрудове“, яке після III. Універсалу Центральної Ради мусить перейти під догляд і розпорядження сільського комітету, а продуктом їхніх літніх тяжких трудів мусіли вони забезпечити в першу черґу прибувший з Москівщини соціялістичний аванґард „братнього“ народу, а далі місцевих безземельних і малоземельних членів „Селянської Спілки“, яка до речі орґанізувалася при допомозі мого приятеля (він і досі ще мав там якусь технічну посаду) — і під доглядом якої ретельно переведено постанову полтавського совєта, котрою не дозволено йому наняти в гарячий час робітників собі на поміч.

Тепер заступники „бєднєйших“ селян, почувши за собою силу, взяли супроти нього инший тон. Раніш приходили і просили написати їм „уставчик“ для кооператива, для „Просвіти“ і в Спілці на почесне місце комі-

тетчика запрошували. Тепер вимагали видачі зброї, самі брали собі стілько то соломи й сіна, що скошене і прибране було власними руками „куркуля“, постановляли про одправку до міста большевикам такої то кількости його збіжжа . . .

Моє становище на хуторі було також дуже непевне. Мої хазяйни дуже добре ставилися до мене, без огляду на силу власних клопотів та горя — все старалися прислужитися мені і розважити мене. Ніколи не забуду їм їхньої справжньої української сердечности і хліборобської („куркульської“) доброти. Та я бачив на собі косі запитуючі погляди „бєднєйших“, почував, що вони ставляться до мене з підозрінням: — я міг накликати біду й на моїх господарів — аджеж Полтава була не так далеко, і тому я через кілька днів подякував їм від серця за притулок і просив перепровадити мене десь дальше.

У І. була заміжня сестра в глухім селі Миргородського повіту верст 30 від його хутора.

До неї він і рішив спровадити мене і ще одного такогож як я, комісара Центральної Ради, тілько-залізничого.

По обіді виїхали ми в трьох парою добрих коней, а над вечір як смеркло прибули й до маленького сільця, де жила сестра мого приятеля з чоловіком і сімєю.

В хаті приняли нас дуже радо, хоть в самих горя було багато. Треба було везти малих дітей в Полтаву, а як його їхати, коли в Полтаві большевики, потяги залізницею не ходять, тай кругом по селах починається вже безладдя. Небезпечно й селом перейти, а як же його дорогою їхати та ще в такий далекий світ?

З найцікавіщих новин було, що сьогодня зібрався якийсь місцевий сільський „революційний комітет“ і постановив про конфіскацію зброї у „буржуїв“ — та й ще, щоб з волости було винесено портрет Т. Шевченка. Портрет той було повішено на початку революції, ще за „буржуазних“ часів.

Тепер „настоящі большевики“, що отсе поприходили з фронту, розяснили, що Центральна Рада то є все поміщики і контрреволюціонери — вони, мовляв, і наказали, щоб Шевченка скрізь прославляти.

— А развє єтот самий Шевченко опреділяв, што-би поміщицкая земля була передана трудовому селянству без викупа?

Очевидно, що ніхто не міг довести, щоб Шевченко де так „опреділяв“, через те одноголосно й ухвалено було, що він є такий-же буржуй, як Грушевський і Винниченко і постановлено портрет з волости винести.

Читаючи як тепер проф. Грушевський доводить, що Т. Шевченко є ніхто инший, як тілько укр. С.-Р. (див. І. збірник „Борі-

тесся поборете“), я згадав про цей епізод, згадав — тай пожалів, що шановному професорові не був він відомий раніще, а то шановний професор мусів-би признати, що Шевченкові далеко ще до сучасного продукту укр. С.-Р. творчости — „справжнього комуністичного українського селянства“. Для того, щоб бути сопричисленим до сонму справжніх укр. С.-Р. і справжнього комуністичного селянства, Шевченкові ще багато бракує: помимо зазначених вже хиб, нігде не згадує він і по скільки десятин поміщицької землі мав-би собі дістати без викупа „бєднєйший селянин-комуніст“...

Коли мій новий господар довідався, що має в себе в хаті двох комісарів Центральної Ради, глянув на нас жалісно і з співчуттям:

— Навіщо воно Вам здалося? Жилиб собі спокійно як Бог дав, а то оті всі комітети, революції, резолюції, комісарі, що їх позаводила Центральна Рада — до чого воно оте все? Путнього нічого — саме безладдя, непорядок, а тепер от бачите і самим Вам доводиться через отакії дурниці з дому тікати! Десь покинули жінку, діточок?

Я пояснив йому як міг, що я мушу виконувати свій український патріотичний обовязок.

— Де вона Україна? Хиба вони Україну будують? Та Центральна Рада тож такі большевики, як і ті, що з Харкова пона-

їздили! Хто пише такі універсали як останній (III.), той від большевиків нічим не ріжниться. Мені дивно, що большевики не помиряться з Центральною Радою, однаковогож поля ягоди!..

Сперечатися з моїм господарем було дуже трудно. Одно, що я вважав за потрібне, це зазначити, що хоть я й урядовець Центральної Ради, та проте земельної проґрами її не поділяю.

— Та може ще й Центральна Рада зміниться з часом. Треба якось і їйна ноги стати — тоді може й порозумніщає. Тай саме життя примусить її до иншої політики, всеж таки там свої люде — нашіж Українці повинні добре знати свій народ і робити те, чого він схоче.

Які там Українці? Та вони ні народу, ні життя не знають. Аж жалко дивитися на оті їхні заходи! . . .

Потроху-потроху ми розговорилися. Сіли вечеряти, і за вечерею господар нам багато розказав про себе.

Я от маю шістьдесять десятин. Значить я „поміщик“ по їхньому, моїм добром мусить розпоряжатися якийсь комітет. А чи знаєте Ви, як мені дісталися оті шістьдесять десятин? Нас двоє братів не розгинаючи спини робили день у день і так цілісенький рік. Бувало з роботи руки так порепаються, що шматками шкура злазить з долонь.

Літом коло землі, зимою десь з підводами: ні тобі віддиху, ні відпочинку. А їм з того що? Повірите мені, що до тридцяти літ я борщ їв тілько в неділю, а то намастиш хліб часником, або цибулею, дрібок соли — ото тобі й обід, така й вечеря, такий сніданок, такий і полудень! Отак працював я тридцять літ. А як батько вмерли, то ми з братом дістали по шістьдесять десятин, які заробили власними руками, власною крівавицею, та крівавицею небіщиків батька та матері. Як сам на ноги став та жінку взяв, трохи легче стало. Тай то обоє працюємо з рана до ночі, не якісь там вісім годин, як робітники хотять, а правдивих шіснадцять! Маю наймита, та встаємо раніще, а лягаємо пізніще, як він. Мусимо заробляти, щоб дітей до розуму довести — може дітям легче буде, як було. А от Центральна Рада обявляє, що я „буржуй", а моє майно віддає під догляд комітету. А коли я його заробляв — не доїдав, не досипляв — чи мені тоді помагала Центральна Рада, або який комітет? А тепер моїх дітей хто до ума доведе, хто прогодує, хто заплатить за школу і прожиття у Полтаві та в Київі. Винниченко та Грушевський? Чи комітет? Одного робітника маю — старший син політехнік — хиба й він сам спроможен заробити, щоб хватило йому самому на прожиток? А отсих малих двоє?...

Як я міг відповісти йому на його спра-

ведливі запитання? Наводити йому уступи з Маркса, або говорити про інтереси революційного пролєтаріата, що як у фокусі мусіли сконцентрувати у собі усі його бажання, стремління й інтереси, коли він хотів бути порядним українським громадянином модерного типу, а не „огидним паразітом-пявкою“ після термінольоґії наших керовників з Центральної Ради? Те говорити мені було годі! А що я міг сказати, як оправдати вчинки одинокого „законного заступника українського народа?“ Я бачив коло себе двох діточок—хлопчика і дівчинку з ясними оченятами, бачив турботу в заклопотаному обличу батька і старшого їх брата — сльози на гарних чорних очах матері — і справді такою дурною і нікчемною балаканиною здавалися мені оті повсякчасні порожні вигуки про „добро трудящого народу“, благодіянія від соціялізму, месіянство якогось пролєтаріяту, який має цілий світ спасти, що мені зробилося аж ніяково, що вони всі можуть хоть на хвилину думати, ніби і я розділяю отаку „проґраму,“ а тимчасом сижу при їх столі і споживаю їхніми „куркульськими“ руками зароблений хліб.

З тяжким серцем пішов я спати. Тут на селі, около справжнього українського і справжнього трудового народа побачив я наочно оборотну сторону політики Центральної Ради — тої самої Центральної Ради, котрій я

вважав за мій обовязок як чесного українського громадянина і патріота служити не за страх, а за совість.

А я служив їй прецінь тому, що думав, був певний, що разом з тим я служу й моєму народові — трудовому українському народові!

Серед инших цікавих новин було те, що большевики вже заїздили в Шишаки (ближнє велике село Миргородського повіту). Люде, які приїхали оце з ярмарку, розказували про їх прибуття.

Зненацька на площу, де був ярмарок, віхало кілька верхівців і почали держати промову до ярмарчан.

Оголосили, що в Полтаві вже нова влада „рабочих і крестьян“ і що незабаром вона пошириться на цілу Україну. Нова влада поробила такі розпорядження: селяне можуть зараз-же негайно забірати собі від поміщиків землю і все їхнє майно.

Розказував нам про те скромненький селянин, якого господар запросив до нас, щоб ми порозумілися з ним про нашу завтрашню дальшу подорож. Він мав одвезти нас до найблизчої залізничої стації.

— Ну а ярмарчане на те що?

— Люде полякалися страх як, та давай збіратися тай з ярмарку тікати!

— Чом так?

— Та Бог його знає — щось таке роз-

казують, що люде бояться їх: ніби недобрі вони.

А большевиків ваших — з села не було хиба?

— Та наші ніби не такі страшні і говорять якось по иншому. — Вже мабуть і Миргород забрали, бо люде переказують, що українського війська нігде не має.

Ми з моїм товаришем комісаром мали намір спробувати пробратися в Київ „до своїх“.

Він був певен, що большевиків за два-три дні вижене українське військо, в силу якого непохитно вірив і тільки не хотів, як і я сам, наражати на неприємности від місцевих большевиків наших господарів, що давали у себе притулок якимсь для них незнаним а може й непевним людям.

Треба було чим скорше поспішати. Ми уговорилися з селянином і на другий день як тільки засіріло вже виїхали на станцію Гоголево.

Дорогою мій товариш комісар розказав мені про свою пригоду.

Він недавно одержав зброю від Центральної Ради і збірався роздавати Українцям залізничникам. Переховувалася вона в шафі у його службовій кімнаті. Він умовився, щоб на Водохреще роздавати зброю і в призначену годину зайшов до своєї кімнати. Присутній там його товариш став ро-

бити йому знаки на мигах, а в хаті хазяйнувало кілька салдатів з білими перепасками на рукавах. Він одразу збагнув в чім річ і зник. За ним цілу ніч шукав грузовик по Полтаві і навіть виїзжав по нього в село, де жила його жінка. Та все надармо. Він добре сховався.

— От біда, не повезло большевикам: ні одного Українця не вдалось арештувати. А як вони шукали нас: — три дні не перестаючи день і ніч!..

Справди було дивно, як вони при своїй прекрасній розвідці і засобах не змогли нікого з нас злапати?

Коли ми підїзжали до Гоголева — побачили потяг, що хутко біг від Полтави. По колії ходила купа людей в сірих шинелях.

Було мало ймовірно, щоб потяг той ішов до Київа, а люде були українськими вояками. Та ми не дурно їхали щось коло сорока верст, хотіли бодай напевно поінформуватися. Мій комісар пішов на станцію, де мав добре знайомого телєґрафіста — Українця. За пару мінут вискочив і тільки оком моргнув на мене. Ми негайно сіли в саночки і повернули назад.

Новини були сумні. Большевики заняли залізницю вже аж до Гребінки. Під Гребінкою йде бій і потяг, що ми бачили, військовий: — везе большевикам підкріплення з Полтави, а з фронту забірає ранених. В хаті

тому й не застав нікого крім знайомого телеґрафіста, що вся місцева большевицька залога рушила провіряти лінію.

Над вечір ми вернулися знову до наших господарів. Господиня аж руками сплеснула:

— Боже мій, та виж цілісенький день нічого не їли!

Сердечна жінка побивалася за нами як за рідними. Зараз посадила нас до столу і насипала гарячого борщу. Мала й поза нами клопоту багато: завтра старий одвозив малого сина в Полтаву.

— Що Бог дасть, повезу кіньми — може таки наука йде? Жаль хлопця дома лишати, тай не знати ще, чи дома все спокійно буде!

Дочка мусіла лишатися дома, бо в епархіяльній школі науки не було — от вже трохи не рік як будинок був занятий військом. Старший син політехнік також лишався дома, бо до Київа тепер добратися годі.

На другий день старий запріг пару добрих хазяйських коней, і мати плачучи вирядила його з хлопцем в непевну путь.

Я цілий день надумувався, що мені робити далі.

Мій комісар знайшов собі приятеля на селі і рішив стати до нього за наймита, щоб не було підозріння. Яж рішив їхати у Зіньків і Гадяч, де мав знайомих і шукати собі притулку десь або в місті, або на селі.

Подякував господині за гостинність і

знову попросив того самого селянина, щоб відвіз мене завтра у Зіньків.

Перед світом збудила мене господиня. Вона вже давно встала і поралася коло печі. На сніданок спекла мені свіжу булку, а як я виїзжав силою примусила мене взяти з собою пів величезної свіжої запашної білої булки і кілька яєць. Ніякі мої протести не помогли.

— Що Ви, що Ви — хиба можна, щоб я Вас в таку далеку дорогу випустила з своєї хати без шматка хліба? Беріть — здасться. Бог зна, чи в місті де дістанете!?

Мила добра жінка „куркулька", що „пє людську кров", отак виряжала в дорогу чоловіка, якого позавчора вперше у вічі побачила, і урядовця тої самої Центральної Ради, яка своїми декретами віднімала у неї її запрацьоване тяжкою працею добро...

* * *

Їзди до Зінькова мені було добрих вісім годин. Візник мій мовчазний флеґматичний „дядюшка" зрідка поцьвйохував батіжком на кобильчину. Саночки легенько бігли по вкритій кригою намерзлій дорозі, а я, натягши на вуха міхову заячу шапку і підвязавши поверх коміра мій кожух, сидів собі у запашнім сіні в саночках, розглядався довкола по порожніх степах тай поволи замислився над світом, над Україною, над самим собою...

— От і я нарешті „нелеґальний“. Багато читав я колись про життя вигнанців з Росії, про нелеґальних, що тайно переховувалися від царської поліції десь на батьківщині, або блукали з фальшивими пасами так, як оце я. Саме тепер минула в мене одна доба мого життя, і я можу підвести рахунки минулому і спробувати глянути в будуччину.

Що мене чекає? Що чекає Україну?

Що до моїх особистих близьких перспектив, то вони були зовсім неясні. Я мандрував світ за очі, рахуючи на те, що світ не без добрих людей — може хто й мене притулить.

Щож до України, або бодай її уряду — Центральної Ради — то мені все ясніще ставало, що з большевиками вона на витримає боротьби.

Перша умова для осягнення побіди, щоби борючася сторона знала, завіщо вона бореться, щоби мала якусь оконечну ціль, до якої стремить, — за яку бореться.

Чи знали, завіщо вони борються, до чого стремлять на Україні московські большевики?

Знали і дуже добре. За те простими словами говорили факти: реквізиція грошей, хліба, сіна, скоту й инших продуктів поживи. Реквізиція, або грабіж — нічим неприкритий, отвертий і цинічний. Вони добре знали й своїх ворогів — це були ті Українці, котрі намагались, хотіли сами розпоряжати Украї-

ною, а значить і українським майном. Через те й соціялістична Українська Центральна Рада була для них „буржуазною“, через те й українські С.-Д. та С.-Р. були для них „контрреволюціонери“.

За „контрреволюціонерами“ Українцями без огляду на їхню партійність шукав царський жандармський офіцер Муравйов, теперішній „оборонець пролєтаріяту“, лишаючи в спокою „Союз русскаго народа“, монархістів, октябристів, Кадетів і инших справжніх буржуїв тільки московської національности або-москвофілів.

Якої „контрреволюції“ боялися тверді московські комісари, призначаючи на командуючого своєї армії колишнього царського жандармського офіцера?

Певно не тої, якої боялася мягка і делікатна Українська Центральна Рада, усуваючи від українського війська, українського „контрреволюціонера-поміщика“ В. Липинського!

Так, — московські комісари добре знали чого їм треба від України! Платячи за свою владу над Україною українським „бєднєйшим“ селянам українським-же поміщицьким майном, вони забірали собі українське таки майно і від поміщиків, і від селян, від капіталістів, і від фабрикантів: від усіх, хто його мав на Україні.

Добре знав чого йому треба і совєтський

головно-командуючий „товарищ Муравйов“. З „буржуазії“ він лупив контрибуцію очевидно на благо „пролєтаріяту“, але контрибуція поступала до його рук і розпоряжав нею він сам. (Не дурно потім за пів року як він зрадив большевиків, при нім було знайдено самим золотом кольосальне багацтво).

Чи знали вояки соціялістичної совєтської армії чого їм треба?

Дуже добре знали: вони прийшли з голодної Москівщини по український хліб для себе і для своїх голодних родин, а при тій нагоді конфіскували на свою користь каракулеві саки з „буржуйок“, а з „буржуїв“ золоті годинники.

Ціла совєтська клясова соціялістична система була ясна, міцна і „стройна“. Один одного дуже добре розумів, допомагав кожен кожному, бо в тім був його власний практичний інтерес. Всі йшли одним міцним суцільним національно-клясовим фронтом проти свого ворога.

А ворог той — Центральна Рада чи добре уявляє собі чого хоче?

Мусів сконстатувати, що ні. Справді, чого хотіла, чого добивалася Центральна Рада за весь час свого істнування, від початку аж до останніх днів, до останнього свого акту — третього універсалу?

Влади собі над Україною? Ні, бо й Ук-

раїни як такої — суверенної, залежної від самих тільки Українців вона не бажала. Вона весь час сумлінно держала „єдиний русскій революціонний фронт“. Найбільшим страхіттям, від якого вона все аж до останніх днів відхрещувалася з як найбільшою відразою — це була самостійність України без огляду навіть на форми тої самостійности чи республіканську, а чи яку иншу. Ґенеральні секретарі її В. Винниченко, С. Петлюра, М. Ковалевський не дурно скрізь прилюдно ганьблять ту ідею самостійности, а особливо серед ніби „свого“ війська.

І це є їх орґанічна ненависть до самої ідеї української самостійности — я те добре знав ще з студентських часів. Ще тоді укр. С.-Д. як Порш, Антонович, Міхура, Садовський та й инші во імя інтересів соціялізму, інтернаціоналізму та інтернаціонального пролєтаріяту раз у раз виступали проти українського „націоналізму“ не тільки боєвого політичного, якого тоді взагалі не було, але навіть—романтично-народницького. Виступи проти самостійників сим літом С. Петлюри, М. Ковалевського і клятви Винниченка, що він насамперед соціяліст, а тоді вже Українець, підтверджували мені, що й тепер настрій української соціялістичної демократії, яку представляла собою Центральна Рада, не змінився в тім напрямку.

А коли Центральна Рада за всяку ціну

хотіла зберегти над Україною чужу владу — лишити Україну на становищи автономної московської провінції, то чому бореться вона тепер з московським урядом? Аджеж за поділ влади можна булоб столкуватися і з большевицькою „демократією“, як Центральна Рада столкувалася вже було раз з „демократією“ Керенського!

Або може цілком пронята соціялістичною доктриною в ріжних її толках, Центральна Рада хотіла соціялізму на Україні?

В такім разі підстав для боротьби було ще менше. Адже большевики несли з собою на Україну соціялізм найчистіщої марксівської марки!

Або може хотілося хоть і соціялістичної, але всеж таки України?

Полишаючи вже на боці саму можливість істнування такої (я знав добре українських соціялістичних сектантів: вони не вірили в те, що можливе, тілько вважали можливим те, в що вірили і чого домагатися наказували їм їхні сектанські забобони), — мусів я сконстатувати на підставі їхніх-же дотеперішніх доґматів, що це булоб нельоґічно, непотрібно і навіть шкідливо. Соціялізм прецінь стремить до інтернаціоналізму, до повної національної нівеляції — навіщож в такім разі відновлювати, оживляти завмерлі було протягом віків українські національні змагання, а не стреміти до конечного соціялістично-інтерна-

ціонального ідеалу прямим шляхом злиття з дужчою московською нацією, як теє цілком послідовно рекомендували українським соціялістам їхні московські товариші?

Я не міг підшукати для Центральної Ради такої простої і ясної цілі боротьби, яку мали її противники — московські большевики.

Чи знав завіщо він бореться головнокомандуючий українською армією?

Але мені навіть невідомо було, чи істнував взагалі такий головнокомандуючий і хто власне командував українською армією чи арміями проти большевиків: Петлюра, Порш, Капкан, Ковенко — хто власне?

Знаючи добре перших двох вже давно особисто, тай по словам і ділам їхнім, я взагалі не міг собі уявити, щоб вони взяли на себе таку справу. Раз що про військові справи вони взагалі абсолютно не мали ніякого поняття, а в друге, що після їхніх офіціяльних дотеперішних поглядів, це був-би подвійний злочин: підтримання мілітаризму (та ще й українського!) і збройна боротьба проти соціялізму, особливо московського толку, якого плотю від плоти і костею від кости були вони самі, на якім виховалися, який пересякав всю їхню духову істоту!

Чи знало українське військо за що воно бореться?

Найменше з усіх. — За самостійну Україну? Цеж була найєретичніща, найзлочинніща ідея, на котру воно хорувало ще з весни і котру Центральна Рада як найсуворіше поборювала. Через це, ради сього минулим літом Богданівці вигнали з Київа самостійницько настроєних Полуботківців, — та й усьому війську прецінь було відомо як гостро ставилися генеральні Секретарі Центральної Ради проти самостійників — як от М. Міхновський, А. Степаненко — як у всякий спосіб хотіли здискредітувати їх, усунути подальше від Київа.

А „єдиний россійскій революціонний фронт", демократичні і соціялістичні ідеали, котрі обстоювала Центральна Рада і за котрі завжди і в першу чергу наказувала боротися свойому війську, хиба не найліпше обороняли найпослідовніщі соціялісти і демократи — московські большевики? Притім вони давали зараз де що й реального своїм оборонцям до рук: буржуйські каракулєві саки та золоті годинники. Крім того вони мали у себе справжніх військових керовників-фаховців (що так цінить добрий жовняр) — а не бухгальтерів та адвокатів, які й у війську не служили ніколи.

Так, — я мусів признатися, що ні Центральна Рада, ні її прибічники не мали ні певної звязуючої їх всіх цїли, ні спіль-

них інтересів, як їхні противники: — не мали ні клясового, ні національного, — ніякого суцільного фронту. Кожний обороняв те, що вважав для себе святим, або за що вважав потрібним боротися, при чому тільки марно витрачав свою силу в некоординованій, а тому й безплодній боротьбі.

Чи знав нарешті я сам, чого я хотів, обороняючи Центральну Раду?

І знав, і не знав.

Знав я, що Центральна Рада в кожнім разі є орґанізація українська, хоть як мало національна, алеж все таки не явно ворожа Україні — московська. Я надіявся, що саме життя заставить її стати на національний, безоглядно національний і навіть державний шлях будівництва. До того вже малися і деякі симптоми. Я був певен, надіявся, вірив, що справжня і сувора історична дійсність розібє фантастичні ілюзії вселюдського, а тим більше московського братства: під натиском подій вона сама переродиться на якийсь комітет національної оборони і знайде собі свого Наполеона, Богдана Хмельницького, або Ґарібальді.

Але з другого боку я дуже добре знав її склад як і її чільних мужів — з самого початку аж до сього дня. Окрім двох трьох осіб, котрих я міг на пальцях порахувати, яких я поважав і міг-би від

них сподіватися чогось розумного (як напр. проф. Грушевський, котрий тоді ще був славним професором Михайлом Грушевським, а не українським ес-ером, або С. Єфремов, або небіщик І. М. Стешенко) — решта були анальфабети під кождим зглядом, а не тілько в політиці. Ще добре коли студенти першого курсу як В. Винниченко та М. Ковалевський, а то бухгальтери, кооператори, „знані громадські діячі“, і просто люде „неопредельонних“ занятій, — здебільшого „ура-соціялісти“ з переконання і демагоги з фаху.

Рівень моральний та інтелектуальний простих рядових її членів я знав хотяй-би на зразках полтавських депутатів: салдата Матяша, та того салдата, що „в окопах кров проливав“. Величезна більшість була в тім-же роді. Тим-то й не дивно, що люде, яким доводилося заночувати в інтернаті для „депутатів“ (Інститутська ч. 17), як коли на другий день не знаходили свого годинника, або гаманця.

Так: — ні сама Центральна Рада, ані її ґенеральні секретарі не стояли на належній висоті, щоб їм взагалі можна було довірити якусь поважну справу.

Принаймні я в тім переконався на попередній їх практиці.

А може я справді „контрреволюціонер“ і в мені несвідомо для мене самого говорить моя стихійна „контрреволющійність“?

Я взявся до сумлінного самоаналізу.

Чим мене засмутила революція?

Ні, — рішуче ні! Я був дуже радий — я свято вірив, що вона принесе нам в кожнім разі ліпші часи і ліпші умови життя, ніж ми мали за царя.

Чи я був задоволений старим ладом?

Царський режим — московське самодержавіе я ненавидів від усіеї душі. Я згадав, як ще студентом в нелеґальних друкарнях друкував відозви П. Крапоткіна — призиви молодіжи до революції і питав себе, чи тепер міг-би робити те саме? По щирости відповідав: Так, проти проклятого минулого режиму боровсяб всіма засобами, якими розпоряжаю, як боровся й досі.

Ні ворогом революції, ні ворогом демократично-республіканського ладу я не був і не е рішучо. — В тім напрямку контрреволюціонером очевидно я не міг себе назвати, та й ніхто, знаючи мою попередню діяльність, не мав на те ніяких підстав.

Може я стояв в обороні експльоататорів-капіталістів та поміщиків проти трудового народу?

Я старався нагадати собі хоть один факт з мого життя, який можна булоб так перетолкувати, хочаб за вуха притягти до такого толковання. — Рішуче не знаходив. Або може я десь в глибині души

бажаю, щоб на Україні залишилися величезні маєтки у їх властителів, як от у властителя Карлівки — німецького герцога то що?

По щирости хотів я, щоб як найскорше, сьогодняж одібрати їх і передати українським селянам, притім, що до таких маєтків, як маєток князя Кочубея, то такі маєтки і їм подібні мусіли-би бути відібрані, відняті очевидно без ніякої плати і відшкодовання.

Але мені зараз-же лізла настирлива думка: все мусить бути зроблено так, з тою умовою, щоб ніщо не пропало для народа, щоб ніщо не було розграблено, знищено, щоб лишилися заводи, щоб скотина не загинула, бо то булаб шкода для держави, для цілої України.

Чи треба землевласникам заплатити? Великій більшости треба — і то так, щоб гроші заплачені пішли на орґанізацію і піддержку власної української промисловости, якій я передбачав блискучу будучність, — щоб ні шага не витратили вони поза Україною і не для України.

Як те зробити, я уявляв собі. Може помилявся, але був певен (як певен і досі), що того досягти можна і притім так, що „трудовий народ“ український і тільки український від того не потерпів-би, а навпаки порівню-

ючи з тодішнім станом своїм дужеб виграв. Так само я був певен, що при тому соціялістичному примітивно-хижацькому способу одібрання майна у поміщиків і безсистемного передавання його безземельному селянству на підставах „соціялізації“, чи яких инших в тім роді, воно ніколи землі не дістане, або заплатить за неї в десять раз дорожче, ніж колиб дістало її по мойому: у власність і за викуп.

Чи я був ворогом трудового народу? Чи я хотів експльоатації українського робітника і селянина капіталістом і поміщиком явно неукраїнським по духу? О ні! — Проти того протестувала ціла моя істота!

Але я бачив, що шляхом соціялістичним, — так як то проповідують ріжноплеменні соціялісти ріжних толків, тої експльоатації ніколи позбутися не можна, — скорше навпаки: можна її укріпити на довший час.

Так, — я не був соціялістом. Більше того, я почував себе контрсоціялістом, хоч зі стану свого я був зовсім не „буржуєм“, тільки робітником.

Чому це так?

Найсамперед я почував особисту інтуітивну відразу до наших соціялістів, як до вузьких, обмежених і дуже мало інтеліґентних людей. Справді, більшість

з них, вихована на „пятикопійкових брошурах“ навіть поняття не мала про саму суть соціялізму. Не говорю вже про сучасних практичних робітників українських соціялістичних партій С.-Д. та С.-Р. отих 16-17-літніх дітей, які плутають термін „соціяльний“ і „соціялістичний“, — „революційний“ і „демократичний“ — „демократичний“ і „соціялістичний“ і т. п. самі партійні лідери і видатніщі діячі не дуже вище від них стоять під зглядом ерудиції.

Я пригадую, з якою пошаною відзивалися в 1905-6 році в Українській Студентській Громаді (соціяль-демократичній) про тих, що прочитали „цілий Капітал“ Маркса (очевидно в московськім перекладі). Тоді таких нараховувалося не більше як двоє-троє на цілу студентську (значить найбільш інтеліґентну) орґанізацію українських соціялістів душ в сорок. Я певен, що тепер відносний відсоток інтеліґентности серед них ще понизився. Не знаю, чи тодішній „голова Української Держави“ і лідер українських С.-Д. В. Винниченко прочитав (очевидно в московськім перекладі) хоть меншу половину творів свого найбільшого пророка К. Маркса, але знаю певно, що більша половина з соціялістів — членів Центральної Ради взагалі не знала навіть, що значить саме слово соціялізм.

Сам я завжди був противником цілої соціялістичної доктрини.

Не відповідала вона моєму духовному складові вже тому, що дуже скидається зовсім не на наукову теорію, як любить себе виставляти, а на якесь релігійне віроісповідання з усіма його прикметами: вірою в конечність своєї побіди, в неминучість розвитку життя по своїй схемі, то що. Яж вольнодумець з природи, людина тим самим антирелігійна.

За ідеальні та моральні підстави та ціли бере собі соціялізм інтереси шлунку також не служить для мене ніякою принадою з боку ідеального. Саміж його ніби „наукові“ підвалини, на мою думку, не видержують найпростіщої життєвої критики, — критики фактів.

От хотьби наприклад теорія про додаткову (цінність) платню. Коли її в деякій мірі „з натяжками“ міг я пристосувати до взаємовідносин фабриканта з своїм робітником, то ніяк не умів я прикласти її до інтелігентного робітника, а ще в меншій мірі до селянина власника. А ці дві категорії людей складають на Україні чи не добру половину всього населення, а що вони є найбільш цінний, найбільш придатний до творчої державної роботи елемент — то те для мене є без сумніву.

Справді, хто споживає додаткову платню за мою роботу, або за працю

В. Винниченка? Або може я користуюся з чиєїсь додаткової платні і чиєї власне?

З другого боку, — хто заплатить додаткову платню мойому господареві — „куркулеві“ за його тридцяти-літню каторжну працю, з якої йому аж шкура з рук злазила? Хто заплатить додаткову платню мойому приятелю І., його сімї тай ще багатьом иншим „кулакам“ і „некулакам“ за їхній звичайно 14-16-годинний робочий день?

Практика життя не давала мені відповіді на ті питання, як не давав відповіді на те і той пункт третього універсалу, що касував без ніяких застережень їхнє право на дальшу тяжку, але любу їм працю.

Або теорія про дві кляси: визискувачів-буржуїв і визискуваних-пролєтаріят, або взагалі „трудовий народ“.

Хто мене визискує, або кого я визискую? Я не бачив ні того, ні другого. Після звичайної клясифікації я цілком підходив під означення „пролєтарія“, але я не міг знайти того „капіталіста“, який пив з мене мою „пролєтарську“ кров.

Кого визискує мій господар „куркуль“? Одинокого наймита, якого він тепер мав у себе, він приняв з жалости, — „по людському“, бо чоловікові хліб не вродив, (град вибив) — не мав чим в зимі прогодуватись. А коли в літку доведеться

йому приняти робітника, який допоможе йому скосити його самого та його сімї працею засіяний хліб, то чи цеж за дурно? Чи це є експльоатація?

Тай що значить взагалі теє слово ,,експльоатація", — чи без ,,експльоатації" можливе життя, або чи моглоб воно бути кращим, ніж тепер є в людській громаді?

Робітник очевидно ,,експльоатує" коня, котрим працює, селянин — вола, котрим оре, і корову, котру доїть. Але чи ліпше жилосяб коневі або волові, як-би його не ,,експльоатували"? Певно в сучасних умовах життя не минулоб і кілька літ, як вони вимерлиб, щезлиб з лиця землі. Так на мою думку і в цілім житті. Дужчий, або розумніщий ,,експльоатує" слабшого або глупшого, а той мусить коритися тій експльоатації, бо инакше своїми власними силами не зможе жити.

Чи можлива якась еґалізація трудящихся тай чи справедлива вона?

Ні те, — ні друге. Я знаю, що за роботу мою і за роботу також учителя М. Грушевського не можна вимагати однакової платні, або однакових умов життя, бо це булаб велика несправедливість супроти учителя Грушевського, і яб сам проти неї найенерґічніще протестував.

Чи можливо при соціялістичнім ладі здійснити такий порядок, щоб експльо-

атації взагалі не було? Я був і є певен, що ні, — бо на експльоатації стоїть життя. Тоді тільки я не знав, які форми тая експльоатація прибере в соціялістичній громаді. Теперішня російська соціялістична держава довела мені наочно, що форми експльоатації при соціялістичнім ладі є найтяжчі: — вони нічим не відріжняються від найгрубшої, найпримітивнішої експльоатації — звичайного рабства з часів єгипетських фараонів, або азійських халіфів.

Будучи „чесними з собою" чи могли тоді ручитися соціялістичні секретарі Центральної Ради і лідери українських соціялістичних партій, що вони самі при нагоді не пристануть до кляси „паразитів експльоататорів-капіталістів", — не використають нагоди, щоби собі позискати (очевидно з „експльоатованого народу") добрий капітал?

Знаючи особисто деяких з них, я був певен, що в тім поручитися вони не могли: вони були занадто матеріялістами — нетільки „історичними"!

Дальша життєва практика і тут ствердила мої здогади: тепер деякі з колишніх секретарів Центральної Ради і ще теперішні соціялісти вважаються одними з найбагатших капіталістів-рантіє не тільки поміж Українцями, але й серед капіталістів европейських.

Найбільше чим дошкуляла мені соціялістична доктрина це тим, що вона касувала право власности в одних своїх толках більше, а в других менше. ,,Священним" я його ніколи не вважав, як і взагалі нічого не вважаю священним, але вважаю його тою відзнакою, що відзначає більш розвинених — більш високо стоячих звірят: тих, що вміють будувати собі гнізда, рити нори, робити на зиму запаси поживи і обороняють продукт своєї праці від чужого нападу, а тим самим, по мойому — боронять своє ,,право власности".

Правда, теоретичний соціялізм вивласнює ніби тільки машини, землю, капітал та инші ,,знаряддя продукції" — але я знав і вже вспів переконатися, що раз почавши з чогоб то не було, він далі на практиці мусить вивласнити і каракулеві саки, золоті годинники, а ще далі й сорочки та чоботи. Соціялізм це лише переходова стадія до найпримітивніщого зоольоґічного комунізму.

Так само вже через психольоґію товпи, котра завжди творила всі революції і все однакова у всі часи і у всіх народів, теоретична ,,соціяльна революція" мусить скрізь перетворитися, як і перетворюється вже в нас на практиці в звичайний грабіж і погроми, а самі ,,соціяльні революціонери" по звичайній термінольоґії (простій,

обивательській — не „науковій“) мусіли-би назватися злодіями, розбишаками і погромщиками. Зрештою і так всім відомо, що головні кадри соціялістичної совєтської армії складаються з випущених на волю карних злочинців, як і багато навіть вищих урядовців соціялістичної російської держави.

Ріжниця між експльоатацією і грабіжом (або практичною „соціяльною революцією“) в тім і полягає, що експльоататор є заінтересований бодай в самім житті того, кого експльоатує (так само як і в його добробуті), тому стремить зберегти йому бодай життя, а соціяльний революціонер не є навіть ні в чиїм житті заінтересований, хиба в своїм власнім. Крім того експльоататор збіраючи і зберігаючи для себе, тим самим збірає і зберігає і для людства, бо зїсти багато більше ніж хто инший він фізично не може, як і не може забрати з собою свойого майна на той світ. Грабіжник же, знищуючи добро людськости — часто неоцінимі скарби культури — здебільшого навіть сам з них скористати не може: вони загибають для всіх, в тім числі і для нього цілком марно.

Так виглядає н а п р а к т и ц і скасування права власности і соціяльна революція.

Але я не міг помиритися навіть з теоретичним скасованнєм того права: не ми-

рилася моя психольоґія, ціла моя духова істота.

Мрією цілого мого життя — життя робітника пролєтара — було і є заробити собі на маленький, хоть найменший кавалок, але власної землі. Щоб хочай під старість я мав спроможність пожити у власній хаті, власними руками посадити хоть пару бараболь на власній грядці, зїсти хоть пару ягод з власних вишень. І от касованнєм права власности на землю розбивається ціла мрія мого життя. Я з тим не міг помиритися, як ніколи не міг-би пристати на те, що мені хтось може відступити кавалок землі і хату в тимчасове користування.

Так само не міг я помиритися з тим, щоби мою власну, з великими трудами зібрану українську бібліотеку, котрою я сам один хочу розпоряжати як я сам знаю і хочу, щоб тою бібліотекою, яку я сам збірав і яку я люблю як свою дитину — розпоряжав якийсь „Ванька" і викидав „єту дрянь", або крутив собі з неї цигарки „крєпкой жилки".

Так, — той „буржуазний" інстинкт власности глибоко вївся в мене, і витравити його не могло ніяке соціялістичне віроісповіданнє. Але він був не в мені самому. Я знав не теоретично, а з їх власних слів, що в тій самій мірі він

вівся і в мого приятеля — пролетара робітника Нечипора, і в того велитня, якого він приводив до мене і в пролетара мого писаря і в пролетаря Холмщака і в усіх земельних, малоземельних і безземельних селян Українців, яких я коли бачив у своюму життю і з якими мені доводилося говорити. Це єсть голос душі, серця — голос стихії, голос життя, а не пятикопійкової соціялістичної брошури!...

Так само я знав, що ідеалом кожного безземельного українського селянина було як раз стати „куркулем", а соціялізм на практиці переводив „куркуля" на безземельного селянина.

От власне через що я — український робітник-пролетар і був гарячим антисоціялістом, бо я хотів, щоби український робітник (справжній робітник а не той, що під робітника підшивається,паразіт з арештантських рот, або професіональний соціялістичний аґітатор-демаґоґ) мав право на повний чи неповний продукт свойого труда — на свою власність. Бо соціялістична система, відбіраючи йому право власности, тим самим відбірає право на всякий продукт його праці, віддаючи його комусь иншому. Щоби його ні в той, а ні в ніякий инший спосіб не грабовано ніким („експльоатувати" — можна), а в першу чергу і найсамперед, щоб тепер не грабовано його чужоземними

зайдами без огляду на їхню клясову приналежність — чи „буржуями“, а чи „пролєтарями“.

Через те я й був найбільшим ворогом цілої Москівщини, цілого московського народу, без огляду на кляси, бо знав, що він грабує цілу Україну, цілий український народ також без ріжниці клясів. Такий є історичний закон, який вже стверджено віками, і не в якійсь там „інтернаціональній“ теорії, що її вигадав сам убогий безбатченко пару десятків літ тому — подолати одвічний закон природи і життя!

З того мого вихідного пункту ясною ставала мені і ціла сучасна боротьба і сучасні відносини.

Московські соціялісти борються з Українцями через те, що хотять пограбувати українське добро — добро цілого українського народу. Москвини добре знають, хто їхній ворог: це той, хто того добра не хоче їм дати, отже всякий такий Українець: соціяліст чи несоціяліст — однаково. В тім числі значить і я.

Московські соціялісти хотять здобути собі владу над українським добром в той спосіб, що дозволяють частину його пограбувати тим Українцям, що не мають у тих, які мають. Українські соціялісти для збереження своєї влади над Україною роблять те самісіньке. Обидві сторони на

практиці не ставлять навіть практичних меж, в якій мірі і до якої міри має провадитися той грабіж.

Тимчасом повної еґалізації між грабуючим і грабованим можна досягнути тільки тоді, коли вже весь народ в одназовій мірі до грабунку не буде нічого мати. Але тоді з боку маючих дійсну силу — „буржуазії“ — вже закордонної, знов почнеться те саме, що нині соціялісти звуть „експльоатацією“ тільки ще в тяжчій формі через повну безпомічність „експльоатованих“.

Отже цілий той круговорот перейде зі шкодою для трудового українського народа і тільки для того, щоби на якийсь час захватити владу до рук людям, які тепер вважають себе заступниками „експльоатованих“ мас.

Під тим зглядом, коли я не є справді ніякий соціяльний революціонер, тільки еволюціоніст, то ті соціялісти, які запроваджують тепер соціяльну революцію, мусіли-би назватися соціяльними контрреволюціонерами і то на підставі їхніх власних теорій, коли взяти на увагу економічний розвиток і реальне відношення сил Москівщини й України з одного боку і цілого капіталістичного світу — з другого.

Ріжниця між московськими большевиками й українськими соціялістами з

Центральної Ради полягає в тім, що перші грабуючи на експорт взагалі не мають чого тратити, тому й дозволяють своїм прихильникам грабувати на Україні безоглядно, без ніяких обмежень і перепон. В тім полягає їхня сила супроти Центральної Ради — вони мають за собою „широкі маси“.

Другі — українські соціялісти, грабуючи для внутрішнього вжитку, хотять внести порядок і систему в самий грабіж. — В тім полягає їхня слабість супроти московських большевиків — вони не мають за собою „широких мас“, бо їхня система покривається большевицькою не тільки цілком, але ще з надвишкою.

Ріжниця між мною — українським робітником не-соціялістом і українськими соціялістами не-робітниками полягає в тім, що вони, як і всякі соціялісти московської школи взагалі, хотять відняти в українського народа здобутки його праці, хотять його пограбувати, руйнуючи і нищачи загально українське добро, притім без ніякої користи ні для кого крім Москівщини. Тим самим хотячи чи не хотячи, вони руйнують і українську державу (може й в щасливий блаженній вірі та свідомости, що вони тим роблять добро якомусь також „трудовому народові“) — а я того не хочу.

Бо кого власне практичні, а почасти й теоретичні соціялісти вважають за „буржуя“, якого дозволено грабувати? — Всякого того, хто має, без огляду на те, яким способом він здобув своє майно, хоть-би навіть його заробив важкою працею.

З другого боку кому вони дозволяють грабувати, хто по їхньому є справжній повноправний „пролєтар“ і „трудовий народ“, який має право на грабунок? Взагалі всякий, хто нічого не має, без огляду на те, чи він не мав спроможности заробити, а чи пропив, або в инший спосіб промайнував своє добро і взагалі заробляти чесною працею не має охоти.

От через що, зводячи до купи всі мої думки, спостереження і переконання, беручи на увагу соціялістичну теорію, а ще більше соціялістичну практику, я мушу назвати себе ворогом соціялізму, а будучи ворогом соціялізму і соціялістів взагалі — я є по сути також ворогом і соціялістичної Центральної Ради, і хто знає, чи вона, колиб мала дійсну силу, не обявилаб мене так само „контрреволюціонером“ і без огляду на мою дотеперішню вірну службу їй, — чи не примусилаб мене тікати так само від її аґентів, як я тікаю тепер від аґентів московської соціялістичної демократії?

Та все таки я її служив, служу і служитиму доти, поки вона матиме зовнішніх ворогів. Боротися проти неї вважаю за можливе тільки тоді, коли вона не матиме зовнішнього фронту, до тогож часу всяку внутрішню боротьбу на Україні вважаю за зраду не Центральній Раді, а тільки цілій Україні. Тепер потрібно, щоб українське добро за всяку ціну лишилося дома на Україні хоть в яких будь, але українських руках, щоб не вивезли його грабіжники - чужинці на чужину!

* * *

Ми доїзжали до великого села, і мій візник повеселішав.

— Хочете дістати горілки? Тут можна і не дорого — по пять рублів пляшка!

— Деж вона тут взялася?

— Як розбірали склад у Гадячі, то й Х. (назва села) припало кількасот відер, а тепер самі пють і людям продають.

— А гроші де йдуть.

— У громадську касу.

Я від горілки відмовився.

— Та чого Ви, беріть, десь перепродасте! Ну деж таки тепер горілки дістати, та ще й так дешево?

Як ми віхали в село, коло волости я побачив пяну юрбу, яка кричала, лаялась,

галасувала. Осторонь від неї стояв молодий чоловік чи парубок весь закрівавлений. З носа в нього текла цівкою кров і стікала крізь пальці, якими він хотів затулити ніс, йому в рукава і на груди.

— Типова сучасна картина „соціяльної революції“ на селі, майнула мені думка.

Мій дядько на хвилинку підійшов до натовпу, поговорив щось, тоді зайшов до волости і виніс пляшку горілки.

Він ніжно глянув на неї, старанно загорнув у хустку, сховав за пазуху дорогоцінну покупку і обережно сів у сані.

Мені показалася такою огидною ціла картина: пяна юрба серед великого багатого села, тут-же перед волостю і по сусідству зі школою, де саме йшла наука, що я просив його, аби скорше поганяв.

— Чого-то з того дядька кров юшить.

— Посварився з другим за пляшку горілки, а той його трах пляшкою по морді! Пляшка розбилася й горілка пропала. — Ні тобі, ні мені! Та в них її ще є до біса — і за тиждень не випють, хоть як не пили!

* * *

В Зіньків ми приїхали перед вечером. Я подався до готелю Воздвиженського,

а мій дядько годувати кобильчину на „постоялий“.

На розі коло готелю бачу купку людей. Якийсь видно міщанин, бо по міському вбраний, держить промову до кількох сіряків:

— . . . нікакой значіть собственності, — ну й на землю нє нада. — Земля виходить нічия — божая, — сьогодня твоя, а завтра моя . . .

— Та що ти з нею робитимеш, хіба ти вмієш що коло неї? — скептично зауважує сіряк.

— А штож ти думаєш, — самі помєщики та куркулі уміють? І ми брат, умєєм, а хто не вміє, тот навчиться!

— Плети! — Говорила небіщиця аж поки їй заціпило, та все кат зна що.

— А може він і правду говорить? — несміло кинув старенький подертий кожушок.

— Його правда давно вже в чарці втопилась . . .

В готелю в коридорі перед дверима покою прямо проти сходів на другім поверсі моїм очам явився типовий „товарищ“ в салдатській шинелі. Він чадив „крєпким корешком“ і розважався тим, що клоцав затвором „гвінтовки“.

— Що то за салдат? запитався я у молоденької покоївки, яка провела мене у поганенький номер.

— А це комісар від совєта салдатських депутатів. Там, кажуть, перша особа у них. Він тут за порядком доглядає.

Коли вона вертаючися проходила коло „комісара“, він ґалянтно ущіпнув її, як звичайно щіпають покоївок прості буржуазні льовеляси.

— Що то значить людські низкі почуття: вони властиві й високим совєтським персонам, як звичайному буржуєві!...

В Зінькові місцевий „совдеп“ обняв всю владу щойно вчора. Першим і одиноким поки-що його декретом був декрет про реквізицію на його власну користь ліжок з військового шпиталю. Про цей декрет я довідався на почтовій станції, куди я пішов наймати собі коней на завтра. Жид властитель станції дуже нарікав на декрет, бо він мусів дати коні і то негайно для перевозки ліжок, а понеже для совдепа все робилося безплатно, то Жидові той декрет взагалі не подобався і він його отверто і сміло критикував серед візників, знаходячи собі загальне співчуття.

На другий день рано парою „найліпших“ жидівських коней і в „найліпшім“ „фаєтоні“ я виїхав до Гадяча.

Молоденький Австрієць — Русин Машталір розговорився зі мною дорогою. Він дуже нарікав на тутешнє своє життя.

Все булоб нічого йому: роботи він не боїться і коней любить. Та тілько не може знести оттого безладдя, в якім живе от вже пів року. Особливо його обурювала новітня революційна армія. Він крім того, що австрійський патріот, ще й мілітарист.

— Що це за військо? Хіба це військо.

— „Товарищ салдат“, „товарищ-прапорщик“, „товарищ капітан“, „товарищ ґенерал“! Не військо, а худоба, отара якась! Ні ладу, ні карности — до чого воно придатне? Тілько склепи розбивати та горілку реквізувати. — От у нас в Австрії військо, так військо! Гляне на тебе ляйтнант, тілько гляне, — вже серце завмірає!... А заговорить, жовнір рушитися не сміє, оком не моргне. — А вже до бою не має ліпшого війська за австрійське — де там і німецькому до нашого! От хіба що Прусаки.

Мій Русинчик зовсім розмріявся. Иншого нічого собі не бажав, тілько скоріще вернутися до Австрії — і зараз у військо.

Мене аж здивувало таке захоплення.

— Хіба ви до дому не хочете, чи вам не обридло бути на фронті?

— Я на фронті й пів року не був: одразу в полон взяли; — а тепер от Австрія побє Росію, забере Україну, от тоді й на Україні порядок настановить, а не отаке свинство! — він показав вперед батогом.

„Свинство", на яке він показував, уявляли з себе троє саней (дорога була кепська і на сані і на колеса), що їхали насупроти нас. Всі троє були переповнені салдатами, що порозлягалися і пяними голосами кричали, що сили вигукували слова пісні:

— „. . . А за-а-автра, завтра чуть свето-о-о-о-чо-о-ок,

Запла-а-а-четь вся моя сімя!!. . . —"

Коні з сили вибивалися, щоби потягти їхні сані по сухому піску. Побіч кожних саней ішов пішки погонич.

— Хіба то не свиня? Що то за чоловік: бідна скотина з скіри вилазить, щоб потягти його пяне стерво, а він ані руш, не піднесеться!. . .

То верталося з фронту до дому українське „революційне" військо.

* * *

Як я переїзжав через гадяцький майдан, побачив О. П. Косач, що саме вийшла з Земської Управи.

— Хутенько попрощався я з моїм миленьким Русином і хотів був дати йому „на чай", але він відмовився — тоді я подарував йому ще добрий кавалок булки, що лишався мені: бідака нарікав на харчі.

Я побіг до Ольги Петровни, привітався і переказав скоренько, що мене загнало сюди (ми були давно знайомі).

Вона вже добре знала про полтавські події і обіцяла мені переказати про гадяцькі, а тепер поспішалася до дівочої ґімназії, де мала подати свій голос на кандидатів до українських установчих зборів. Сьогодня в Гадячі був останній день подачі.

О. П. запросила мене до себе на обід. По обіді завітало до неї кілька Українців-Галичан, щоб попрощатися, бо вони вибіралися до Австрії, і переказати свіжі новини. Ті новини щойно привіз з Полтави Г. Макаренко член полтавської повітової управи (брат члена Директорії), який так само мусів тікати з Полтави. Новини були мені знані.

— Шукають і досі Токаревського, Янка, Андрієвського (мене з них ніхто не знав, а представлено мене їм моїм фальшивим іменем) тай инших Українців, але їм всім вдалося зчезнути. Українці взагалі або повиїзжали з міста, або переховуються десь по знайомих. Дома майже ніхто не ночує.

Дочка О. П., яка жила з нею і з своєю маленькою дочкою, занепокоєно поглянула на матір. В розмові виявилося, що й стару О. П. мали намір заарештувати большевики, але поки-що того не зробили.

Дочка радила матері десь виїхати, та куди його виїзжати в такий час і серед таких умов? Були вісти, що вже ціла Полтавщина занята большевиками — бої йдуть десь під самим Київом.

В розмові між иншим згладувалося про якихось ґімназистів, котрим дуже добре вдалося відбити універсал золотою фарбою і з ризиком для себе порозліплювати в місті.

— ... Для такого універсалу,— каже один з тих ґімназистів,— иншої фарби не можна. Золоті слова — мусить народ їх в золотім друку відчитати...

— Що то за слова? — зацікавився я.

— А Четвертий Універсал Центральної Ради!

— Що за Універсал, про що там ще оголошено?

— Хіба Ви не знаєте?

— Деб-же я знав, як от десять днів переховуюся по селах і хуторах, далеко від усяких новин.

— Та миж уже самостійна держава. Вже Ґенеральні Секретарі поставали міністрами, а Україна нарешті відділилася бодай формално і офіціяльно від Московщини. Тепер ми з Вами моглиб бути підданцями нової держави — України, якби не наш дійсний сумний стан. А Кияне то вже такими є. .

— І то постановила Центральна Рада? — Я не вірив своїм вухам.

— Наперед зробила все від себе залежним, щоб Україна самостійности не могла осягнути, а тоді й про самостійність універсал видала — іронічно зауважила О. П. — Ах оті наші недорослі політики!

Я поспішався на вулицю, щоби скорше на власні очі побачити ті „золоті" слова.

— Там в аптеці на вікні наліплений примірник — зараз ось на майдані проти собору.

Я побіг до аптеки і справді на вікнах з середини наліплено два великі аркуші з темно-золотистим друком.

Очі мої хутко забігали. Я читав пяте через десяте — так мене розбірала нетерплячка.

Справді оголошувалася повна самостійність! Від радости я віри собі не йняв. От воно нарешті справжнє слово. Те слово, якого так давно чекає Україна від своїх заступників! Тепер не сором якось і людям у вічі глянути. Аж тепер для кожного ситуація вияснить ся цілком: кожний знатиме защо бореться.

В моїм захопленню і в радости мені навіть майнула думка: — а може це ще не правда? Може хто з місцевих ентузіястів підробив, сам написав отой універсал, шоб піддати бадьорости у боротьбі з

московською навалою? Я уважніше став читати. Прочитав від початку слово за словом.

Так, — це була справжня творчість Центральної Ради, без ніяких підробок: довго, безграмотно, без достоїнства і демаґоґічно!

Я впізнав від давна знайомий мені стиль творців резолюцій на студентських „сходках“ у київському університеті:

„. . . . . З огляду на інтереси світового пролетаріяту, боротьби з капіталізмом, піднесення клясової свідомости і т. д. і т. п. — на дві сторінки письма — . . . . . збори українського студентства домагаються заведення викладів українознавства у київському університеті!“

(Таку резолюцію принято було після пропозиції українських С.-Д. українськими студентськими зборами в достопамятні дні боротьби за українські катедри в осени 1906. року).

Великий історичний документ писано тими самими руками!

Мені було радісно і соромно заразом. В історію переходить факт, що український народ обявив себе суверенним на своїй землі. Але самостійність своєї держави обявив не свобідно, — а під натиском, під примусом чужинців і то не зовсім безоглядно, а на всякий случай „з оговорочкою“, — бо остаточно рішити справу

„про федеративну звязь з народніми республіками колишньої російської імперії“ ще мали вирішити майбутні українські установчі збори. — Може тоді ще вдасться знов повернути на федерацію, а за те — щось вторгувати собі з ручок панських!...

Універсал стверджував ради робітничих і салдатських депутатів, скасовання права власности на землю й инші „демократичні“ засади. — Рішуче сумніву не було в його оригінальности, як не було сумніву і в тім, що ніякої зміни в теперішнім становищи України сам по собі він викликати не зможе!

Мені вдалося здобути число „Кіевской Мысли“ з передвчорашнього дня.

При огарку свічки в великій кімнаті готелю, де я ночував, жадібно ковтав я рядки останніх відомостей.

... В Петербурзі большевики розігнали установчі збори... В Петербурськім шпиталю матросами замордовано двох визначних К.-Д. членів Державної Думи (Шинґарьова і Кокошкина)... Крiваві бої з большевиками на вулицях Києва...

Соціяльна революція розвивається в свій звичайний спосіб!...

Ночував я з якимсь офіцером, бо свобідне ліжко в моїй кімнаті мусіло відробити своє хазяйнам готелю.

На другий день він розказав мені, що прибув з Кременчуга. Місто заняли большевики перед двома днями. Нічого надзвичайного. Позабірали деяке майно по крамницях, розстріляли декілька професіональних бандитів.

— Хоть трохи налякали Кременчуцьку босячню, бо за Української влади так розпустилася, — мирним людям стерпіти було годі!

Я вийшов на вулицю. Перед готелем на площі зібрався невеликий натовп. — Я до нього.

— ... Значить самі зосталися! — Приїхали, забрали мед та сало тай бувайте здоровенькі, — не поминайте нас лихом!..

— А зачєм ім здєсь оставаться? — поєхалі дальше свойо дєло дєлать, а здєсь свої люді будуть порядок держать — собственний совєт!

Я почув від людей, що загін катеринославських робітників, який „взяв" Гадяч, — підкрепивши себе салом і десятю пудами меду з місцевого кооперативу, помандрував десь далі, і місто лишилося на попеченії місцевих большевиків.

Про подробиці „здобуття" Гадяча довідався я таке:

Коли в Гадячи стало відомо, що з Лохвиці іде на місто відділ большевиків, то молодіж з місцевої „Громади" хотіла було збройно оборонятися. Але повітовий

комісар Центральної Ради заявив себе большевиком, вийшов на зустріч большевикам з хлібом-сіллю, а місцева українська залога вітала новоприбувших музикою. Молодіж була щиро обурена та боротися проти своїх не могла.

Прибувші большевики відразу конфіскували те, що їм треба було. З інтендантського складу видали льояльним українським салдатам цукру і білизни, настановили совєт і так облагодітельствувавши місто — вибралися далі.

Місцеві большевики поки-що нічого не рушали. Все лишилося як було, тілько арештували декого з „Громади". Через те в місті було відносно спокійно і порядок не нарушався.

Я в той-же день вибрався в одно з ближніх сіл, де надіявся знайти собі притулок на якийсь час. Найшов його собі у матері одного мого знайомого. Старушка лишилася сама, бо невістка виїхала до Києва по внука тай не могла вернутись. Мила і добра старушка приняла мене як рідного. Ніколи не забуду я тих двох місяців, що прожив у неї, — то буде один з найліпших спогадів мого життя, так само як я буду їй вічно вдячний за її старосвітську українську гостинність і прихильність та ласку до мене.

Моя господиня мала кавалочок землі в кільканадцять десятин, прекрасний сад і маленьке хазяйство, що після декретів Центральної Ради — як „нетрудове" певно мусіло бути взяте під опіку „Комітетів".

Та люде дуже шанували її — ніхто не насміливсяб того зробити. Зрештою і взагалі моє село було не большевицьке, навіть скорше „буржуазне", бо складалося здебільшого з дрібних власників. Крім того працею місцевого українського громадського діяча і патріота — воно під зглядом освіти і української свідомости стояло високо понад всі окружаючі села. Тай взагалі села гадяцького повіта особливого революційного запалу не виявляли, напр. вибори до українських установчих зборів в деяких дали більшість для партії українських С.-Ф., не говорячи вже про „Спілку". Хоча в деяких перемогли й большевики, але це треба було пояснити неспокійним часом і прямим терором з боку останніх.

Звичайно і в нашім селі як і скрізь — були свої большевики. З деякими з них я особисто познайомився пізніще, про инших-же мені розказували мої сільські приятелі, яких в недовгім часі я набув собі чимало.

Декого з них, як і деякі події сільського життя спробую описати кількома словами.

Найцікавіщим для мене був дядько Артимон (імена я подаю не власні, бо не хочу відкривати їх з огляду на зазначені вже вище причини).

Це був літ під сорок чоловік, мав сім десятин землі. Дітей вчив в ґімназії. Сам був добре грамотний, інтеліґентний чоловік, з переконання, як він сам звав себе „Кадет“. Під його проводом навіть істнував у селі цілий кадетський гурток з кількох селян. Правда, це йому не перешкоджало бути свідомим Українцем, тілько що до політичних і соціяльних переконань його партія К.-Д. була найблища.

Ми часто і довго розмовляли з ним про сучасне й майбутнє. Від нього почув я цікаві спостереження і розвязання не одної для мене загадки. Він-же перший характеризував мені і своїх місцевих большевиків.

— Чи їх у Вас багато на селі?

— Поки-що багатенько, а за місяць буде один або два.

— Чом так?

— Бо тепер всякий, хто вертається з фронту, неодмінно мусить бути большевиком. Раз, що инакше не добереться до дому, — а в друге приносить з собою казьонне добро — требаж якось оправдатись — от і заявляє себе „большаком“, бо їм все дозволено. Коли рушає з фронту,

тоді він „Українець", бо мусить боротися з большевиками, що його на Україну не хотять пускати; до України дійшов — стає „большаком", бо хоче скорше до дому і тепер вже не має охоти воювати за Центральну Раду з большевиками. А в своїй хаті поживе трохи коло жінки, коло дітей, коло хазяйства, забудеться фронт, забуде він і большаків, і знову незабаром стане собі звичайним мужиком-хліборобом, значить і ворогом большевизму.

— І Ви були большевиком, як верталися з фронту.

— Мені не довелося, бо я вертався ще за спокійних часів.

— А на фронті були Українці-большевики?

— Коли почалися грабіжі, то ті, хто приставав до грабіжників, звичайно звали себе „большаками", хоть з українських полків таких було дуже мало.

— А крім тих, що з фронту, у вас ще є большевики?

— От з тюрми конокрад вернувся, — потім ті дезертири, що ще літом з війська повтікали, що вилежувалися по житах. — З них люде сміються, тим-то вони й большевики.

— А ще?

— От вернувся десь з Миколаєва чи з Херсона один хлопчак-циганчук. Батько

його тут живе край села. Той десь два роки блукав, а тепер вернувся не знати пощо і через що. Здається, що він від когось гроші дістає, чи не платний він аґент? (потім таки виявилося, що він мав платню від большевиків, — він сам признався).

— Ну а ще є які?

— Та дехто ніби признається до них, тілько то через непорозуміння. От хотьби й Хвилимон.

З Хвилимоном я познайомився і заприязнився ще раніще. Довгими вечерами сиділи ми з ним і фільософували, бо він дуже любив фільософувати. Це був чоловік трохи иншого типу. Землі не мав, — тілько саму хату. Недавно погорів, що підірвало в край і так убоге його хазяйство. Був сам неграмотний і діти неграмотні. Дочка оце недавно вернулася з заробітків від Німців з Херсонщини. Він добрий столяр і живе головне з столярства. Хвалив большевиків, бо вони „за трудовий народ", а „я також трудовий". Він хотів конечно як найскорше дістати землю, бо найбільше його тягло до хліборобства, а позаяк заплатити не мав чим, то хотів конче „без викупу".

Він все розпитував мене, що то воно значить „соціялізація" і всякі новітні терміни, яких він не розумів. Я розясняв йому. Йому трудно було втолкувати, бо

великим розумом він не відзначався, а дещо, хоть і розумів з моїх слів, та я бачив, що він мені не вірить або не хоче вірити.

— Як то так, що земля може бути не моя — а чияж?

— Нічия: громадська, або державна.

— А робитиме на ній хто?

— Всі громадою, от і ви разом з иншими.

— Значить мені землі не дадуть?

— Як не дадуть? — вонаж всім належатиме, а значить — і Вам!

Він не міг того збагнути.

— Ну скажім, що так, а хтож оратиме, сіятиме, коситиме?

— Так само громадою.

— Е, — я так не хочу, яж перший косарь на все село, — то значить, що я коситиму найбільше, а ділитимуся рівно з иншими? — Виходить, що я накошу, то инший собі забере? — Я на таке не согласен!

Я пробував намалювати йому инші перспективи соціялістичного володіння.

— Ну, скажемо, дається Вам якийсь шматок землі: — роби, працюй, аж поки не вмреш, а тоді вона знов вертається у державну власність.

— Так діло тоже не вийде. То я знаю, що земля моя, я поставлю на ній хату або комору, ходитиму за нею, бо знаю, що

передам синові або зятеві, а то виходить і моя — і не моя. Он за дочкою нема чого дати. Тепер от вернулася, бо й заробити не має де, через оті непорядки: Німці рощитали, бо комітети не пускають на роботу. Бог зна, що за порядки понаставали!

— А як-жеб Ви хотіли?

— Так як звичайно: дай мені скілько упадає — три, пять десятин, щоб вона була моєю — хочу роблю, хочу продам, хочу пропю.

— Так Ви хочете за дурно землю дістати, а завтра продати? Таких багато знайдеться!

— Я підписку дам, що працюватиму на ній не менш як десять літ, а як десять літ пороблю, то вже не пропю, — тоді жалко буде. Колиж умру — хай тоді дітям зостанеться.

Я пробував йому вияснити перспективи, які могли чекати його від переведення соціяльної революції в соціялістичний спосіб і здобутку землі без викупу.

— Ну добре. Скажемо, Ви дістаєте землю так, як хочете — безплатно, а через те на все ціни підвищаються так, що Ви тими товарами, що купуєте — виплатите за землю те саме, а може й більше ще.

Він не міг того зрозуміти, бо взагалі тяжкий був на злогади.

— От Ви тепер скілько платите за чоботи?

— Рублів не менш сімдесять — вісімдесять, а то й сто треба дати за пару таких, що раніше їм уся ціна була 6-7 рублів.

— А пуд пшениці тепер по чім?

— Сім рублів.

— А тоді по чім був?

— Руб двадцять.

— Виходить, що чоботи подорожчали більш як в десять раз, а хліб менш як в сім. Чи не так?

— Так.

— А чи тож хліборобові вигідно?

Мусів згодитися, що ні.

— Тепер уявіть собі, що Ви дістали землю — яким способом то все одно — без викупу, а через те за пуд пшениці Вам платять два рублі, а за чоботи мусітимете платити двісті. Чи то Вам вигідно буде?

— Того не може бути!

— А як буде?

— Я так не хочу!...

Видно, що він не вірив мені.

Хвилимоне, Хвилимоне, тепер Ви маєте землю „без викупу", — почім Ви купуєте чоботи, а як продаєте хліб? Чи багато Ви його продали? Чи згадуєте Ви тепер коли мої слова? Почім обійшлася Вам земля „без викупу"?...

З молодшого покоління заприязнився я найбільше з двома: з молодим чоловіком Харитоном і з парубком літ 17-18 — Василем.

Харитон мав жінку і дитину; через якусь хоробу у війську він взагалі не був. Був добре грамотний, любив читати ґазети; був свідомий і екзальтований Українець. Він саме читав історію України М. Аркаса. Приходив часто ділитися зі мною вражіннями.

— Боже, Боже — що то ми за нещасний народ! — Стілько крови пролито, стілько мучеників було в нас, а й доси нічого не маємо — і доси України не має. Ах оті Москалі! Як би моя сила — зубамиб горло перегриз кожному!...

Все вони однакові, які були такі й тепер. От ще поки почалася війна з Центральною Радою, — большевики наших Українців, що були в Кацапії, поарештували та посажали в тюрми. Пише мені брат з Саратова, що большевики як взяли владу до своїх рук — заарештували зараз його й не випускають з тюрми, бо то кажуть, хоть ти й салдат, так Українець! — А ми хиба арештовуємо в себе кацапів?

— Що то Ви кажете, хибаж так можна? Отже читаєте універсали Центральної Ради, а там пишеться, що не може бути братовбійчої війни між українським та

московським робочим народом — а Ви отак на московських большевиків нарікаєте. — Вониж ніхто як сам трудовий народ!

— Яб видушив власними руками отой трудовий московський народ, бо всі вони Москалі однакові! Он, нашим селянам Українцям загрожували кацапи селяне, а не поміщики, що виріжуть їх, коли не виберуться там десь з Саратівщини чи з Самарщини, а чом ми не вирізуємо та не сажаємо по тюрмах тих кацапів, що тепер на Вкраїні у нас на нашій землі живуть? У нас-же також є кацапські села на Полтавщині, а проте ми їх не займаємо? Вигнатиб їх геть: — іди собі в свою Московщину!...

Рішуче він був „буржуазний націоналіст і „шовініст“, хочай мусів-би належати до світової братської сімї „трудового народу“, бо бідував на своїх трьох десятинах.

Але він читав історію України, — і мені все більше здавалося, що про „братство“ обох хотяй-би найбільш „трудових“ народів — московського та українського могли говорити тільки ті, що української історії взагалі не читали ніколи!...

Другий також „шовініст“ — молодий парубок літ 17-18, — Василь.

Він скінчив сільську школу, любить читати ґазети і має дві мрії свого життя:

десь добре навчитися справжньої великої науки і вступити до українських гайдамаків.

Він ходив було до тих українських жовнярів, що стояли в місті розпитуватися, як можна пристати до гайдамаків, де є їхні загони. Та Гадяцькі салдати посміялися з нього, на тім і стало.

— Хиба вони самі — Українці? Хиба таке повинно бути українське військо? — Он Гайдамаки — кажуть — ходять з оселедцями, червоні шлики на шапках носять: ото справжнє українське військо, як колись Запорожці були!

Я пробував збити його „романтизм" модерними способами.

— Та нащо вони оті шлики та оселедці, хибаж не все одно, яка одіж, аби вояк добрий?

— Е, не кажіть. От мені охоти не має вступати до звичайного українського війська, бо воно вбране так само як і большевики. А що до оселедців, то вони мають велике значіння. Розказують, що большевики кого впіймають з оселедцем, того люто мордують. Значить, хто оселедець носить — в полон вже не здасться. Не так як инші „товариші": сьогодня Українець, завтра большевик, а позавтра хоть і Китаєць. Йому однаково — де вигідніше, він туди і пристає.

Видно, що „романтизмові“ життя надавало реальних основ!

З инших протибольшевиків цікаво відзначити молоду дівчину Марусю, що служила у нас, та її матір. Вони крім хати не мали нічого. Своєю роботою удержували сімю, бо мати взагалі була головою дому замість батька, доброго собі мужика, але слабої вдачі.

Маруся була на виданню і приносила мені, щоб похвалитися, свої рушники. Справді вигаптувала гарно. Я хотів було відкупити хоть один — не продала.

Мати добре розумілася на хазяйстві. Вміла ходити коло бджіл, добре шила, пряла, ткала, білила — не було такої хазяйської роботи, якоїб вона досконально не знала.

Обох їх обурював такий факт:

По селу пішла чутка, що після нових законів мають взагалі ділити нарівно все майно. В кого є кури — віддай тому, що не має. Хто має багато полотна, знова дай тому, що його не має. Так наказували большевики, щоб усім було рівно — щоб не було багатих та бідних.

Знайшлися одразу й комуністи, що вже націлялися на Марусині рушники, а на матерне полотно.

— Хай їх лиха година побє, отих большевиків! — Ви подумайте, я вдосвіта вставала та пряла, а Семениха в карти

до світа грала. Все, що в хаті було, попрогравали з чоловіком, а тепер от каже: в тебе багато, треба поділитися з тим в кого не має, бо такий закон! — А вони зо мною ділилися тою землею, що колись мали? Вся на горілку пішла та в карти програли! І коли вже воно минеться оте горенько? — Чесному трудящому чоловікові на світі жити годі — самі злодії!...

Рішуче українська трудова господиня не могла зрозуміти всіх благ, цілої принади добродійного комунізму! Її дочка не ріжнилася від матері.

— Хай но прийдуть до мене по мої рушняки — я їх передушу швидше тими рушниками, ніж віддам хоть один!...

Найбільше з їхніх оповідань мене вразило те, що в селі так поширене картярство. Це для мене було справжньою новиною. Але це був сумний факт. За часів революції воно набрало особливо огидних форм, як і піяцтво. Напивалися люде „самогоном", на який марнувалася сила так дорогого хліба. В самім селі було самих офіціяльних щось чотири „самогонних" заводи.

Незабаром я мав нагоду познайомитися ближче й з місцевими большевиками.

Одного ранку до нас на подвіря увійшов той самий циганчук, про якого казав мені

Артимон, разом з двома озброєними товаришами в салдатських шинелях.

Я з другої хати чув його розмову з моєю старенькою господинею, яка приняла його в кухні. Вона мені врізалася в память і тепер я пригадую її майже слово в слово.

— „Наш отєц і благодєтєль товарищ Лєнін приказал, чтоби у всєх буржуйов отобрать òружіє. Собіраются чорния тучі на трудòвой народ, — ми должни обезоружить наших врагов.“

— Звідкиж Ви знаєте, що я буржуйка і ворог трудового народа?

— А какой Ви партії?

Старушка щось відповіла.

— Єто безразлічно — у всєх небольшевіков приказано отобрать оружіє, у Вас єсть две вінтовки, гдє онє?

— Он Карл (Австрієць полонений, що служив у неї) проведе Вас і віддасть Вам всю зброю.

— Єто єщо нє всьо. У Вас тут жівйот нєізвєсний челавєк, — надо провєріть, кто єто.

— То знайомий мого сина.

— Пусть вийдєть, покажет документ.

Я вийшов і показав йому мій папір. Він довго розглядав його на всі боки, дивився на печать і на підписи на світло, нарешті промовив до мене:

— Почему Ви здєсь живйотє?

— Це моя справа. — Я приїхав не до Вас, а в гості до пані.

— Всьо равно, нє можете здєсь жить, нам нєізвєсно, что Ви за челавєк.

— В такім разі відпровадьте мене до Києва, де я маю жити і вчитися, а я не маю сам ніяких способів добратися туди.

— Ви сегодня должни явіться на собраніє і просіть у нього розрєшенія, чтоби дальше здєсь проживать.

Що робити — мусів я йти на збори.

У нас майже що дня відбувалися збори сільської Громади — не громади, Совєта — не совєта, Бог його знає, як їх назвати.

Звичайно по обіді лунав дзвін по селу, значить сьогодня на вечір збори. Сходилися на них з початку переважно „бєднєйшіє“, себто такі, що слухали наказів міського Совєта, посилали до нього своїх делеґатів то що. Багатші і ті, що отверто були проти совєтів і большевиків, взагалі не ходили на ті збори: — „нехай перекипить, а коли потрібно, буде розумніщих — самі попросять нас“. Так мені розясняв ту політику дядько Артимон.

Тут до речі згадати як вибіралися на селах совєти. Звичайно збори „з бєднєйших“ вибірали у совєт тих, що говорили за большевиків або звали себе большевиками. Колиб-же таких не було, то тоді тих, що зовсім нічого не мали, або в крайнім разі — мали небагато. Селяне добре

зрозуміли, що найпрактичнійше жити після того принципу — чия сила, того й влада. До того спонукало їх ще й те, що делєґати, яких вони відсилали до міста незабаром верталась назад, коли вони не підходили під настрій міського совєта. Їх називано „буржуями“ і наказувано замість них вибірати инших, — очевидно доти, поки не підійдуть під загальну мірку. Через те деякі села от як Веприк і взагалі відмовлялися посилати делєґатів до міського Совєта, мовляв: як наше не в лад, ми з своїм і назад!

Але під кінець селяне почали вибірати і багатших, бо раз, що „каторжники“ вже досить їм самим дошкулили, — вдруге треба було хазяйської руки, щоб направити шкоду, яку поробили їм скрізь оті „каторжники“, втретє—це ще була й демонстративна опозиція проти офіціяльного уряду.

Мені доводилося читати в ґазетах (отвертий лист П. І. Чижевського до „Нової Доби“, який був уміщений торік у віденській „Волі“), прямі запитання до большевиків (теперішніх комуністів) і взагалі прихильників радянської системи: по якому власне принципу опреділюється „трудовість“, яка дає право вибірати і бути вибраним в совєт? Ніхто з прихильників радянської системи відповіді на ті запитання не дав. Для мене зрозуміло

й через що. Я думаю, що й досі в совєтській державі лишився той найпростіщий принцип виборів: вибірати і бути вибраним може тільки прихильник правлячих сфер, в иншому разі вибори касуються.

Так от у вечері того самого дня разом з моєю господинею прибули ми на збори.

У великій порожній салі місцевої школи при скупім світлі недогарка стояло і сиділо долі коло сотні народу. Повітря тяжке від випарів людського тіла і від махорки.

Коли ми прибули,обговорювалася якась справа про систему експльоатації місцевого ліса.

Нас посажено на стільцях з переду на почеснім місці. Зараз-же перервано розмови і дано голос моїй господині. Вона переказала про сьогоднішній візит до неї, а далі й я виступив з своїми поясненнями. Показав свій документ. Голова зборів прочитав його на голос перед зборами весь від заголовку блянка аж кінчаючи печатю „Університет Св. Владіміра“. З натовпу почулися незадоволені голоси:

— Та чого вони хотять від чоловіка? Що він їм зробив — хай собі живе — хіба він кого займає?

Резолюція зборів в тім і полягала — мене одпущено з миром, навіть голова

провів мене до сіней, а по дорозі говорив мені перепрошуючим тоном:

— І чого він отой дурень причепився до Вас? Ще не знати, чи він сам має право жити тут, чи не викинуть його оце з села — а він до людей чіпляється!

Інциндент на тім і скінчився, коли не рахувати, що за два-три дні прийшло до нас кілька старших селян з відобраними двома австрійськими крісами і віддали їх, перепросивши за турботи.

Взагалі у нас в селі настрій ставав чим дальше, то все більше антибольшевицький. Наперед посилали було своїх делеґатів до міського совєту, а далі, коли довідалися, що Веприк не посилає від себе і взагалі не хоче мати з большевиками нічого спільного, стали лунати й серед наших селян голоси, щоб не посилати й від нас.

Нашу сільську раду з бідніщих незабаром було замінено на раду з розумніщих. Артимон мав рацію — прийшли й до нього просити. Тай в другім ще мав він рацію: за місяць усі большевики, що поверталися з фронту поробилися явними протибольшевиками. На все село чи й лишилося двоє-троє разом з циганчуком.

Такій переміні настроїв помимо причин вказаних Артимоном, допомагала ще в великій мірі й поведінка „справжніх“ большевиків.

В Будищах наприклад, „справжні“ перебрали були одразу всі справи волосного земства. Вся діяльність їхня виявилася в тім, що гроші земської каси вони забрали собі, а касові книжки понищили.

Такі вчинки не могли подобатися нікому крім самих „справжніх“ большевиків, як все більше й більше не подобалося людям і взагалі большевицькі порядки.

Наприклад: раз-у-раз приходять на село з міста телефоноґрами, щоб вибірали у місто делеґатів для того, або для того. Делеґатів вибірається, а їм дається на розрішення такі справи, яких вони або не тямлять, або їм не до смаку. Большевицький продовольчий комісар Яковлєв видає з Полтави наказ про торговлю хлібом і про те як молоти зерно на млинах. Селянам той наказ зовсім не до смаку, а проте вибірай делеґатів до міста, щоб вони той наказ добре зрозуміли і щоб стежили на селі, аби він добре виконувався.

Або оті суди та мітинґи у місті.

Що неділі або середи, в базарний день, як люде зїдуться на торг, зараз уряджується всенародній суд або мітинґ.

Я бував на таких судах і на мітинґах.

На краю міста стався злочин: в цілі грабіжа зарізано стареньке подружя. Місцева міліція віднайшла деякі речі убитих у одного вже відомого злочинця, що

повернув з каторги. Його було арештовано. Судовий слідчий провадив слідство, але совєт рішив учинити над запідозреним негайний „народній“ суд.

Суд той виглядав так.

В базарний день на площі перед собором зібралася величезна юрба народу. Всім був добре відомий як злочинець, так і самий злочин. Запідозреного приводить міліція з тюрми перед юрбу. Розправа недовга.

— Кажи, ти вбив?

— Люде добрі, клянуся усім, що маю на світі — не я!...

— А чом в тебе найдено оте й те?

Він прямої відповіді не дає, але продовжує клятьби:

— Хай я світа сонця не побачу, хай руки ноги мені повсихають, коли то я!...

— Росказуй!

Слідчий — він-же і прокурор, він і голова суду звертається до натовпу:

— Ніхто инший як він?

— А вжеж він, — комуб иншому? Гукає юрба.

— Якуж йому кару за те?

Виникає пропозиція, яку приймається одразу:

— Повести на різницю і там розстріляти.

Присуд зараз-же і виконується.

Через калюжі міста, оточений міліцією марширує на місце кари босий і обідраний

злочинець. Він блідий, плаче і трясеться весь з холоду і від страху. Сльози капають йому з очей прямо в болото.

— ... Люде добрі!... Братця!... Товариші!... Єй Богу не винуватий!... — гріх берете собі на душу... Господь милосердний бачить...

Але юрба не зважає на його мольби. Разом з міліцією жадібний на видовище провожає його і весь „суд". Тілько деякі в задумі вертаються до своїх коней та саночок.

— Бог його знає, може й справді не винуватий чоловік: — всяко на світі буває!

Мені не сила додивитися до кінця того народнього суду. Спазми здушують мені горло, я біжу скорше до своїх саночок і мерщій гукаю Карлові: „Скорше їдемо до дому"!

— „Schweinische Gesellschaft!" — говорить він роздратовано і з призирством, з огидою спльовує.

— Нехай вже я — мягкотілий міжклясовий інтеліґент не можу знести такого „щиро-народнього", „небуржуазного" суду. Але чомуж Карл — німецький селянин і жовнір, що всього надивився на війні, мусить мати і міцні нерви — чом він так обурений і схвильований?...

У вечері мені розказали односельчане, як виконано присуд.

Злочинця приведено до різниці, де ще за кілька годин різали худобу і поставили його на коліна. Він покірно став і тілько бормотав крізь сльози:

— Не винуватий, як перед Господом Богом...

На тім перервали йому мову і життя вистріли міліціонерів. Зараз-же по виконанню приговору його закопано у землю тут-же недалечко за різницями.

Народній мітінґ виглядав в тім-же роді.

На тім самім майдані знов у базарний день юрба. Посередині на підвищенню совєтський промовець. Промова його звичайна, яких я наслухався вже досить.

— Так што товаріщі єтая самая буржуазія кров пйоть з пролєтаріяту і трудового крестьянства. Ми для їх работаєм, сили свої надриваєм, а оні по заграніцах народниє денєжки пропивають! Но большевики раз сказалі: ми єтую буржуазію снічтожимо, што вже сам народ себє хазяін — от і край! Тепер ви товарищі відітє хто такії большевики?

Після нього виступає якийсь сільський большевик у кожусі. Він говорить коротко, все повтаряє на ріжні лади одну улюблену фразу:

— Доти ладу не встановимо, поки не побродимо по коліна в крови отої проклятої буржуазії!

А от ще один сільський большевик. Цей видно чоловік практичного розуму. Він дає практичну пораду, як одразу і радикально виницити гадяцьку буржуазію:

Треба викопати отут на майдані величезну яму, а тоді зберемо всіх буржуїв, повкидаємо заразом у яму, засипемо землею — от і кришка!

Я пригадав собі „Пауки і Мухи" К. Лібкнехта, що видала в українськім перекладі Полтавська Спілка Споживчих Товариств і поширювала між селянством, пригадав і не здивувався: правдоподібно, що маю перед своїми очима продукт виховання соціялістичних провідників „міжпартійної" української кооперації!

Але народні суди виглядали не все так жорстоко. Наведу один комічний випадок з нашого таки села.

Якось над вечір чую — грає скрипка і бубон. Вихожу глянути на вулицю що то є — бож піст: весілля нігде грати не можуть.

Вулицею йде чоловік обвішаний бараболею і пританцьовує, поруч музики і

купка односельчан. Коли тоїі перестає танцювати, з гурту чути сміх і приговірки:

— Танцюй, танцюй Максиме, щоб до віку не забув як бараболю красти!

— Ой не забуду — і дітям заказуватиму!...

Мені розказали, що він сьогодня в ночі покрав десь картоплю. Його одразу знайдено по слідах на снігу, — він і не одпірався. Оце йому й кара, ведуть через усе село, щоб усі бачили тай вчилися.

* * *

З найбільш цікавих подій у нашому селі вважаю за потрібне описати Шевченківське свято.

Офіціяльна большевицька влада, хоть і не дуже прихильно ставилася сама до святкування Шевченкових днів, але заборонити не одважувалася. — Більше того, Гадяцький Совєт сам урядив маніфестацію в честь Шевченка — з червоним прапором. Правда, мав коло себе не багато людей, бо величезна маса була при другій, українській — з прапором жовтоблакитним.

У нас на селі давно вже захожувалися коло того свята. До мене на пораду приходили Харитон, Василь та й ще дехто з селян і наш сільський пан-отець.

Тут мушу згадати про нього кількома словами. В нашім селі він був недавно.

Молодий священик, бідний як той церковний щур: — все його майно складалося з хорої жінки та з чотирьох маленьких дітей. Та він тим не журився. Щиро брався до народньої роботи: працював у кооперативі, гуртував хор, мріяв про відкриття Просвіти. Був свідомий переконаний Українець. В церкві проповіді говорив по українськи: правив по українськи, і сам на власну руку перестав поминати московського патріярха Тихона, натомість поминав „українську богохраниму державу і українське христолюбиве воїнство“, без огляду на офіціяльний совєтський уряд. Парафіяне вірили йому і горнулися до нього. Отже він також енерґічно взявся до роботи разом з нами.

Ми всі гуртом уложили порядок свята і поділили між собою ролі.

Рано 24 лютого ст. ст. церковний дзвін голосно задзвонив на все село, закликаючи людей на панахиду до церкви. В церковній ограді зібралося все село. Шкільні діти з учительками стали зараз коло корогов і коло хору (панахиду правили на дворі, щоб усі з села мали на неї доступ). Далі жінки, а за ними й чоловіки. Почалася відправа.

Священик чистим високим тенором з одушевленнєм править панахиду, а сільський хор переважно з дівчат співає. своїм власним сільським напівом панахиду.

Оригінальний цей напів. Як мені розказував пан-отець, його рідко де він чув на Полтавщині. — Старовинний український. Простий і ясний, як душа того народу, що зложив його. Що характерно — складу мажорного, а не мінорного.

— . . . В покоїщи твоїм Го-о-о-споди, ідіже всі святії твої упокоїва-а-ються, сам і душу раба-а-а твоєго упокой, яко єдин еси человіколю-ю-юбець . . .

Лагідно несе вітрець слова побожної пісні і разом хвилює жовтоблакитний прапор і велике прибране рушниками полотно з портретом Тараса. Але крім того бачу ще один прапор на довгім держаку — білий, а на ньому сині літери: „С. У.“.

Не можу собі догадатися що то за прапор. Як обговорювався порядок свята, ніхто про такий прапор не згадував.

От скінчилася панахида. Священик виголосив чулу промову, і всі проспівали разом вічную память. Далі після виробленого порядку йдемо всі маніфестацією з портретом і прапорами через усе село. Білий прапор несуть Харитон з Василем, а коло них і разом з ними іде гурток місцевої молоді, парубки й дівчата.

На вулицях села болота по коліна, та на те не зважаємо. Сумлінно переходимо через усі вулиці. Урочистий похід приходить під кінець у двір школи,

де має бути закінчено свято. Я виступаю перед зборами з промовою про Шевченка, а потім діти деклямують вірші.

Підчас моєї промови бачу як з окремої ґрупи душ в чотири-пять, що стоїть осторонь під шопою (місцеві большевики) наближається циганчук і уважно прислухається до моїх слів.

Та ось діти почали деклямації. Наперед з віршів Шевченка, а далі з инших українських поетів — Гребінки, Руданського, Грінченка, то що.

— Боже, як гарно! — чую коло себе. Обертаюся і бачу за собою бліде виснажене облича попаді. Сперлася одною рукою на чоловіка, очі їй широко отверті і з них на рукав бідної її одежини капають грубі сльози. До себе пригорнула двох старших діточок. Озираюся довкола. В очах у багатьох селянок тай чоловіків так само світять сльози.

Як я хотів-би, щоб на Україні таких днів було більше, такі хвилини частіще! . . .

Такий многолікий отой український „трудовий народ": він вигадує практичні проєкти, як відразу знищити буржуазію, він-же плаче, як учує рідне слово з дитячих уст! . . .

У вечері зайшли до мене подякувати за промову Харитон та Василь. Вони були дуже задоволені з свята: так вдалося,

ще ліпше, ніж сподівалися. Там то в сусідніх селах завидуватимуть як дізнаються, як у нас святкувалося! А в нас були гості, з сусідніх сел. Приходили подивитися як улаштують свято знані в околицях Українці з нашого села.

— А що то за білий прапор Ви носили і літери якісь на ньому? — як не ламаю собі голову, ніяк не збагну, що вони мають значити?

— А це бачите, наш прапор: нашого гуртка. Ми самі його зробили, самі його носили, самі й знаємо, що на ньому стоїть.

— Скажіть-же мені, що то значить оті „С. У.“?

— Це значить „Самостійна Україна“, але написати повними словами боязко: бачили Ви як за всім надзирав циганчук?— Одразу донесе в совєт до міста. А ми не хочемо заколоту. Хай самі знаємо — для нас досить. Може дасть Бог незабаром вже настануть часи, що з такими прапорами не треба буде критися!

* * *

На селі большевики мали собі зпочатку не багато симпатій, а чим дальше, то їх все меншало. — Це виявлялося що дня все ясніще.

Той прямий дозвіл грабувати поміщиків і „буржуазію“ використовували для себе

так-би мовити, самі закордонні большевики-наїздники, бо селяне вже вспіли дати свій порядок за два місяці, що мали до свого розпорядження від третього універсалу Центральної Ради до першої московської навали.

Не знаю точно, як було по инших повітах Полтавщини (розказували, що подекуди були крпіваві погроми, особливо в повітах Хорольському і Золотоношському: там вибивали скотину, нищили бібліотеки, палили будинки то що) — а в Гадяцькому повіті обійшлося все в порядку і без ексцесів. Живим поміщицьким інвентарем селяне поділилися, як поділилися і запасами сіна й хліба. В поміщичих маєтках мало лишилося скотини і запасів, бо їх фактично нікому було годувати. Як самі властителі, так управителі і служба здебільшого порозбігалися. Скотина з голоду дохла, а решту розтягав хто хотів. Поділ майна відбувався в той спосіб, що кожне село мало такого свого поміщика, або кілька сел одного, якого майно ділилося пропорціонально кількости селян і на підставі инших ріжних міркувань.

Майно розпродувалося, а не розбіралося дурно, і це вносило великий порядок. Багатший селянин брав більше скотини, яка продавалася дуже дешево (напр. гарних заводських коней продавали по 80—100

рублів). Він-же мав право і на більшу кількість сіна. Через такий порядок скотина здебільшого добре зберігалася, бо селяне кругом були „хазяйського“ — мало „соціялістичного“ настрою і вдачі.

— В нас скотина вся ціла, — як поміщики повертаються заберуть назад в повнім порядку, мусітимуть хиба заплатити селянам за те, що зберегли.

Всі були певні, що такий лад пробуде недовго і що чи в той, чи инший спосіб поміщики вернуться. Боялися їхньої помсти і через те гроші, що виручено було за продаж поміщицького майна, м у с і л и брати всі члени сільської громади чи хочеш, чи не хочеш, щоб усім разом нести й можливу відповідальність. Моїй господині упало також щось пятнадцять чи двадцять рублів і вона мусіла їх взяти, щоб не дратувати громаду, з якою завжди дуже добре жила.

Виходило зовсім не те, що наказував третій універсал, а ще дальше від того, що рекомендували большевики.

Так само з цукровими заводами. У Веприку сільська громада взяла під свою опіку цукровий завод і торгувала цукром, але большевикам не давала, як і взагалі не хотіла признавати над собою ніякої влади совєтів: — управлялася цілком автономно — незалежно від нікого. До

неї приїзжав був кілька разів з міста большевицький комісар. Він умовляв, щоб, послала своїх заступників до міського совєта, та ні його переконування, ні загрози не мали ніяких наслідків. Большевики взагалі робили такий вигляд, ніби вони мають якусь владу через те, що иншої влади не було. Тому й більшість сіл посилали своїх делєґатів до совєтів на зїзди, конференції, то що. Наказано від когось, значить треба виконувати, а там видно буде для чого воно!

Так наприклад послали делєґатів і на губернський селянський зїзд у Полтаві, який скликала большевицька влада. Від нашого села вибрали делєґата найбіднішого, але й найдурнішого. Такого дурного, що як вернувся, то навіть не міг переказати, що робилося на зїзді, бо почасти забув, а решту „недопоняв“.

Вибір той мені пояснили наші селяне в той спосіб: який зїзд, такий на його й делєґат, а що він має в Полтаві дітей, у котрих може переночувати, то громаді не треба дурно витрачатися тим більше, що він сам хоче навідатися до дітей, а на зїзд, їхати тепер при такім безладдю кому охота? Однаково ніхто не хоче.

Отже той делєґат міг переказати як вернувся дуже мало. Здається, що він і сам мало був на зїзді. Стороною довідалися ми таке:

Як зїхалися селяне, то в першу чергу, побачивши самий червоний прапор в залі зборів (у Музикальному Училищи), наказали, щоб вивішено було й жовто блакитний, а також портрет Шевченка. Перед відкриттям відспівали Заповіт. Це большевикам вже не сподобалося. Вони оточили військом будинок і в середину ввели салдатів, які підчас зборів все греміли прикладами та затворами гвінтовок — „щоб налякать значить селян“ — але полохливих було щось не дуже багато. Коли прийшло до рішучої сутички з большевиками, то половина зїзду відмовилася приняти большевицьку резолюцію і покинула зїзд. — „Що там рішали ті, що зосталися, не знати. Та ну їх, до сто чортів самих большевиків разом з їхніми резолюціями“! Такі інформації дістали ми про той зїзд. Докладніще довідатися було трудно.

Коли сільське населеннє було мало задоволене большевицькою владою, то міське було ще менше. Поки ще совєти не втручалися до міського та земського самоврядування, на них дивилися хоть з острахом, але досить індіферентно. Колиж прийшов наказ, щоб повітове земство і міська дума передали свої справи спеціяльно настановленим для того відпоручникам від совєтів — обурилось населення цілого міста тай повіту, хоча

наказові й скорилися, бо не мали за собою орґанізованої оборони.

Які були ті відпоручники, найліпше свідчив типовий їх репрезентант деякий дядько на призвище Ґаваґа. Цей Ґаваґа став одразу притчою во язиціх. Про нього говорив кілька днів цілий повіт, коли люде довідалися, що його зроблено повітовим „міністром шляхів" (завідуючим доріг у повітовім земстві) — сміялися щиро і від усієї душі.

Він був справді старий земський діяч. Ще попередній голова хотів був якось допомогти бідному чоловікові, який нігде не міг знайти собі служби: взяв був його за портієра в управу. Але він навіть тої нескладної роботи не міг робити, бо будучи дуже сонливим, весь час спав коло одежі. Тепер він важно розїзжав по повіту на земських конях у фаєтоні і покурював собі люльку. Кажуть був дуже товстий. Я на жаль ніколи сам його не бачив — переказую про нього, що від людей чув. Решта большевицьких повітових і міських комісарів була в тім-же роді. Хоть правда дуже хвалили всі голову земських комісарів. Це був переконаний Українець, досить інтеліґентний чоловік (здається сільський учитель) і люде дивувалися, як він міг встрягти до такої компанії, хотя й були задоволені і надіялися, що може його

заходами збережеться земське хазяйство — він не дасть розтягти його відразу.

А що большевикам лишалося недовго хазяйнувати, ставало все ясніще і ясніще для кожного.

* * *

Від того дня, як було взято большевиками Київ, у нас у місті раз-у-раз розліплювалися оповістки про блискучі побіди большевицької армії скрізь на всіх фронтах. Про ті побіди писалося також по тих нечисленних большевицьких ґазетках, які спромогалися дістати ми в нашій глуші.

Инших не большевицьких ґазет десь роздобути було годі.

Та люде, що приїжали з Полтави, розказували щось зовсім инше. От приїхав з Полтави місцевий поміщик Кіяніцин і розказав про мир Центральної Ради з Німцями і про те, що Німці поставили ультіматум Москвинам, щоб на протязі двох тижнів забралися з України, а не то — будуть вигнані силою.

Вісти ті приймалися радісно, але трудно було щось провірити, довідатися щось певного, бо большевики мовчали як німі — навіть не пробували спростувати тих вістей. Тілько коли поширилася чутка про заняття українсько-німецькими силами

Київа — на якімсь мітінґу одна з місцевих большевицьких урядових персон, офіціяльно спростувала ту вістку, при чім вилаяла взагалі поширювателів таких чуток і пригрозила їм репресіями. Але на другий день прийшла якась большевицька ґазетка, в котрій ми прочитали донесення з фронту одного большевицького командіра, який оперував десь на Чернигівщині. По його словам одважні большевицькі відділи під його командою — розбивають українсько-петлюровські банди,приближаються до Київа і незабаром він надіється, що над столицею совєтської України знова замає червоний прапор.

Хто умів читати і розуміти большевицькі інформації, тому було ясно, що то значить.

Були й инші ознаки, що справи большевиків стоять дуже зле.

Так Австрійці полонені довідалися, що чеські леґіонери вели переговори з німецьким командуванням, на яких умовах вони могли-би здатися. Німці ніби відповіли: „на тих умовах, що ми вивішаємо вас усіх до одного“. Тоді Чехи рішили одступати, обороняючися від Німців і пробіратися через Сибір аж у Японію. Чехи — мовляв, тільки й боронять большевиків, бо самі большевики фактично боронитися не в силі, тільки поспішно відступають.

а відступаючи все грабують та нищать на своїй дорозі.

Ці інформації підтверджував такий епізод. Одного дня на стацію Гадяч прибуло з Лохвиці двоє Чехів. Вони наказали дати собі паровоз. Хтось з залізничого начальства став було протестувати, та вони пригрозили ручними ґранатами, взяли собі паровоз і поспішно виїхали разом з ним. — Очевидно Чехам було не до шуток.

Так само з Лохвиці прийшли вісти, що там селяне вже скинули міський совєт.

В Лубнях селяне ніби напали на совєт і вирізали його.

Все ясніще ставало, що довкола щось діється, але гадяцькі большевики, як то кажуть, „ані пари з уст", і їхній видимий спокій та повсякденні фальшиві інформації все таки імпонували людям: дехто вірив і їм.

Та от настали події, які мусіли переконати всіх, що большевикам поводиться зле.

Одного дня прийшли до нас вісти з міста, що під містом стоїть большевицький потяг з Лохвиці і що большевики наложили на Гадяч контрибуцію в сто тисяч рублів. На селян також була наложена контрибуція, але натурою: хлібом, вівсом, сіном то що.

Поки наші селяне чухалися та перевіряли ті всі вістки, почули ми канонаду. За кілька годин довідалися, що большевицький відділ для підкріплення своїх домагань став обстрілювати місто з трьох дюймових гармат. На зустріч большевикам вийшов відділ міліції на чолі з одним місцевим большевицьким комісаром Українцем (він прозивався по народньому Гончар). Прибувші большевики його злапали і вбили разом ще з одним його прибічником. Далі большевики прибули у місто і вчинили погром, або як вони казали „шукали зброї у буржуйов" (це був тоді звичайний термін, щоб якось назвати грабіж, бо звати речі своїми власними іменами, тоді большевики ще соромились, тим більше, що на чолі таких отрядів все стояв хтось з партійних большевицьких робітників. Він зараз-же видавав відозву „до трудящогося народу" з поясненнями причин того „шукання зброї").

Місцеву скарбницю ограбували до чиста і вспіли зібрати якусь частину контрибуції. З награбованих грошей видали десять тисяч на похорони забитих ними місцевих большевиків, щоб загладити перед населеннєм свій вчинок, який стався ніби „через непорозуміння".

Що характеристичне, так це те, що по селах зараз-же було пущено чутку,

що то все робота українських гайдамаків — ,,петлюровських банд“.

Селяне захвилювалися. По селах пішов призив збіратися всім селянам і йти на оборону міста. Зараз-же і в нашому селі ударили в дзвін. Зібрався сход. Дехто було відмовлявся від виступу, але їм заявили, що коли не виступить ціле село, то сусідні села нахвалялися підпалити наше. Цей арґумент поділав, і ухвалено всім як один дорослим людям рушати, озброївшися хто чим може.

Поки йшли ті розмови та збори, большевицький загін зробив своє і втік, так, що коли маси селянства залягли довкола міста і одержали інформації про те, хто був справжніми напасниками, то з них вже нікого й в місті не лишилося.

Тимчасом наступали другі большевицькі відділи. Сказати ,,наступали“ булоб неточно — вони власне тікали. Перебігали через місто і тікали далі на Веприк і на Охтирку. По всьому видно було, що вони від когось біжать, а проте ніхто з них ані словом не обізвався, що вони тікають і про те, що близько Німці. Про Німців населення довідалося в той самий день, як вийшли останні большевики і майже одночасно з тим показався і перший німецький розїзд. Навіть вже з Охтирки один місцевий большевицький комісар переказував по телєфону, як в

місті вже були Німці, що він от незабаром вернеться в Гадяч і наказував набірати війська для себе.

Я з Карлом і ще з двома Австрійцями вибрався до міста, щоб перевезти до нас родичку моєї господині — сховати її на селі від погрому.

По дорозі ми зустрічаємо селян, що вертаються з міста до дому. Май-же кожний несе гвінтовку, набої. — Де хто пропонує купити. Для розваги палять у повітря.

Питаємося звідки вони те мають.

— А там на вакзалі цілий поїзд з усяким добром: з борошном, зерном, з гвінтовками, з патронами, навіть і дзвони є. Сьогодня большевики приїхали тай роздавали хто чого хоче. Ще й тепер люде возять зерно. — Їдьте швидче, може й ви ще застанете!

Ми спішили десь инде. Знаючи, що большевики реквізують підводи, сховали ми наші саночки з конячкою у знайомого селянина, а самі скорше до міста.

Виявилося, що вже не має потреби тікати з міста. Навпаки вертаються Українці, що були повтікали перед большевицьким терором. Зараз от делеґати від місцевої юнацької Громади поїхали зустрівати німецький передовий відділ, — незабаром будуть у місті.

Ми скорше вибігли подивитися, як виглядатиме та зустріч. Була саме пора, бо вони вже були у місті.

Коло міської Управи стояв вусатий німецький кавалєрист в залізній шапці і тримав пару коней. Незабаром з будинку управи вийшов молоденький німецький офіцер разом з делєґатом від Громади. Цей був в усім червонім: в червонім козацькім жупані, в таких-же широких штанях, мав шапку з червоним шликом, в руках тримав малиновий прапор з срібною зорею і місяцем на ній. Я чув, що в Гадячому є така юнацька орґанізація, навіть, що має зброю, а тепер от побачив і на власні очі.

Радісний і веселий натовп скидає шапки, гукає „слава", а вусатий жовняр подає коня офіцерові і салютує як звичайно по військовому.

В натовпі чую радісний голос:

— Глянь, от військо, так військо — козиряє як, брат ти мой — по настоящому! Вже забув я коли й бачив настоящого салдата!

— Це тобі не товарищескоє обращеніє: — Войсько так войсько, знай порядок! В такім войську й служить охота.

Розмовляють якісь „товариші-салдати" — чи не з тих, що недавно ходили зустрівати з музикою совєтських благодітелів?

Зненацька десь близенько розлягається вистріл (то все ще розважаються стріляниною з роздобутих сьогодня гвінтовок), і молоденький офіцерик здрігається.

— Видно брат, що пороху не нюхав!

— Добродушно додає той самий Українець салдат:

— Нічого, навчишся!...

Настрій у місті святочний. Радість у всіх сяє на обличах. Передають один одному, що наближається великий відділ німецького війська і все місто йде його зустрічати. Багато вже повиходило аж на великий шлях, яким мають прийти обози, бо большевики поруйнували мости і залізницею Німцям ніяк.

Мій Карл десь зник. Нарешті приходить радісний ще з кількома Австрійцями і повідомляє, що німецьке військо буде в місті за дві години, а тепер, каже — варт подивитися на большевицькі потяги, що вони покинули на станції.

Іду на станцію.

Всі тори, як на станції так і кільометрів на три від станції, занято порожними потягами. Тут є ріжні вагони: пасажирські, товарні і паровози. Найбільше товарних, бо большевики перевозили майно і коней. З порожніми руками не йшли. На станції покидали тільки те, що не вспіли з собою забрати, на що не вистачило реквізованих підвод. Справді бачу на одній

паровиці кілька церковних дзвонів. Решту вагонів добре повичищали місцеві селяне і горожане — лишалося хиба вимести гній, що лишився з під коней.

День видався ясний соняшний, ще й неділя до того. Ціле місто виступило на шлях і напружено чекає, коли зявиться німецьке військо.

Нарешті здалека показуються сірі фури і невеличкі відділи. Незабаром вїзжають вони до міста.

Серед ріжних почувань натовпу переважає цікавість і здивовання.

— Диви, й корова за возом — ціле хазяйство!

— Що там корова, а глянь он віник застромлено в повозку!

— От порядок, так порядок, що то значить Німці хоть зараз розташовуйся, чи до бою чи до обіду — акуратний народ!...

Хто знає хоть кілька слів по німецьки переважно Жиди, кидаються до німецьких жовнярів з запитаннями. Всім охоче служать за перекладчиків полонені Австрійці. Найбільше цікавить всіх, де українські гайдамаки, чи вони взагалі істнують, бо большевики вже пустили чутку, що українське військо, то взагалі міф, що ніякого українського війська немає, а Німці просто завоювали край і поводяться з населенням як з завойованим.

З розмов виявляється, що українське військо рушило на Полтаву. Німці розказують також, що українське військо все йде вперед і дуже добре бється з большевиками. — Німці власне тільки охороняють тил.

Гадячане з дітською цікавістю оглядають, обмацують новоприбувших, діляться вражіннями.

Ось на площу вїзжає відділ німецької кавалєрії. По переду ґрупа офіцерів в сірих плащах. Сидять на дуже гарних конях і щось весело розмовляють, сміються.

— От би послать пулю в сукиних синов! . . . — чую коло себе придушений шопіт.

То говорить до товариша якийсь видно справжній большевик. Очі йому світять злостю, риженькі брови нахмурені, в куточках губ піна.

— Прийдьоть і на ніх времня! . . — утішає його товариш.

* * *

Кілька днів потому, вертаючися з міста до дому, в полі зійшов я з саночок, щоб легче було конячці, бо дорога поганенька. Мене нагнав гурт селян, що також верталися з міста до дому. Розговорилися дорогою.

— Розкажіть нам, як воно буде тепер?

Я розказав, що знав про стан річей з опублікованих офіціяльних повідомлень Центральної Ради.

— Воно все виходить ніби й добре, та чи буде воно так як обіцяно?

— А чом би йому не бути?

— Он люде розказують, що Німці відбіратимуть все у селян: хліб, худобу то що.

— А тепер відбірають?

— Ні, не чути. Хоть і беруть бува, так добре платять.

— Чогож боїтеся?

— Та кажуть он, що вони, аби урожаю діждатися, а то весь заберуть і вивезуть до себе.

— Не вірте. Коли що й братимуть, то не дурно, а цілого нашого урожаю їм і не потрібно, ще й нам вистарчить. За теж дістанете від них добрі машини то що.

Але видно було, що моїм співбесідникам щось мулило, та тілько не насмілювалися отверто висловитися.

— А може вам за минулим жалко? — за большевиками?

— Господь з ними, — бодай не вер талися!... заговорили всі однодушно.

— А може закон Центральної Ради про землю не до смаку.

— Та не знати як з тим законом, а поміщикиж як?

— Ну як-же? Відберуть у них землю, роздадуть селянам — як писано в законі — без викупу!

— Миб уже й на викуп согласні, колиб тільки не теє...

— Що?

— Та от, що ми ніби забрали вже самі...

— Щож не хочете вертати?

— Чом не хочемо? Вернулиб, у нас же в нашім повіті усе цілісеньке і маєтки і скотина — доглядали як за своєю — тепер як вертати, то й вернулиб, аби по людському...

Видно, що вони передчували і боялися помсти.

Коли я потім, літом, вже довідався, що в Гадяцькому повіті поміщики також дерли з селян контрибуції і по селах гуляли карні експедиції — згадав я тую розмову і жаль стиснув мені серце. Для чого то все і за що? Селяне гадяцького повіту, бодай у більшости заслужили від поміщиків хиба на подяку, бо могло бути далеко більше, як і бувало по деяких повітах. Крім того на тих людей, що вище стоять культурно, чи не накладала обовязок розуміння стану річей і перспектив хочаб сама їхня культурність? Поміщики, які так кляли большевизм і большевицькі звичаї, не знайшли для себе нічого ліпшого. як тільки перейняти їх собі від своїх

противників. На слідуючу зиму гірко покутували вони за літні експедиції!

Мабуть лекції історії дуже мало вчать людей і то навіть тих, що самі хваляться розумінням тої історії. Багато вже лиха витерпіла Україна і можливо й ще терпітиме доти, поки обидві сторони не зрозуміють, що не можна поводитися по звірячому, а треба — „по людському!...“

* * *

За кілька днів прочитали Гадячане в оповістці німецької команди про взяття Полтави.

Треба було рушати до дому. Всіх Українців чекала праця, інтензивна гаряча праця допомоги вже свойому власному урядові в будуванню вже своєї власної держави, нарешті своєї, не „федерованої“, не „автономної“, а просто своєї власної!

Я горів від нетерпіння вибратися скоріще. Але як? Залізницею було дуже трудно, бо московські вандали понищили за собою всі мости і мостки (чуже добро!) і саме тепер німецькі інжинери горячково їх направляли, щоб пустити в рух як найскорше потяги в усіх напрямках.

Та я ждати не міг і пустився в путь: — що Бог дасть!

На превелике моє щастя мені вдалося добратися до дому менше як за 48 годин.

Правда, мости і містки було скрізь поруйновано, але вони лагодилися і між ними ходили робочі потяги. Обходячи пішки, переїзжаючи робітничими потягами, добрався я на розсвіті другого дня до станції Ромодан.

Який незвичайний вигляд мала вона! Певно давно не бачила такого згромадження людей і потягів. До Київа путь було вже направлено, але з Ромадана давали квітки тільки до Миргорода, бо далі на Пселі, між Гоголевим і Ересками, ще не було направлено великий залізничий міст. Німецькі інжинєри направляли його в купі з українськими, а позаяк робота була довга, то разом будували поруч деревляний.

Переважаюча маса людей на станціях — військові: військо німецьке та українське. Але багато і таких як я — часових еміґрантів, що поспішають скорше вернутися до дому.

Зустріваю між ними і знайомих. Двоє молодих почтовців-комісарів Центральної Ради і голову повітової земської Управи Я. Стеньку разом з жінкою. Але тиск коло каси такий, що годі добитися білєтів і пасажирський потяг відходить без нас. Що його робити? Вихожу на перон і бачу довжезний німецький потяг з обозом, гарматами, автами то що. Під німецькими автами на паровицях розмістилося багато

українських вояків. Їм ніхто не боронить. Запрошують і нас. От і ми влазимо і розміщуємся під брезентом якогось німецького грузовика. Хоть не дуже комфортабельно, зате разом у купі.

Звичайно наплив вражінь такий, що годі переказати і розпитатися про все одразу.

— Звідки? Де були досі? Хто живий ще? Кого розстріляли большевики? Що в Центральній Раді? Як з Німцями? і т. д.

Маємо досить часу, щоби задовольнити обопільну цікавість.

Стенька був майже весь час у Київі і добре в курсі справ. Він український С.-Р. і мусів бути близько коло урядових кол (я й не знав, що він тоді вже був товаришем міністра земельних справ).

Він малює блискучі перспективи в майбутньому. Центральна Рада і нові міністри енерґічно беруться до роботи. Навчені попереднім сумним досвідом і попередніми помилками, всі покинули сварки, балаканину, а беруться до реальної роботи, — до будування держави, до піддержки розхитаного народнього хазяйства.

— А якже з соціялізацією землі? Що думають про те українські ес-ери? Вониж задають тон усій політиці! — запитав я Стеньку.

— Е, з соціялізаціями багато не набудуєте! — говорить якийсь козак з червоним шликом.

— Та хто там коли серйозно думав про соціялізацію?

— Як хто? — Виж партія українських С. Р.?!

— Та це тільки говорилося, так, бо треба було, — час вимагав. Хиба Ви думаєте, що який небудь поважний політичний діяч хотяй-би з українських С.-Р. не знає, що без збереження власности не може бути ніякого ні приватного, ні державного хазяйства?

Так собі поволеньки потихеньку, помаленьку вернемося до власности, а далі й до викупу прийде, і все обійдеться добре, всім на користь без ніякої шкоди!

Так говорив тоді український С.-Р. і товариш міністра земельних справ. Настрій у всіх, — не тільки у нього тоді був справді дуже реальний — не фантастичний.

Не знаю через що і на віщо потім було переслідувано Німцями сього тихого і цілком не революційної вдачі чоловіка?

Не минуло й двох місяців після нашої розмови, як його було арештовано і мене по його просьбі викликували навіть за свідка.

Я навів німецькому воєнному слідчому нашу тодішню розмову, але він одразу не повірив був, так, що мені насилу вдалося

переконати його, що вони держуть очевидно через неправдивий донос зовсім ні в чім неповинного і мирного собі чоловіка.

Найбільш цікаво було роздивлятися довкола і розмовляти з українськими вояками.

От над станцією Гоголіво поки ми чекаємо, коли рушить далі наш потяг, пролітає аероплян. Я певен, що то німецький. Але ні, — то український. Мені пояснюють, що то урядова почта. Поки ще не налагоджений залізничий рух, український центральний уряд зноситься з Полтавою воздушною почтою. Летуни офіцери Українці.

Справді аероплян сідає близенько, і я бачу на нім синьо-жовтий знак. Вояки з нашого потягу біжать довідатися, що сталося. Вертають і пояснюють: не хватило бензину — тут є запас, тепер якраз набірають в машину. Тою воздушною почтою через два дні я послав і від себе урядове повідомлення до І. М. Стешенка про мій поворот до Полтави і приступлення до виконування моїх службових обовязків.

Скрізь довкола вздовж залізничої лінії видно сліди боїв. Цілком знищений будинок якогось полустанка, розбиті ваґони. В полі недалеко від станції Миргород бачив я кілька перекинутих обгорілих ваґонів. Українці вояки пояснюють, що то все большевицька робота. При відступі вони

подекуди люто билися і то з самими Українцями, бо Німці звичайно в бою участи не брали і тільки як коли піддержували наших артилєрією. Колиж большевики розбиті тікали після бою, то тікаючи нищили все, що перед ними не вспіли пограбувати їхні товариші та й вони самі. В справі грабунку вони були справді віртуози.

На станції Яресни, де нам довго довелося дожидати потягу, нігде було сісти, бо не було ні лавок, ні стільців. Сідали всі в тім числі й німецькі жовняри та офіцери, яких там було багато, просто долі.

— Це ще нічого, — поясняли мені військові. Он на деяких станціях між Київом і Ромаданом пограбовано все: — телєфонічні і телєґрафічні апарати, столи, стільці, годинники — навіть ручки від вікон і дверей.

Ми думали, що то може місцеві бандити, — так ні. Служачі розказували, що то все поспішно робилося перед відступом большевиками.

На Яресни прибув з Полтави і перший спеціяльний потяг по нас (ми просили Полтаву телєфонічно). Для таких „важних персон“ як комісари Центральної Ради видно хтось подбав і про відповідний ваґон. В потягу був чудесний ваґон першої кляси. Та чудесний тільки з

окола. Коли ми хотіли увійти в нього, то виявилося, що він повний соломи і битого шкла. Вікна в нім було вибито. Коли ми повитягали солому і увійшли в середину, то при світлі недогарка, котрий служив нам за електрику, побачили картину страшної руїни: дошки в дверях повибивано, на діванах обшивку здерто, лишилися самі голі пружини. В уборній розбито не тілько зеркало, але й порцелянову умивальню і кльозет.

— Мабуть не вспіли підпалити ваґона, бо й соломи вже натаскали — пояснив кондуктор.

Він розказав нам деякі цікаві речі з останніх днів побуту большевиків у Полтаві. Потім я прочитав те саме в ґазетах.

— За кілька днів перед тим, як виходити з Полтави, опублікували большевики наказ, щоб усе було понищено. Заводи — палити, машини — руйнувати, хліб — палити і т. п. Зібрали залізничних робітників на збори тай кажуть, щоб висадити в повітря залізничі майстерні. Тут вступилися вже не тілько Українці, але й неукраїнські робітники. — Ви поїдете собі к бісу, а нам де заробити? З совдепії виж нам хліба не пришлете? — Мусів їхній промовець аж із зібрання тікати! А про робітників не дуже дбали: тілько на

словах добрі. З Полтави вивезти всього, що награбували, не могли. — Вірите, що кидали у Ворсклу з мосту мішки з цукром та з борошном, а робітникам ніхто не догадався дати! Дарма, що на словах усе для робітників! ... Ну, та за те, як вони вже тікали, то й ми віддячилися:

Прибігає якийсь до мене: — „Гдє паровози? Подать нємєдлєнно два!“ — а в них два потяги з цурком та й ще з чимсь. Сила добра ріжного. — „А я хиба знаю? — спитайте в начальства!“ „Чорт би побрал вас всєх с вашим начальством: всє порозбєгаліс саботажнікі!“ А в нас і паровозів скілько хочете і машиністи є, та тілько пару з машини повипускали, а самі поховалися. Нащо злодіям своє добро віддавати? — Насилу самі вони втікли! — Коло машиністів на паровозах салдат з гвінтовками поставили, а тоб ті були повтікали. Відїзжаючи, давай на місто з гармат стріляти. Ну, чи не злодіїж? — Хиба мирні люде в чім винуваті? На станціях у нас водокачки повисажували, збіралися й будинки позривати, та мабуть не встигли, або динаміту не стало. Міст через річку з міста до Харківського вокзалу облили гасом і спалили. Одно слово, банда: не жаль людського добра, видно, що не своє! ...

Деякі з українських соціялістів, в тім числі і Винниченко, намагаються довести,

що Центральну Раду скинув сам український народ.

Не можу допустити, щоб їм не відомі були факти в роді описаних, — колиж були відомі і коли ті панове чесні не тілько самі з собою, а й з людьми і перед історією, то вже через оту саму страшну руйнацію — не моглиб робити таких тверджень. Справді, переказували військові, що навіть на війні такої безпощадности не бачили. Видно було злість злодія, що мстився на чужому добрі, якого йому не вдалося загарбати. „Коли, — мовляв, не моє, то нехай-же й хазяїн не користає!" Не знати. який тут мотив переважував: чи московський нахил до вандалізму взагалі, чи заздрість і ненависть хоть до сякого такого порядку, який ще був на Україні і який Москвини вже вспіли зруйнувати у себе дома на довгий час? А може запекла, неумолима, страшна одвічна національна ненависть до Українців справжнього і безоглядного шовініста - Москвина, якому з „братських" обійм тікав менший брат разом з своїм недограбованим майном?

Підчас цеї моєї подорожі мені довелося почути справжній тон і німецького „союзного" народу. Досі я скрізь бачив не тілько коректне, але навіть делікатне поводження Німців. Настілько делікатне, що вони навіть не переслідували боль-

шевиків, які тікали перед ними через Гадяцький повіт на Харківщину.

Якось трапився такий епізод. Большевицький відділ, переходячи через якесь село (здається Лютеньку), пограбував трохи людей і вбив одного селянина кравця. Німцям про це дали знати до міста. Негайно виїхав відділ німецької кавалєрії і кілька гармат. Стали на горбочку над шляхом, яким їхали большевики. Ніби хотіли стріляти на них з гармат та баби стали просити, щоб не робили того, бо підводи большевики реквізували разом з їхніми чоловіками. Німці й послухали їх, дали цілому большевицькому відділові, що наробив біди людям, спокійно виїхати.

З місцевих большевиків Німці арештували було декого з комісарів, але за кілька днів повипускали, бо не знайшли ніякої за ними вини.

Взагалі я нігде досі не чув нарікань на німецьку жорстокість, скорше — хиба на делікатність.

На Ересках, куди, після телєфонічних наших прохань було вислано по нас з Полтави перший потяг, стояв великий німецький відділ. Німецькі офіцери, почувши, що йде потяг до Полтави, схотіли й собі поїхати. Зібралося їх чималенько. Український командант станції Яроски показав нам той знаменитий

ваґон першої кляси, і ми (а нас Українців набралося тимчасом чималенько) комфортабельно розмістилися собі прямо на підлозі. Коли це чую різкий крик німецького офіцера, далі другого. Кричать щось грубо по німецьки, ніби бити когось збіраються. Ми з цікавости підійшли до передньої части ваґону, звідки розлягалися крики, і побачили таку сцену.

Змішаний стояв молодий офіцер український комендант станції, а на нього кричало кілька німецьких офіцерів. Я вчув брутальну німецьку лайку. Кричали на нього як на денщика, що провинився, перепадало і всім Українцям взагалі. Річ в тім, що панове німецькі офіцери не мали собі в ваґоні відповідних місць. Бідний Українець стояв ні в сих, ні в тих, бо видно не розумів чого їм треба. Але нараз коло нього голосно, і також не в дуже чемній формі, заговорив по німецьки до Німців величезний Українець з аршинним кривим кинжалом при поясі і червоним шликом на шапці. Німці одразу спустили тон. За допомогою перекладчика непорозуміння уладилося: — їм одведено було окреме купе.

— Пруси, — думають, що це їм фатерлянд, губу розпускають, — шляг би їх трафив! ...

Одразу ми впізнали Галичанина. Завязалася загальна розмова.

— Не має гірше за Німця: він думає, що для нього скрізь все мусить бути, що він вищий над усіма, а решта тілько йому до служби!

— Звик сам добре служити, то домагається, щоби й йому служили. Нація, що вміє себе шанувати і заслуговує на пошану.

— Не має за що.

— Як то — а хочай би за культурність, а патріотизм німецький?

— То правда, що більших патріотів трудно знайти: — „Deutschland über alles“.

— І це не тілько слова, це є факт їхнього національного життя. Це заповіт пролєтара, буржуя, юнкера, селянина, малого, старого — цілої Ґерманії, в тім вони всі зійшлися — через те Німеччину цілий світ ніколи не подолає!

— Е, шовінізм тепер не на часі, озвався хтось. — Не те мені в них мило, а от їхня клясова свідомість, здатність до орґанізації німецького робітника. Німеччина це справжня батьківщина робітничого руху, в Німеччині робітництво найсвідоміще, клясова свідомість його стоїть найвище в цілім світі.

— Дайте спокій з тою клясовою свідомістю! Дайте вже спокій раз на все! — захвилювався Галичанин. Клясова свідомість там добра, де держава міцно стоїть, а не де її починають щойно будувати.

А в нас годі на клясовій свідомости будувати українську державу, бо ні клясів не згуртуємо, тай державу завалимо. От вам наша Центральна Рада багато набудувала „спільністю інтересів усього без ріжниці націй трудового народу“ і поборюванням українського „шовінізму“? Тепер от через „єдність трудового народа“ довелося Німців на Україну просити. Колиб була єдність цілого українського народа, то можеб незабаром Німцеві довелося у нас допомоги просити, а то тепер от' слухайся отих Прусів!

— Хибаж то Центральна Рада винна?

— А хтож? Хоть не Центральна Рада, бо в ній народ темний, так її премудрі ґенеральні секретарі. Доти з Рафесами цілувалися, аж поки вони їх геть з власної хати не вигнали, а тоді довелося Німців просити, щоб допомогли знов у свою хату вернутися!

Кілька військових, що були в ваґоні, піддержували його думку, але з цивільних були прихильники й політики Центральної Ради.

— Е, товаришу, без Рафесів також годі збудувати Україну — ми нація молода, мусимо на когось опертися, допомоги собі шукати.

— На свій народ треба опіратися, а не на Рафесів, бо своїх людей відпихаємо,

а Рафеси нам межи очі плюють, а ми втремося, тай знова до них на шию.

— Виходить Рафес, Рафес „über alles“.

Почали сміятися, а то балачка набірала вже гострого тона.

— Ей, панове, от згадаєте моє слово — поки Українці не навчаться отак казати як Німці: „Україна над усе, к чорту, к бісу усе, що шкодить Україні“! — доти ні України не матимете, тай кляси ваші нічого не матимуть — все матимуть кляси московські, польські або жидівські, а тепер от може й німецькі. На націоналізмі стоїть світ. Он Америка, на що вже край інтернаціональний — кого тільки там не має. Справжнє клясове капіталістичне пекло, тай та собі вигадала доктрину Монрое, бо того саме життя вимагає. — „Америка для Американців“! — все одно як „Deutschland über alles“! „Россія для русских“!, „Польща від моржа до моржа“! — А деж тоді українські кляси подінуться? Он ми Москвинам, Ляхам та Жидам одразу національну автономію дали, а московські большевики за те з Українців живих шкуру здирали, таку подяку маєте.

— Що Ви говорите?

Я думав, що то він говорить для живости, для образу, коли виявилося, що ні.

— Що говорю? Те, що чуєте. От саме на тій станції, з якої ми виїхали, перед тижнем Москвини здирали шкуру з живого українського Гайдамаки.

— Та то неправда, — неймовірне щось!

— Свята правда: його призвище скажуть вам у Полтаві, бо він полтавський семинарист. Здається його в Яресках і поховано (мені справді розказували про той факт в Полтаві, але призвища того семинариста я тепер собі пригадати не можу).

— Якже то сталося?

— Як наші наступали на большевиків, то вийшов далеко наперед наш розвідочний відділ. Хлопець чи відстав, чи заблудився, бо ніч була дуже темна, словом впіймали його большевики. Привели на станцію і давай з него знущатися. Бють його в лице, плюють йому в очі, він все мовчить. Гайдамака упертий. Тоді вони давай, здирати йому шкуру. Надріжуть, здеруть і посипають солею. Бідака так жалібно стогне (розказували потім ті, що були на станції тоді) — а вони регочуться та горілку пють. Доти отак мучили, поки він кілька раз не зомлів. Вони все його відливали водою і знов за своє. Коли побачили, що він вже доходить, то в останнє відлили водою, щоб свідомий був і як відкрив очі, тоді поволі зарізали. Ну, що їм за це зробити? Чи де чувано,

щоб Українці отаке робили з Москвинами? Тай візьміть-же на увагу, ще й те, що вони нападають на нас на нашій землі, а ми від них тілько обороняємося. Хто їх просив до нас в нашій хаті порядки заводити?

— Боже, Боже — і це в двадцятім віку і в Европі! Десь якби за кордоном прочитали, не повірилиб, що то можливо.

— Е, що там! — Хто в Київі був, хто бачив як мордували маленьких дітей ґімназистів за те, що вони мали посвідку з української ґімназії, хто бачив усі київські страхіття, тому нічого не має неймовірного ні в теперішньому, ні в минулому. До якого тілько звірства може дійти розумна істота, що зве себе царем над усіма сотворіннями!...

— Або от з полковником Вишемирським... обізвався один з комісарів, який знав його ще з Полтави.

— Що з ним сталося? Цеж мій добрий знайомий.

— Замордували Москвини так само, а може ще й гірше. Коли большевики взяли Полтаву, він вернувся до сімї в Хорол, скинув мундір і думав жити собі по цивільному. Вже підчас українсько-німецького наступу прибігають до нього з фронту большевики. Просять, щоб він допоміг їм з гармати стріляти, бо в них не вміє ніхто як слід. Він одмовився: „на

своїх стріляти не буду“. Тоді вони давай його брати силою. Жінка, діти падають навколішки, просять большевиків, щоб лишили старого дома, бож він не воює ні з ким. Кланяються, руки цілують большевикам, нічого не помогло. Забрали з собою. Бог знає, що вони з ним робили у ваґоні як їхали, тілько потім вже люде позбірали вздовж колії окремо голову без очей, окремо руки, окремо ноги і окремо тулуб без кишок...

Мені волося полізло до гори. — Чи думав Ти коли, чесний чоловіче і порядний офіцере колишньої „русскої армії“, що Тобі так прийдеться скінчити своє життя: положити його за якусь Україну, а смерть приняти ні від кого, тілько таки від „русской армії“?...

Так розправлялися тепер московські соціялісти з українськими „буржуями“, а мені все мимохіть думка сягає назад в історію.

І бачу я, як перед двома віками тут-же на цій самій землі нашій, імператор і самодержець всеросійський Петро І. рубає голови, руки й ноги, здирає шкури, а потім спускає по річці в такім виді привязаних до дошок „непокорних Малоросіян“ для науки иншим, — щоб були „покорними“.

Минули віка, над народом московським стали инші — соціялістичні самодержці,

та не змінився сам московський народ. А чи змінилася наша українська доля?... Чи справедливож, як то дехто робить, усі гріхи супроти України звертати на московських царів? Хто справді мордував і мордує Україну — московські царі, а чи московський народ?...

Далі ще йшли оповідання в тім-же роді. Але мені не сила було їх слухати. У мене перед очима стояла постать добренького полковника з виштрикнутими очима і розпоротим животом. А то знов, як жінка й діти його цілують руки „товарищам". Або як вони збірають батьківські останки...

І ще раз не можу я не звернутись до „чесних з собою Українців". — Чи по їхньому то був також „український народ", що так мордував своїх: Гайдамаку, полковника, дітей у Київі, студентів на станції Крутах? Чим би мене хто не запевнював, що то робив український народ, я тому не повірю. Українець, який-би він не був, того зробити не міг і не може не тільки з своїми, але і з чужими: він до того не здатний. Натомість само слово „кацап" — як кажуть — є ніщо инше як тільки „різник" (з тюркського „касаб"). — Українці не дурно віддавна так прозвали своїх „братів": видно давно вже навчила їх історія, а тепер от хиба довчає!...

* * *

Ми доїзжали до Полтави. Мені серце трохи не вискочить з нетерпеливости. Хоть змучений я, от вже друга ніч доходить як не сплю — та не сон мені на думці. Як то виглядає місто тепер? Хто ще живий, кого не має вже, — які порядки? Тай заріднею вже за два з половиною місяці я стужився.

Завтра Благовіщення. Чи не добрий знак? Може ціла Україна на передодні свого Благовіщення? Як я хотів в те вірити!

От потяг проминає знайомі хуторі, знайомі будинки... От вже й Полтава — город... На пероні темно хоч око виколи.

— Ліхтарі большевики побили — поясняє нам наш говірливий кондуктор. — Ще не вспіли всього направити. Потроху лагодимо. Он і водокачку будуємо, а Німці новий міст через річку наводять у місті, бо до Харківського вокзалу проїхати ніяк: большевики втікаючи облили міст карасином тай спалили. Залізничий міст так само підірвали сильно — кажуть місяців два треба, щоб полагодити.

Виходимо всі разом на темний перон. Візників, звичайно, ні одного, і ми всі, величезною юрбою пішки, маршеруємо через місто. Оригінальний вступ, що й казати! Так вертаються до рідного міста

урядовці „законного“ українського уряду, після уряду українського „трудового“!...

Вулиці міста скрізь ясно освітлені електричними ліхтарнями. На площі коло Павленської церкви стоять сірі німецькі фури і повільно ходить твердим кроком німецький вартовий в сталевій шапці. Розмірено і певно. В місті скрізь чисто, порядок.

От воно німецька акуратність і лад! Московське сміття виметено німецькою мітлою. На Вкраїні панує німецький порядок. — Що то з того буде?...

В кожнім разі перегорнуто ще одну сторінку української історії. Але з яким горем, з якими муками перегорнуто! Скілько крови української на тій сторінці! За віщо тая кров, і хто в ній повинен?

Хто й коли помститься за ту кров, а чи вона лишиться невідімщена, як невідімщена доси кров і тих многих наших мучеників, яким протягом віків „голови луплено, шиї до плахи рубано і иншиї лютиї муки завдавано“ — все ні защо инше, тілько за любов і службу своїй батьківщині — за те святе право, котре має на світі трохи не кожний жебрак, та котрих ніяк не може собі виборoти одважний, завзятий, героїчний український народ?

Чи довго ще знущатимуться над ним — жалким Дон-Кішотом оті його „брати“, яким він так щедро роздає автономії, не випросивши собі наперед — від них?

І на память мені мимохіть навертаються Бог зна в який раз натхненні пророчі слова з „Історії Русів“:

— „Взищеться кров народу нашого, пролитая великими потоками за те тілько, що шукав він волі на власній землі і мав в тім замисли всій людськости природні!“ . . .

Я хотів вірити, вірив і вірю, що прийде колись той час!

Але коли нарешті? — Господи, коли вже???. . .

23. VI. 1921.
Deutsch Gabel.

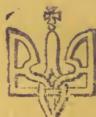
ЗМІСТ.

Частина I.

Частина II.

Важніщі помилки
у першій частині.

			Стор.
Ряд.	2	з дол. зам. орґанізаційною, має бути орґанізаційного	14
,,	3	з гори зам. ставало, має бути ставала	30
,,	9	з дол. зам. в, має бути всі .	30
,,	9	з дол. зам. свою, має бути свого	63
,,	5	з дол. зам. черев, має бути через	85
,,	16	з дол. зам. галовне, має бути головно	86
,,	1	з дол. зам. абоп, має бути або	86

„Ukrainske Slowo"
G. m. b. H.
Ukrainischer Buch- & Zeitungsverlag
BERLIN-SCHÖNEBERG
Hauptstr. 11.

„Ukrainske Slowo"
G. m. b. H.
Ukrainischer Buch- & Zeitungsverlag
BERLIN - SCHÖNEBERG
Hauptstr. 11.

